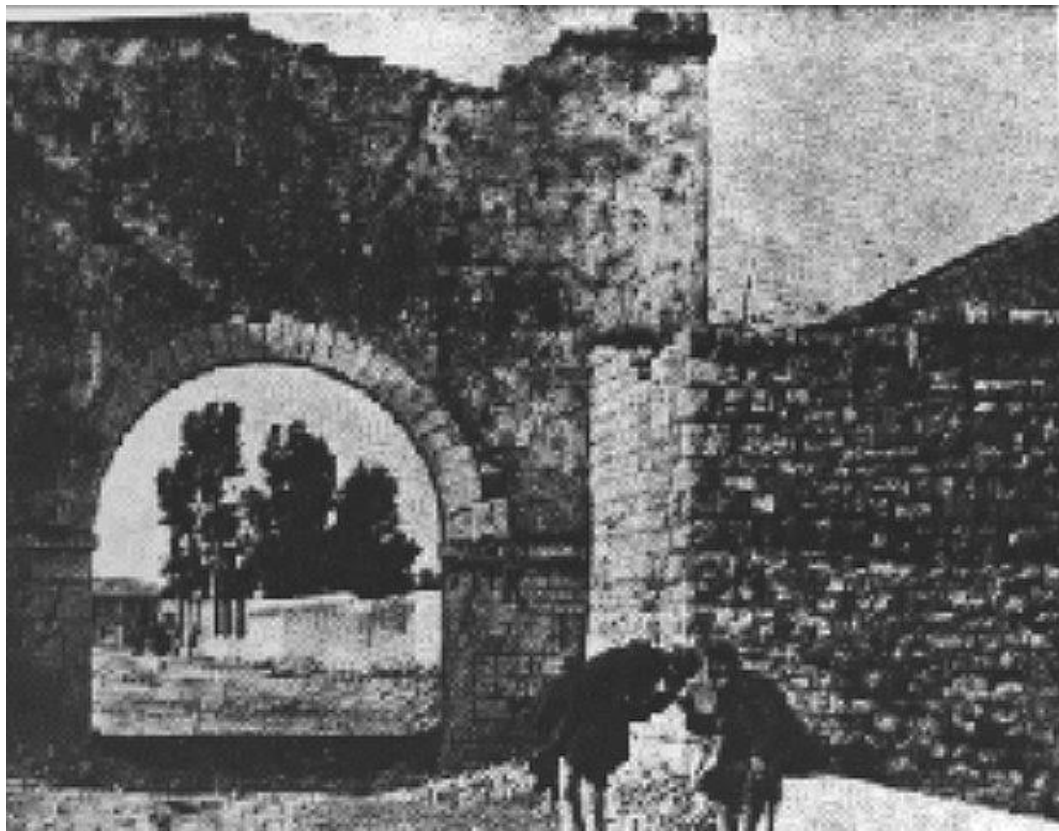

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Πολεοδομία - Χωροταξία
Ακαδημαϊκό Έτος 2013 - 2014
Μάθημα: **Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της πόλης**

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Ιερά Πόλις της ιστορίας και της φύσης

*«Ξυπνήσαν οι Νεκροί – κι εγώ θα κοιμηθώ;»
(Λ. Βύρων)*

Διπλωματική Εργασία
Σπουδάστρια: Μαργαρίτα Παπαμητροπούλου
Μάρτιος 2017

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή μου κ. Ιωσήφ Στεφάνου και όλη τη Διδακτική Ομάδα του κύκλου “Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις της Πόλης” για τη γνώση που προσφέρουν, για το ερευνητικό αίσθημα και την έμπνευση που μεταδίδουν, καθώς και για την πολύτιμη καθοδήγησή τους.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει την Ιερά Πόλη του Μεσολογγίου ως έναν **τόπο** με τη **φυσιογνωμία** του και τα ιδιαίτερα **χαρακτηριστικά** του, τον πλούσιο **Μύθο** και τον πυκνό **Λόγο** του, που συνδέονται με την ιστορικότητα της ευρύτερης περιοχής της Αιτωλοακαρνανίας, με τους αγώνες της πόλης πριν και κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, με τη μεγάλη θυσία και το έπος της Εξόδου, αλλά και με την πορεία της στους νεότερους χρόνους μέχρι τις μέρες μας.

Το Μεσολόγγι εμφανίστηκε στην ιστορία τον 16^ο αιώνα, στη λιμνοθάλασσα που δημιουργούν οι εκβολές των ποταμών Αχελώου και Εύηνου στη Ν-Δ. Στερεά Ελλάδα, ανάμεσα σε αρχαίες ιστορικές πόλεις της Αιτωλίας. Προεπαναστατικά, αξιοποιώντας τον πλούτο της περιοχής, από μια μικρή κοινωνία ψαράδων, εξελίχθηκε σε ναυτική δύναμη η οποία έφθασε (18^ος αιώνας) να ανταγωνίζεται και αυτή τη Βενετία. Υπήρξε, παρά τη φυσική ιδιομορφία του, ο πρώτος ιστορικός λιμένας της Νεώτερης Ελλάδος. Καταστράφηκε ολοσχερώς μετά την εξέγερση του 1769-70 (Ορλωφικά), αλλά ανέκαμψε, χωρίς να φθάσει ξανά στην παλιά ναυτική του ισχύ.

Στην Επανάσταση, το Μεσολόγγι γίνεται το κέντρο του αγώνα στη Δυτική Ελλάδα και της δράσης μεγάλου αριθμού φιλελλήνων, από τους 1.200 που ήλθαν και πολέμησαν για την ελληνική ανεξαρτησία και για τα ανθρώπινα δικαιώματα γενικότερα. Ο Μάρκος Μπότσαρης, η εμβληματική μορφή του Λόρδου Μπάυρον και ο Ελβετός Ιάκωβος Μάγερ συνδέθηκαν περισσότερο από κάθε άλλον με την ιστορία, τον αγώνα και την αυτοθυσία του Μεσολογγίου, η οποία και οδήγησε, μέσω της παγκόσμιας ευαισθητοποίησης για το ελληνικό ζήτημα, στη δημιουργία του Ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους. Τα ιστορικά γεγονότα, η λαϊκή παράδοση και το περιβάλλον αποτέλεσαν την ταυτότητα της Ιερής Πόλης, στην οποία διατηρείται πάντα, μέσα από τα μνημεία της, την ανθρώπινη εργασία και την πολιτιστική δημιουργία, η ιστορική μνήμη που συνδέει το παρελθόν με το παρόν και το παρόν με το μέλλον.

Οι συνθήκες και απαιτήσεις του αγώνα έχουν αποτυπωθεί στη διαμόρφωση της πόλης. Κυρίαρχα στοιχεία αναδείχθηκαν η οχύρωση, οι εκκλησίες και, αργότερα, ο Κήπος των Ηρώων. Τα σχέδια πόλης, στην εξέλιξή τους, σεβάστηκαν την παλιά παραδοσιακή ρυμοτομία και οργάνωσαν την οικοδομήσιμη γη με επεκτάσεις περιμετρικά προς το θαλάσσιο μέτωπο, καθώς και έξω από το τείχος, με γεωμετρικά σχήματα. Παραταύτα, το ιστορικό κέντρο δέχθηκε σοβαρή πίεση και έχει υποστεί αλλοιώσεις, παρότι έχουν γίνει και πολλές παρεμβάσεις αποκατάστασης.

Περνώντας από διάφορες μορφές οργάνωσης (μισθωτή, συνεργατική, οικογενειακή, εργολαβική κλπ), η εργασία και η καθημερινή ζωή, κυρίως γύρω από την αλιεία και τη θάλασσα, οι εργασιακές και κοινωνικές διεκδικήσεις, μεταπολεμικά η συνεταιριστική οργάνωση, καθώς και ο αναγκαίος τεχνικός εκσυγχρονισμός, εξελίχθηκαν γενικά μέσα σε πνεύμα προσαρμογής στο ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον. Ο τοπικός πολιτισμός στηρίχθηκε στην εργασία, την οικογένεια, τη θρησκευτική παράδοση, τα πανηγύρια, τους χορούς, τα τοπικά προϊόντα και εδέσματα κλπ.

Το Εθνικό Πάρκο, οι λιμνοθάλασσες και οι αλυκές, τα Τοπία Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους, οι εκβολές του Αχελώου και του Εύηνου, οι λουτρονησίδες και άλλα μικρά νησιά είναι περιοχές προστασίας της φύσης. Η δραστηριότητα του Φορέα Διαχείρισης είναι σημαντική, αλλά η έκδοση Π.Δ. και η κατάρτιση σχεδίου διαχείρισης είναι ακόμα σε εκκρεμότητα.

Κυρίαρχα στοιχεία του τοπίου της πόλης είναι η λιμνοθάλασσα, ο ιστορικός Ζυγός (Αράκυνθος), ο εντυπωσιακός ορεινός όγκος Βαράσοβα αλλά και τα παραδοσιακά κτίρια και σύνολα της πόλης. Το

τοπίο ζωντανεύει από τους πληθυσμούς και την ποικιλία των πουλιών, τα ακούσματα, τις μυρωδιές, την επαφή με τον αέρα και την υγρασία.

Από την εποχή της Παλαμαϊκής Σχολής, στο Μεσολόγγι προάγονται πάντα η πνευματική και πολιτιστική δημιουργία και οι τέχνες. Εξάλλου, η πόλη ανέδειξε πέντε πρωθυπουργούς του νεότερου κράτους, και πολλούς άλλους πνευματικούς ανθρώπους με κορυφαίο τον Κ. Παλαμα.

Η ιστορία του, τα πολιτιστικά του αποθέματα, το φυσικό περιβάλλον, η θέση του στη Δυτική Ελλάδα και ο ανθρώπινος παράγων είναι αναπτυξιακά πλεονεκτήματα, που μπορούν να στηρίξουν, για το Μεσολόγγι και τον ευρύτερο χώρο, ποιοτικές παραγωγικές δραστηριότητες στον πρωτογενή τομέα αλλά και να αναδείξουν την περιοχή αυτή σε πόλο ανάπτυξης ποιοτικού εναλλακτικού τουρισμού. Το Μεσολόγγι είναι ένας τόπος προσκυνήματος. Η αποκατάσταση και η διατήρηση της φυσιογνωμίας της ιστορικής πόλης και η ένταξή της στα μνημεία της UNESCO μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά προς το σκοπό αυτό.

ABSTRACT

This final thesis examines the Sacred City of Messolonghi as a **place with physiognomy** and its particular characteristics, the rich Myth (**Μύθος**) and dense Reason (**Λόγος**) connected with the history of the broader region of Aetoloakarnania, with the struggles of the city before and during the period of the Greek Revolution, with the great sacrifice and the epic Exodus along with its journey in recent years to the present days.

Messolonghi appeared in history in the 16th century. It was founded between land and the lagoon created by the rivers Acheloos and Evinos, in SW Central Greece, near ancient historical cities of Aetolia. Before the Greek Revolution, based on the natural resources of the region, it was transformed from a small fishing community in naval force achieving (18th century) to even compete Venice. Despite its physical particularity, it was the first historic port of Modern Greece. Totally destroyed after the uprising of 1769-1770 (Orloff brothers campaign), it recovered without reaching its previous naval power.

During the Greek Revolution, Messolonghi became the core of the struggle in Western Greece and also the base of the action of a large number of philhellenes out of 1,200 who came and fought for Greek independence and for human rights in general. Markos Botsaris, the emblematic figure of Lord Byron and Johann-Jacob Meyer from Switzerland have been connected more than any other with the history, the struggle and the sacrifice of Messolonghi, sacrifice which led, after causing a global awareness about the Greek issue, to the creation of independent Greek state. The historical events, the folk tradition and the natural environment constitute the identity of the Sacred City, where historical memory that connects the past with the present and the present with the future is always maintained, via its monuments, the human labor and the cultural creativity.

The conditions and requirements of the struggle are reflected in shaping the city. Dominant elements have emerged the fortification (the wall), the churches and, later, the Garden of Heroes. All the way through their development the city plans respected the old traditional town plan and organized the building land with extensions around to the waterfront and out of the wall with geometric shapes. Nevertheless the historic center had severe pressure and has been altered, although there have been many rehabilitation interventions.

After passing through various organizational forms (tenant, cooperative, family, contractor, etc.), the work and daily life, especially centered around fishing and sea, the labor and social demands, the postwar cooperative organization and the necessary technical modernization were generally developed

in an adaptation spirit, regarding the particular natural environment. Local culture was based on work, family, religious tradition, festivities, dances, local products and food etc.

The National Park, lagoons and salt marshes, landscapes of outstanding natural beauty, the mouths of Acheloos and Evinos, sand-islands and other small islands are nature protection areas. The activity of the National Park Management Body is significant but the issuance of the relevant Presidential Decree and the management plan are still pending.

The lagoon, the historic mountain Zygos (Arakynthos) and the impressive massif Varassova along with the traditional buildings and urban ensembles are dominant features of the city landscape which gets alive with the populations and the variety of birds, the sounds, the smells, the contact with air and moisture.

Since the Palamaiki School era, Messolonghi always promoted intellectual and cultural creativity and the arts. In addition to this, the city gave five prime ministers of the new state, and many other intellectuals, with the poet K. Palamas on the top.

The history of the city, the cultural resources, the natural environment, its location in Western Greece and the human factor are development advantages that can support in the greater area of Messolonghi quality production activities of the primary sector and also make it a development pole of quality and alternative tourism. Messolonghi is a pilgrimage place. Restoring and preserving the character of the historic town along with the inclusion in the UNESCO monuments can contribute decisively towards this cause.

RÉSUMÉ

Cette thèse examine la Ville Sacrée de Missolonghi comme un **lieu de physionomie** et des caractéristiques particuliers, son mythe (**Mythos**) riche et sa Raison (**Logos**) dense, liés à l'histoire ancienne de la région de Aitoloakarnania, la lutte de la ville avant et pendant la période de la Révolution grecque, le grand sacrifice et l'épopée de l'Exode et son cours dans les deux siècles derniers, à nos jours.

Missolonghi apparut dans l'histoire au 16e siècle, au bord de la lagune créée par les embouchures des fleuves Achéloos et Evinos, au S-O de la Grèce Centrale, entre des anciennes villes historiques d'Étolie. En exploitant la richesse de la région, Missolonghi, une petite communauté de pêcheurs, fut avant la Révolution une force navale (18e siècle) compétitive même à celle de Venise. Malgré sa particularité physique, il fut le premier port historique de la Grèce moderne. Totalement détruit après le soulèvement de 1769-1770 (campagne des frères Orloff), il revint au développement, sans atteindre la puissance navale précédente.

Dans la Révolution, Missolonghi devint le centre de la lutte en Grèce occidentale et de l'action d'un grand nombre de philhellènes parmi les 1,200 qui sont venus pour se battre pour l'indépendance grecque et les droits de l'homme en général. Markos Botsaris, la figure emblématique de Lord Byron et le Suisse Johann-Jacob Meyer sont les personnages les plus liés avec l'histoire, la lutte et le sacrifice de Missolonghi, qui a conduit, grâce à la sensibilisation mondiale sur la question grecque, à la création de l'Etat indépendant Hellénique. Les événements historiques, la tradition populaire et l'environnement ont formé l'identité de la Ville Sacrée, qui a toujours maintenu, à travers ses monuments, le travail humain et la création culturelle, la mémoire historique qui relie le passé avec le présent et le présent avec l'avenir.

Les conditions et les exigences de la lutte sont reflétées dans la formation de la ville. Éléments dominants ont été la fortification, les églises et, plus tard, le Jardin des Héros. Les plans de ville, dans leur développement, ont respecté l'ancienne formation urbaine traditionnelle et ont organisé l'espace à

construire, avec des expansions autour du front vers la lagune et dehors la fortification, avec des formes géométriques. Néanmoins, le centre historique a eu une forte pression et a été détérioré, cependant, il y a eu de nombreuses interventions de restauration.

En passant par diverses formes d'organisation (travail salarié, coopérative, familiale, entrepreneur, etc.), le travail et la vie quotidienne, en particulier autour de la pêche et de la mer, les réclamations travaillistes et sociales, l'organisation coopérative d'après-guerre, la modernisation technique nécessaire, tout étaient, en général, dans l'esprit d'adaptation au milieu naturel particulier. La culture locale est basée sur le travail, la famille, la tradition religieuse, festivités, danses, produits et plats locaux, etc.

Le Parc National, les lagunes et les marais salants, les paysages de beauté naturelle exceptionnelle, l'embouchure de Achéloos et Evinos, les îles de sable et d'autres petites îles sont des zones de protection de la nature. L'activité de l'Agence de Gestion du Parc est importante, mais le Décret Présidentiel et le plan de gestion ne sont pas encore en place.

Caractéristiques dominantes du paysage de la ville sont la lagune, la montagne historique Zygos, l'imposant massif Varassova et des bâtiments et ensembles traditionnelles de la ville. Le paysage est animé par les populations et la variété d'oiseaux, les sons, les odeurs, le contact avec l'air et l'humidité.

Depuis l'époque de l'Ecole Palamahiki, Missolonghi a toujours promis la créativité intellectuelle et culturelle et les arts. En outre, la ville a offert cinq premiers ministres de l'état nouveau et de nombreux autres intellectuels, Kostis Palamas étant le plus important.

Son histoire, les ressources culturelles, l'environnement, la nature, sa position en Grèce occidentale et le facteur humain sont des avantages de développement qui peuvent soutenir à Missolonghi et sa région des activités de production de qualité dans le secteur primaire, mais aussi de faire de cette région un pôle de développement de tourisme alternatif de qualité. Missolonghi est une place de pèlerinage. La restauration et la préservation du caractère historique de la ville et une inclusion possible aux monuments de l' UNESCO peuvent contribuer de façon décisive à cet effet.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ (Ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά)	3
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ, ΤΟΠΟΣ-ΜΥΘΟΣ-ΛΟΓΟΣ	11
2.1. Χώρος και τόπος	12
2.2. Η Χώρα	12
2.3. Φυσιογνωμία και χαρακτήρας	14
2.3.1. Φυσιογνωμία – όνομα	14
2.3.2. Χαρακτήρας	15
2.3.3. Ιδιαιτερότητα	15
2.3.4. Μύθος και Λόγος	16
2.3.5. Καταγραφή στοιχείων φυσιογνωμίας	16
2.3.6. Βιώσιμη ανάπτυξη και πολιτισμός	18
3. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ Ι. ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	20
3.1. Τοποθεσία – όνομα	20
3.2. Η περιοχή κατά την αρχαιότητα	20
3.3. Η πρώτη εμφάνιση του Μεσολογγίου στην Ιστορία	23
3.4. Η αρχική μορφή της πόλης	24
3.5. Προεπαναστατικά χρόνια	25
3.6. Το Μεσολόγγι στην Επανάσταση	25
3.6.1. Η στρατηγική θέση του Μεσολογγίου	26
3.6.2. Το Μεσολόγγι κέντρο του Αγώνα στη Δυτική Ελλάδα.....	28
3.6.3. Η πρώτη πολιορκία (25 Οκτ. 22 – 31 Δεκ. 22).....	28
3.6.4. Ο Μάρκος Μπότσαρης.....	29
3.6.5. Οι Φιλέλληνες – ο Λόρδος Βύρων.....	31
3.6.6. Η μεγάλη πολιορκία... ..	33
3.6.7. ... και η μεγάλη Έξοδος	35
3.6.8. Το Μεσολόγγι «Ιερά Πόλις»	37
4. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΠΟΛΗΣ	39
4.1. Η οχύρωση	39
4.2. Ο Κήπος των Ηρώων– Τόπος μνήμης και προσκυνήματος	40
4.3. Το σχέδιο πόλης	43
4.4. Αστικό περιβάλλον	48
5. ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΥΛΕΣ	52
5.1. Το τείχος	56
5.2. Η κατεδάφιση του μεγαλύτερου μέρους του τείχους και της Δυτικής Πύλης	57
5.3. Προμαχώνας Φραγκλίνου	57
5.4. Η εικόνα της Πύλης στη σύγχρονη εποχή	61
5.5. Αναγκαιότητα διατήρησης της συλλογικής μνήμης μέσω της ανάδειξης της Πύλης και των υπόλοιπων μνημείων της πόλης	63
5.5.1. Η αξία διατήρησης της συλλογικής μνήμης	64
5.5.2. Η ανάδειξη της Πύλης	64

6. ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	
ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ-ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ	66
6.1. Προσαρμογή στο περιβάλλον	66
6.2. Κοινωνική εξέλιξη	67
6.3. Οργάνωση της εργασίας και της καθημερινής ζωής	68
6.4. Η συμμετοχή των γυναικών	69
6.5. Ο τοπικός πολιτισμός	70
6.5.1. Εργασία και θρησκευτικότητα	70
6.5.2. Πανηγύρια	71
6.5.3. Αγαθά της λιμνοθάλασσας και της ευρύτερης περιοχής-γευστικό τοπίο. Η πατρίδα του οίνου	72
6.6. Εορτές Εξόδου	73
7. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	75
7.1. Το νομικό πλαίσιο προστασίας	76
7.2. Προστασία και διαχείριση του Εθνικού Πάρκου	77
7.3. Νομικά και άλλα προβλήματα	81
8. ΤΟΠΙΟ	82
8.1. Οι πελάδες	87
8.2. Παράνομη δόμηση στη λιμνοθάλασσα	88
9. ΠΝΕΥΜΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ	90
9.1. Δικαιοσύνη	90
9.2. Τύπος	90
9.3. Γράμματα-Τέχνες	90
9.4. Πολιτική Ιστορία	92
10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	93
10.1. Σύνοψη	93
10.2. Συμπεράσματα	93
10.3. Προτάσεις	95
10.3.1. ΓΠΣ	95
10.3.2. Το νέο Περιφερειακό Χωροταξικό Πλαίσιο (Ν.4447/16)	95
10.3.3. Προτάσεις της παρούσας εργασίας	98
10.3.4. Χρηματοδότηση	101
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	108

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κάθε πόλη είναι (ή έχει) μια **οντότητα**. Είναι ένας **τόπος** με **χαρακτήρα** και **φυσιογνωμία**. Έχει δημιουργηθεί σε ένα **χώρο**. Ο χώρος, από μόνος του, δεν έχει ούτε χαρακτήρα ούτε ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Η αξία του έγκειται στη “χωρητικότητα” του, δηλαδή στην τυχόν παρουσία του ανθρώπου. Οι ανθρώπινες δραστηριότητες είναι που συγκεκριμενοποιούν τον αφηρημένο χώρο. Έτσι ο χώρος γίνεται τόπος ή και “**χώρα**”, όρος Πλατωνικός¹, που χρησιμοποιείται και σήμερα με ανάλογη έννοια, κυρίως στη νησιωτική Ελλάδα (η χώρα της Νάξου, η χώρα της Σύρου, η Απάνω Χώρα, η Κάτω ή η Πέρα Χώρα κλπ.)². Ο τόπος είναι, λοιπόν, ένας συγκεκριμένος χώρος, γεμάτος από κάτι επίσης συγκεκριμένο και υπαρκτό, με αναφορά σε λειτουργίες, τόσο πρακτικές, όσο και συναισθηματικές και νοητικές, καθώς και σε πλήθος μηνύματα, πληροφορίες και μνήμες, όλα αυτά τα στοιχεία που συμπληρώνουν την εντύπωση ή τη Γενική Εικόνα του τόπου ή της πόλης, δηλ. το **τοπίο**.

Έτσι, ο τόπος κατά την παραπάνω έννοια και, ειδικότερα, η πόλη προσεγγίζονται και ερμηνεύονται όχι μόνο στο αισθητικό επίπεδο, από το οποίο ξεκινά, ούτως ή άλλως, μία κριτική αξιολόγηση, αλλά με βάση μια συνολική αντιληπτική εικόνα, αφού κάθε μορφή αντίληψης (όραση, ακοή, αφή, όσφρηση, γεύση) συνεισφέρει στη διερεύνηση, στη γνώση και βίωση του τόπου αυτού.³ Στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και την ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης παρεμβαίνουν, προφανώς, και τα στοιχεία που αναφέρονται στις **χρήσεις** και στις **λειτουργίες** των υποδομών και των κελυφών.

Ο **λόγος** και ο **μύθος** είναι τα ιδιαίτερα στοιχεία που αναφέρονται στον *έλλογο*, στον ανθρώπινο παράγοντα. Συνδέονται με την ποίηση, τη λογοτεχνία, την τέχνη, τη θρησκευτική και κοινωνική έκφραση, την ιστορία, τον πολιτισμό και τελικά την ίδια την οντότητα της πόλης. Όταν ο λόγος μιας πόλης / χώρας είναι ισχυρός και ο μύθος, ως γλώσσα της ψυχής της, έντονος, τότε η προσωπικότητά της, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την ενσυνείδητη συλλογικότητα που η πόλη αναπτύσσει, εμφανίζει αυτό που ονομάζουμε πολιτισμό, που ένας-ένας πολίτης και όλοι μαζί ως κοινωνικό σύνολο κατάφεραν να αναπτύξουν, να διατυπώσουν λογικά ή μυθολογικά και να αποτυπώσουν σε μορφές χώρου, χρόνου ή συμπεριφοράς⁴.

Ειδικότερα στο Μεσολόγγι, που εξετάζεται στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας, βαραίνει η ιστορική μνήμη των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης και της θυσίας της Εξόδου· και όχι μόνο. Η ευρύτερη περιοχή είναι από τις πιο σημαντικές κοιτίδες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η σχέση της μνήμης, ατομικής και συλλογικής, με το χώρο δεν μπορεί να αποτελεί ένα ζήτημα περιφερειακό, αλλά, αντίθετα, πρέπει να βρίσκεται στο κέντρο της συζήτησης για την εμπειρία και τις προοπτικές για μια σύγχρονη πόλη. Ιδιαίτερο στοιχείο είναι ότι η ιστορία της πόλης αυτής καθορίστηκε και οδηγείται πάντα από το μοναδικό φυσικό πλούτο της περιοχής, των λιμνοθαλασσών και της ενδοχώρας, οπότε κάθε προοπτική εξέλιξης και προόδου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το περιβάλλον, τη φύση και τον πολιτισμό.

¹ Πλάτωνος *Τίμαιος (ή περί φύσεως)*, ~421 π.Χ., (52b).

² Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. *Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της πόλης*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2001, σ. 12

³ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 9

⁴ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 15 & οπισθόφυλλο

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολύ λίγες είναι οι πόλεις που η ιστορία έχει ονομάσει Ιερές. Είναι οι πόλεις που έχουν συνδεθεί με τις θρησκευτικές αξίες και παραδόσεις των λαών, με τη ζωή και το έργο αγίων προσώπων, με τη λατρεία θεοτήτων ή με τη δράση πνευματικών ηγετών, μαρτύρων και ηρώων που αγωνίστηκαν και θυσιάστηκαν για υψηλά ιδανικά.

Ιδιαίτερη θέση κατέχει στην ελληνική, αλλά και παγκόσμια ιστορία, η Ιερά Πόλις του Μεσολογγίου. Η μικρή πόλη, που έγινε σύμβολο αγώνα και θυσίας για όσους μάχονται για ελευθερία, έμεινε μνημείο τιμής γι' αυτούς που με ανιδιοτέλεια ήρθαν από άλλα σημεία του κόσμου να συνταχθούν με το δίκιο και να προκαλέσουν κύμα Φιλελληνισμού και, τελικά, τη διεθνή παρέμβαση που έφερε την Ελληνική Ανεξαρτησία.

Πέρα όμως από τη θρυλική ιστορία του, το Μεσολόγγι πορεύτηκε στη νεότερη εποχή με έξοχη προσφορά στην πολιτική, στις τέχνες, στα γράμματα και στον πολιτισμό, σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Σαν πόλη έχει το μοναδικό πλεονέκτημα να είναι χτισμένη δίπλα σε μια υπέροχης ομορφιάς λιμνοθάλασσα, ανάμεσα στις εκβολές δύο ποταμών, του Εύηνου και του Αχελώου. Βρίσκεται σε ένα ιδιαίτερο ευρύτερο φυσικό περιβάλλον με διεθνή οικολογική αξία, που συνδιαμόρφωσε την ιστορία της πόλης και των ανθρώπων, αλλά και αυτή την ίδια τη μικρή και ένδοξη πολιτεία. Αναπόσπαστο στοιχείο ζωής υπήρξε και είναι η ενδοχώρα, που ορίζεται από τον επιβλητικό Ζυγό (όρος Αράκυνθος) και την εμβληματική Βαράσοβα.

Ο στόχος της εργασίας αυτής είναι να ακολουθήσει το **μύθο** και το **λόγο** του ιστορικού και φυσικού αυτού τόπου και να περιγράψει τη σημασία της ιστορικής και της φυσικής κληρονομιάς, καθώς και των πολιτιστικών, από τη βαθιά αρχαιότητα, αποθεμάτων⁵, τόσο στη διαμόρφωση και εξέλιξη της Ιερής Πόλης, όσο και στη ζωή των κατοίκων στην ευρύτερη περιοχή, να τονίσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία της, αλλά και να συμβάλει, με προτάσεις, στους προβληματισμούς και στο σχεδιασμό για την πορεία προς το μέλλον.

⁵ Σημείωση: Τα πολιτιστικά αποθέματα ήταν το αντικείμενο των εργασιών του διδακτικού έτους

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

*Πολλά γεννούν το δέος·
το μέγα δέος ο άνθρωπος γεννά·
περνά τον αφρισμένο πόντο
με τις φουρτούνες του νοτιά,
στη μέση σκάβει το βαθύ
και φουσκωμένο κύμα·
και την υπέρτατη θεά, τη Γη
την άφθαρτη, παιδεύει την ακάματη
οργώνοντας με τα καματερά
χρόνο το χρόνο, φιδοσέρνοντας τ' αλέτρι.*

*Και των αστόχαστων πτηνών
τις φυλές κυνηγά με τα βρόχια,
των αγρίων θηρίων τα έθνη,
των βυθών την υδρόβια φύτρα
με δίχτυα πλεγμένα στριφτά,
ο τετραπέρατος· τ' αγρίμι της βουνοκορφής
δαμάζει με τεχνάσματα· φορεί
στον αλόγων την πλούσια χαίτη ζυγό
και στον ταύρο, που βαρβάτος βοσκάει στα όρη.*

*Ένας τον άλλον δίδαζε λαλιά,
τη σκέψη, σαν το πνεύμα των ανέμων,
την όρεξη να ζει σε πολιτείες·
πώς να γλιτώνει το χαλάζι μες στ' αγιάζι,
την άγρια δαρτή βροχή μέσα στον κάμπο,
ο πολυμήχανος· αμήχανος δε θ' αντικρύσει
τα μελλούμενα· το χάρο μόνο
να ξεφύγει δεν μπορεί·
μόλο που βρήκε ψάχνοντας και γιατρείς
σ' αγιάτρευτες αρρώστιες.*

Οι παραπάνω στίχοι από το πρώτο στάσιμο του χορού από την Αντιγόνη του Σοφοκλή⁶ εκφράζουν το στοχασμό του ποιητή γύρω από την παρουσία του ανθρώπου στο φυσικό χώρο και την ικανότητά του να περνά φουρτούνες, να οργώνει τη γη, να δαμάζει τα ζώα της στεριάς και της θάλασσας, **να ιδρύει πολιτείες**, να γιατρεύει αρρώστιες. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό δείγμα των θέσεων της αρχαίας ελληνικής διανόησης της κλασικής εποχής όσο αφορά στην ανθρωπολογική προσέγγιση και θεώρηση του χώρου, τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον, με την αιώνια τάξη και το απόλυτο θεϊκό Δίκαιο⁷. Είναι μια λυρική αλλά και ιδεολογική προσέγγιση, σε στενή αντιστοιχία με μια ουσιώδη διάκριση ανάμεσα στις έννοιες **χώρος** και **τόπος**, που αποτελεί και σήμερα ένα από τα θεωρητικά βάρη για την ερμηνεία, την αξιολόγηση, το σχεδιασμό και την προοπτική των χωρικών παρεμβάσεων.

⁶ Σοφοκλέους Αντιγόνη (442 ή 441 π.Χ.), μετάφραση Κ. Γεωργουσόπουλος, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1994, στίχος 334. Ο χορός αποτελείται από 15 σοφούς γέροντες της Θήβας.

⁷ Σοφοκλέους Αντιγόνη, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1994, Εισαγωγή, σ. 20.

2.1 Χώρος και τόπος

Ο χώρος αποτελεί, όπως και ο χρόνος, μια αφηρημένη συνθήκη⁸. Είναι ο τρισδιάστατος ευκλείδειος χώρος, ένα απλό περιέχον, του οποίου η αξία έγκειται ακριβώς στη δυνατότητα περιεκτικότητας και σ' αυτό τούτο το περιεχόμενο. Από μόνος του δεν έχει χαρακτήρα, ούτε ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Αυτά τα δύο στοιχεία εμφανίζονται από τη στιγμή που η παρουσία του ανθρώπου με τις δραστηριότητές του συγκεκριμενοποιεί το χώρο, πληρώνοντάς τον με ανθρωποποίητες μορφές, με λειτουργίες, με όνειρα, με προσδοκίες, με συναισθήματα, με σημασίες. Τότε ο χώρος έχει μετατραπεί σε **τόπο**. Ο τόπος έχει **χαρακτήρα**, που συγκροτείται από το σύνολο των *ιδιαζόντων χαρακτηριστικών των κάθε είδους μορφών που συνδέονται πλέον με το συγκεκριμένο τόπο*. Ο τόπος από τη στιγμή αυτή έχει πλέον μια οντότητα, άρα μπορούμε να μιλάμε πλέον και για τη **φυσιογνωμία** του.⁹

Ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία ενός τόπου εμφανίζονται ως το αποτέλεσμα της συνολικής αλλά και συλλογικής αντίληψης που ο τόπος αυτός προσφέρει στους κατοίκους, στους επισκέπτες, τους χρήστες, στους εραστές του. Αυτή η συνολική αντίληψη, η πραγματική συναισθηματική και ιδεολογική εικόνα που προσφέρει ο εκάστοτε τόπος, είναι ακριβώς αυτό που ονομάζουμε **τοπίο**. Έτσι, ο όρος τοπίο που παλαιότερα απέδιδε την καλλιτεχνική απεικόνιση μιας αντιληπτικής εικόνας (θέας) ενός τόπου, σήμερα, στις σχετικές επιστήμες, σημαίνει την αντιληπτική εικόνα αυτήν καθαυτήν¹⁰, με την ευρύτερη έννοιά της.

Η φιλοσοφική βάση της σύγχρονης έρευνας στο συγκεκριμένο επιστημονικό τομέα έχει τεθεί από τον **Πλάτωνα** από το 421 π.Χ. στο διάλογο *Τίμαιος* (ή *περί φύσεως*). Το έργο αυτό είναι από τα σημαντικότερα κείμενα της Πλατωνικής φυσικής, με κοσμολογικό και ανθρωπολογικό περιεχόμενο και ανήκει στην τελευταία περίοδο της συγγραφικής παραγωγής του Πλάτωνα.

Στην τοποθέτησή του ο *Τίμαιος* εισάγει δύο αρχές: Τα αισθητά ανήκουν στον κόσμο της γενέσεως, είναι δημιουργημένα. Ο δημιουργός, όπως κάθε τεχνίτης, εργάστηκε με βάση κάποιο υπόδειγμα (παράδειγμα), το οποίο συγκεντρώνει κάθε ωραιότητα και τελειότητα και είναι ποιοτικώς υπέρτερο, και συνεπώς αιώνιο και αμετάβλητο. Άρα ο αισθητός κόσμος δημιουργήθηκε ως εικόνα του αιώνιου και άριστου υποδείγματος, δεν μπορεί όμως να ταυτιστεί με αυτό. Ό,τι αναφέρεται στο αιώνιο (νοητό) πρότυπο είναι οριστικό και ασφαλές, ενώ ό,τι αναφέρεται στον μεταβαλλόμενο αισθητό κόσμο είναι απλώς πιθανό. Με πρόνοια του δημιουργού ο κόσμος φτιάχτηκε ζωντανός, με ψυχή και με λογικό¹¹, καθώς και με κίνηση, κάτι που υποδηλώνει τη γέννηση του χρόνου (ταυτόχρονα με τον ουρανό).

2.2 Η Χώρα

Περαιτέρω, πάντα μέσα από τον *Τίμαιο*, ο Πλάτων εισάγει, παράλληλα με τα μεγέθη του νοητού και του αισθητού κόσμου, ένα τρίτο μέγεθος, αυτό της *υποδοχής*. Είναι ένα χωρικό μέγεθος, τόπος ή **χώρα**, που γίνεται αντιληπτός *λογισμῶ τινι νόθῳ*¹² και παρέχει στα όντα τη δυνατότητα της κατά χώρο ύπαρξης. Κατά την τοποθέτησή του *Τίμαιου* πρέπει να

⁸ Σημ.: Ο χρόνος, εξάλλου, θεωρείται ως η τέταρτη διάσταση στο σύμπαν.

⁹ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 8.

¹⁰ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 9

¹¹ Πλάτωνος *Τίμαιος* (ή *περί φύσεως*), ~421 π.Χ., (30b).

¹² Πλάτωνος *Τίμαιος* (ή *περί φύσεως*), ~421 π.Χ., (52b).

φανταστούμε τρία γένη: *Εκείνο που γεννιέται, εκείνο που δημιουργεί μέσα του το προηγούμενο και εκείνο που κατ' απομίμησή του δημιουργείται το πρώτο. Αυτό που δημιουργεί κάτι μέσα του μπορούμε να το θεωρήσουμε μητέρα, εκείνο που από την απομίμησή του δημιουργείται κάτι θα το πούμε πατέρα, ενώ το ενδιάμεσό τους ας το παρουσιάσουμε με παιδί.*¹³

Είναι, λοιπόν, η χώρα ή μήτρα κάθε δημιουργίας και δεν είναι τυχαίο ότι στην Ελλάδα ονομάσαμε χώρα την κάθε πολιτεία μιας περιοχής (η χώρα της Νάξου, η χώρα της Σύρου, η Απάνω Χώρα, η Κάτω ή η Πέρα Χώρα κλπ). Και, πράγματι, οι πολιτείες αυτές υπήρξαν και είναι μήτρες πνευματικής και πολιτιστικής δημιουργίας, οικονομικής προόδου, πατριωτικής συνείδησης, κοινωνικών και εθνικών αγώνων κλπ. στις διάφορες φάσεις της ελληνικής ιστορίας. Η πόλη – χώρα υπογραμμίζει την τεράστια και μοναδική κληρονομιά που έδωσε η Ελλάδα στον κόσμο: την έννοια της πόλης, την έννοια του πολίτη και την έννοια του πολιτισμού¹⁴. Είναι γεγονός ότι τα σύγχρονα αστικά κέντρα έχασαν πλέον αυτόν τον χαρακτηρισμό τους ενώ αντίθετα οι μικροί αγροτικοί οικισμοί διατηρούν την ονομασία χωριό, δηλαδή Χωριόν, μικρή Χώρα ή τόπος με περιορισμένη κοινωνικής εμβέλειας λόγο και μύθο¹⁵.

Η Πλατωνική Χώρα υπήρξε αντικείμενο έρευνας και ερμηνείας πολλών φιλοσόφων και μελετητών, εγείροντας σειρά από σχόλια και διάφορες προσεγγίσεις.

Ο **Jacques Derrida**, το έργο του οποίου επηρέασε πολλά επιστημονικά πεδία που δεν σχετίζονταν ευθέως με τη φιλοσοφία, όπως το δίκαιο και η αρχιτεκτονική, πιστεύει, στο βιβλίο του “Χώρα”, πως “η χώρα παραπέμπει πάντοτε σε θέση κατειλημμένη, τόπο κατοικημένο, χώρο πολιτικό”¹⁶.

Ο **Josep Muntanola Thornberg**, στο βιβλίο του “Τοπογένεση, βάσεις για μια νέα αρχιτεκτονική” και στο Παράρτημα ‘Ερμηνευτική, σημειολογία και αρχιτεκτονική: Η νέα επίσκεψη του Τίμαιου’, ερμηνεύει τον Derrida παρουσιάζοντας την πολυπλοκότητα της Χώρας σαν μια ανοιχτή συσχέτιση ανάμεσα σε *λόγο, μύθο, γένος και τόπο*.¹⁷ Ουσιαστικά χρησιμοποιεί μια μαθηματική εξίσωση: Χώρα = Τόπος + Λόγος + Μύθος, που παραπέμπει στον τόπο που έχει περιεχόμενο¹⁸.

Ο **Martin Heidegger**, από την πλευρά του, βλέπει στην πλατωνική χώρα έναν πρόδρομο του καρτεσιανού χώρου, της *res extensa*, μιας από τις τρεις ουσίες της Καρτεσιανής οντολογίας, όπως παρουσιάζεται στο έργο του **René Descartes** ‘Principia philosophiae’ από το 1644.

¹³ Πλάτωνος *Τίμαιος (ή περί φύσεως)*, ~421 π.Χ., (50d).

¹⁴ Καθ. Ι. Στεφάνου & Ιουλία Στεφάνου, *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης, από το συλλογικό έργο Το Ελληνικό Τοπίο*, (επιμ. Παν. Ν. Δουκέλλης), εκδ. Εστία, 2005, σ. 237

¹⁵ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 197.

¹⁶ Jacques Derrida, *Χώρα*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000 (τίτλος πρωτοτύπου: *Khora, Galilée, Paris, 1993*), σ. 45.

¹⁷ J. Muntanola Thornberg, ‘Topogenénesis, Fundamentos de una nueva architettura’, Edicions Universitat Politechnica de Catalunya, Barcelona 2000, σ. 113.

¹⁸ Καθ. Ι. Στεφάνου & Ιουλία Στεφάνου, *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης, από το συλλογικό έργο ‘Το Ελληνικό Τοπίο’*, (επιμ. Παν. Ν. Δουκέλλης), εκδ. Εστία, 2005, σ. 239.

2.3 Φυσιογνωμία και χαρακτήρας

Ο αστικός χώρος προκύπτει από επέμβαση του ανθρώπου σε έναν ευρύτερο φυσικό χώρο για να δημιουργήσει την πόλη του, τον τόπο του ‘κατοικείν’ αλλά και του ‘υπάρχειν’ μεταξύ ουρανού και γης. Κάθε πόλη στεριώνει με το μόχθο και τον ενθουσιασμό, τις ιδέες των ανθρώπων που την πλάθουν μέσω υλικών μορφών, συμπεριφορών και αντιλήψεων, σε συγκεκριμένο τόπο με ιδιαίτερη φυσιογνωμία, ιδιαίτερη όψη, ιδιαίτερο χαρακτήρα¹⁹.

2.3.1 Φυσιογνωμία - όνομα

Η φυσιογνωμία αναφέρεται αποκλειστικά στη μοναδικότητα της οντότητας (της φύσης) ενός τόπου και ακόμα στην ταυτότητα και την προσωπικότητά του, μέσα από τα χαρακτηριστικά του τοπίου του. Κάθε τόπος έχει τη δική φυσιογνωμία, όπως έχει το δικό του **όνομα**. Πράγματι το όνομα ενός τόπου (ή μιας πόλης) συμπυκνώνει όλη την ιστορία, την παράδοση, το διαχρονικό του περιεχόμενο, τις χωρικές του ιδιαιτερότητες, την πολεοδομική ή αρχιτεκτονική του έκφραση και είναι ένα κύριο συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς του, άρα της φυσιογνωμίας του²⁰.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας συμπύκνωσης είναι και η περίπτωση του Μεσολογγίου, με το όνομα να παραπέμπει αμέσως στα ηρωικά και δραματικά γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, με αποκορύφωμα την αυτοθυσία της Εξόδου, τα πρόσωπα του αγώνα, γνωστά και άγνωστα, τις ιστορικές εξελίξεις που ακολούθησαν (αναγνώριση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, με τα περιορισμένα τότε σύνορα) αλλά και το ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον της λιμνοθάλασσας, η γκρίζα καταχνιά του οποίου έφθανε, μέσω των περιηγητών και των φιλελλήνων, στον έξω κόσμο σαν “gris de Missolonghi”²¹, κατ’αντιστοιχία με το “terre de Sienne” ή το “Bleu de Prusse”.

Ακόμα και για τα επί μέρους στοιχεία της πόλης (πλατείες, δρόμοι, συνοικίες κλπ), το όνομα έχει μεγάλη σημασία στον τονισμό της φυσιογνωμίας της. Ειδικά στο Μεσολόγγι, πέρα από τα μνημεία, η ονοματοδοσία δρόμων, πλατειών και συνοικιών ζωντανεύουν την ιστορία της πόλης, τιμούν τους διακεκριμένους πρωταγωνιστές, Έλληνες και μη, καθώς και άλλα σημαντικά πρόσωπα της πιο σύγχρονης εποχής²². Πράγματι, ένας περίπατος στην Ιερή Πόλη είναι ένα ταξίδι στην ιστορία του αγώνα της ανεξαρτησίας, αλλά και σε μεγάλα και σημαντικά κεφάλαια της πολιτικής, πολιτιστικής και πνευματικής ιστορίας της χώρας.

Ο άνθρωπος αναγνωρίζει τον τόπο όχι μόνο με την όραση αλλά χρησιμοποιώντας όλες τις αισθήσεις του. Ακούσματα, οσμές, γεύσεις και αφές συμβάλλουν με το δικό τους τρόπο στη διαμόρφωση της αντίληψης για τη φυσιογνωμία του τόπου. Θεωρούμε δηλαδή ότι ένας τόπος μπορεί να εμπεριέχει πολλά τοπία (οπτικό, ακουστικό, οσμητικό, γευστικό, τοπίο αφής). Άρα, πώς μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι πρόσωπα με προβλήματα όρασης (μειωμένης ή και ολικής απώλειας) δεν μπορούν να αντιληφθούν αυτή τη φυσιογνωμία; Αντίθετα, έχοντας σε υπερδιέγερση και με μεγάλη οξύτητα τις άλλες αισθήσεις, είναι σε θέση να κατανοήσουν

¹⁹ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 21.

²⁰ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 140.

²¹ Ακακία Κορδόση, Μπάμπρον, η τελευταία αγάπη, Εκδ. ΔΙΕΞΟΔΟΣ, 2007, σ. 9.

²² Μάρω Βουγιούκα, Βασίλης Μεγαρίδης, Βάσω Μπίσσα-Σταφυλάκη, Οδωνυμικά Ι. Π. Μεσολογγίου, Εκδ. ΔΙΕΞΟΔΟΣ, 2004.

ποιότητες σπάνιες και ακριβές που ένας τόπος προσφέρει²³. Αυτό ακριβώς παρουσιάζει ή πρωτότυπη και απροσδόκητη τηλεοπτική ταξιδιωτική σειρά “Dans tes yeux”, γαλλικής παραγωγής, όπου η εξαιρετική τυφλή δημοσιογράφος Sophie Massieu ταξιδεύει σε όλο τον κόσμο, σε εντυπωσιακές τοποθεσίες και σημαντικά μνημεία του πολιτισμού και της φύσης, που η ίδια δεν μπορεί να τα δει, όμως τα ανακαλύπτει μέσα από τις αισθήσεις της – την αφή, την όσφρηση, τη γεύση, την ακοή²⁴ (Εικ. 1). Στην Κάλυμνο π.χ. η Sophie συμμετέχει, εν μέσω χιλιάδων μελισσών, στη συγκομιδή του θυμαρίσιου μελιού, αποκτά την εμπειρία της αναρρίχησης στο μυθικό βράχο Οδύσσεια, γεύεται τις σπουδαίες τοπικές γαστρονομικές ‘σπεσιαλιτέ’ και δοκιμάζει την παραδοσιακή μέθοδο κατάδυσης των Καλυμνιωτών σφουγγαράδων.

Εικ. 1. Η Sophie Massieu στην Κάλυμνο

2.3.2 Χαρακτήρας

Ο χαρακτήρας ενός τόπου συνίσταται στα συγκεκριμένα ιδιαίτερα στοιχεία (χαρακτηριστικά) των μορφών, όπως αυτές εμφανίζονται, συμπεριφέρονται, γίνονται αντιληπτές και σημασιοδοτούνται πρακτικά, συναισθηματικά ή νοηματικά από τον άνθρωπο. Αυτή η σημασιοδότηση είναι μια γνώμη, μια κρίση πολύ σημαντική για να ανακαλύψει τη δική του προσωπική σχέση με τον χώρο. Κάθε κρίση τον διασυνδέει ή τον διαχωρίζει ως προς τα αντι-κείμενα. Ο χαρακτήρας, σε αντίθεση με τη φυσιογνωμία, τυπολογείται (π.χ. χαρακτήρας νησιωτικής πόλης). Τόποι μπορούν να έχουν κοινά χαρακτηριστικά κάτι που δεν ισχύει για τη φυσιογνωμία ενός εκάστου.

2.3.3 Ιδιαιτερότητα

Είναι εμφανές ότι οι νέες μορφές κτισμένου χώρου τείνουν να επιβάλουν όμοια νοήματα παντού, εξαφανίζοντας τις τοπικές ιδιαιτερότητες μ’ έναν τρόπο που προβληματίζει για τη δέσμευση που συνιστά ως προς την ελευθερία του ανθρώπου αλλά και ολόκληρων πολιτιστικών ομάδων σε επίπεδο ιδεολογίας, συναισθήματος και συμπεριφοράς. Έτσι, βαίνουμε προς μια πλήρως ισοπεδωτική ομοιότητα που απλώς “διαφυλάσσει”, στην καλύτερη περίπτωση, κάποια δείγματα μιας “παράξενης ιδιομορφίας μιας άλλης εποχής”, ως μνήμη ανένταχτη, τις πιο πολλές φορές, στο σώμα της πόλης. Η απάντηση σ’ αυτόν το διεθνιστικό χαρακτήρα της σύγχρονης δόμησης πρέπει να είναι ο **εν-τοπισμός** και ο **συγ-χρονισμός** της ιδιαίτερης προσωπικής έκφρασης των μορφών του χώρου που οι συγκεκριμένοι άνθρωποι

²³ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. Η φυσιογνωμία ενός τόπου, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 82 (Οι μη οπτικές διαστάσεις του τοπίου, Ιωσήφ Στεφάνου, Αρχοντ. Βασιλαρά).

²⁴ Στην Ελλάδα έχουν παραχθεί 2 επεισόδια, στην Κάλυμνο και την Κρήτη. Η σειρά προβάλλεται από την ΕΡΤ.

παρουσίασαν και θέλουν να συνεχίσουν να παρουσιάζουν, χαράσσοντας τη φυσιογνωμία τη δική τους και του τόπου τους, μέσω της μελέτης των τόπων και των μορφικών τους εκφράσεων²⁵.

2.3.4 Μύθος και Λόγος

Η οποιαδήποτε πόλη είναι ανύπαρκτη χωρίς τη μυθική διάσταση που φτιάχνεται γι' αυτήν μέσα στο χρόνο. Ο Μύθος αντικατοπτρίζει την ιστορία της κάθε εποχής, τη φιλοσοφία της, την ιδεολογία της, την εκάστοτε μορφή αντιμετώπισης της ζωής. Η γνώση του χώρου ξεκινάει από τους μύθους. Ο Λόγος ακολουθεί το Μύθο και, κάποια στιγμή, αρχίζει να κυριαρχεί πάνω σ' αυτόν. Ο Λόγος γίνεται προφορική παράδοση, αργότερα γραπτή ιστορία, λογική, σκέψη, γνώση, επιστήμη κλπ.

Η μυθολογία, με τη σύγχρονη έννοια, για την πόλη αποτυπώνεται στη λογοτεχνία, στη ζωγραφική, στη γλυπτική, στη φωτογραφία, στον κινηματογράφο κλπ. Μέσα από την αφήγηση μπορεί να αναζητηθεί το μυθολογικό στίγμα μιας πόλης και, κατ' επέκταση, όρια και κατευθύνσεις ως προς τη σημερινή και μελλοντική οργάνωση της πόλης. Πρακτικός στόχος είναι ο εντοπισμός των στοιχείων της μορφολογίας της πόλης, τα οποία έχουν αντισταθεί μέχρι σήμερα στο χρόνο και συγκροτούν την κοινή μνήμη, και η συσχέτισή τους με τις σημερινές τάσεις και παρεμβάσεις στην πόλη. Τα συμπεράσματα της χωρικής ανάλυσης πρέπει να συσχετισθούν με τη μυθική διάσταση της πόλης, όπως προκύπτει μέσα από τις αφηγήσεις²⁶.

2.3.5 Καταγραφή στοιχείων φυσιογνωμίας

Η συνολική καταγραφή, προς άμεση εποπτεία, όλων των δεδομένων της φυσιογνωμίας ενός τόπου, δηλ δεδομένων χρόνου (οριζόντια συντεταγμένη) και δεδομένων χώρου, **φυσικών** και **ανθρωποποιήτων** (κατακόρυφη συντεταγμένη), μπορεί να πινακοποιηθεί με την κατάρτιση της Μήτρας Καταγραφής των Στοιχείων της Φυσιογνωμίας (ΜΚΣΦ) του τόπου και της ευρύτερης περιοχής, όπως αυτή που φαίνεται στην Εικ. 2, από τις πρώτες πιλοτικές εφαρμογές στην Ελλάδα, στο πλαίσιο του σχετικού ερευνητικού προγράμματος ΕΜΠ/Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης - Υπουργείο Περιβάλλοντος (2000). Στα ανθρωποποιήτα δεδομένα εντάσσονται και άλλες, πλην των χωρικών (αρχιτεκτονική, πολεοδομία κλπ.), εκφράσεις, όπως φιλοσοφίας, επιστήμης, γνώσης, αλλά και κοινωνικές δομές, οικονομικές δραστηριότητες, μορφές εργασίας και ψυχαγωγίας, θρησκευτικές ή εθνικές εκδηλώσεις καθώς και δρώμενα που συμβάλλουν στο λόγο και το μύθο μιας πόλης²⁷ ή στις ιδιαιτερότητες μικρών οικισμών²⁸.

Από τα προς εξέταση σημαντικά στοιχεία που περιλαμβάνονται στη ΜΚΣΦ, είναι φανερό το ιδιαίτερο βάρος που έχει η Ι. Π. του Μεσολογγίου και η ευρύτερη περιοχή, σαν αντικείμενο ανάλυσης και μελέτης, όπως επιχειρείται στα επόμενα κεφάλαια, με βάση την ανθρωπολογική προσέγγιση, την ιστορική και περιβαλλοντική τους φυσιογνωμία, τις κοινωνικές παραδόσεις, συνήθειες, κατακτήσεις, τα μνημεία κλπ. που έχουν πολλαπλές δυνατότητες ανάδειξης και μπορούν να αποτελέσουν τις βάσεις για μια πορεία ποιοτικής και βιώσιμης ανάπτυξης.

²⁵ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000, σ. 24.

²⁶ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης (ως άνω), σ. 68,69.

²⁷ Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης (ως άνω), σ. 153.

²⁸ Αρχοντούλα Βασιλαρά, Η φυσιογνωμία των νησιωτικών οικισμών, μέσα από το παράδειγμα του οικισμού με πύλη, Προδρόμου στην Πάρο, από την έκδοση "6^ο Διαπανεπιστημιακό Σεμινάριο Βιώσιμης Ανάπτυξης, Πολιτισμού και Παράδοσης / Η Ανάδειξη της Φυσιογνωμίας του Τόπου", Ινστιτούτο Σύρου, Σύρος 2016, σ. 29.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	
1				ΧΡΟΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ												
2				Ομηρική	Κλασική 500-300	Ελληνιστική 300-100	Ρωμαϊκή 100-300 μ.Χ.	Βυζαντινή	Φραγκο- κρατία Ενετοκρατία	Τουρκο- κρατία	Απελευθέρωση 1821	Νεότεροι χρόνοι	Σημερινός χρόνος			
3													Εποχιακός	Εβδομαδιαίος	Ημερήσιος	
4	ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Φυσ. Περιλλον													
5		ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ	Μνημεία													
6			Γεγονότα													
7		ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	Αστικά κέντρα													
8	Χρήσεις περιοχής															
9	ΦΥΣΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	ΦΥΣ. ΑΝΑΓΛΥΦΟ														
10		ΚΛΙΜΑ														
11		ΧΛΩΡΙΔΑ														
12		ΠΑΝΙΔΑ														
13	ΑΝΘΡΩΠΟ-ΠΟΙΗΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Φίλοσοφ. Επιστήμη													
14			Ιστορικά στοιχεία													
15		ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ	Γλυπτική													
16			Ζωγραφική													
17			Μουσική													
18			Ποίηση													
19			Λογοτεχνία													
20			Θέατρο													
21		ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	Κτίρια													
22			Εξοπλισμός													
23			Βιτρίνες													
24			Προσωρινές κατασκευές													
25			Αποτυπωμένες													
26		ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ	Ιστός													
27			Λειτουργίες													
28			Πλατείες													
29			Δρόμοι-Δίκτυα													
30		Δημόσια Έργα														
31		ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ	Κοινωνικές Δομές													
32			Οικονομικές Δραστηριότητες													
33	Ψυχαγωγία															
34	Θρησκ.- Εθνικές Εκδηλώσεις															
35	Ήθη - Έθιμα															
36	Άλλα Δρόμενα															

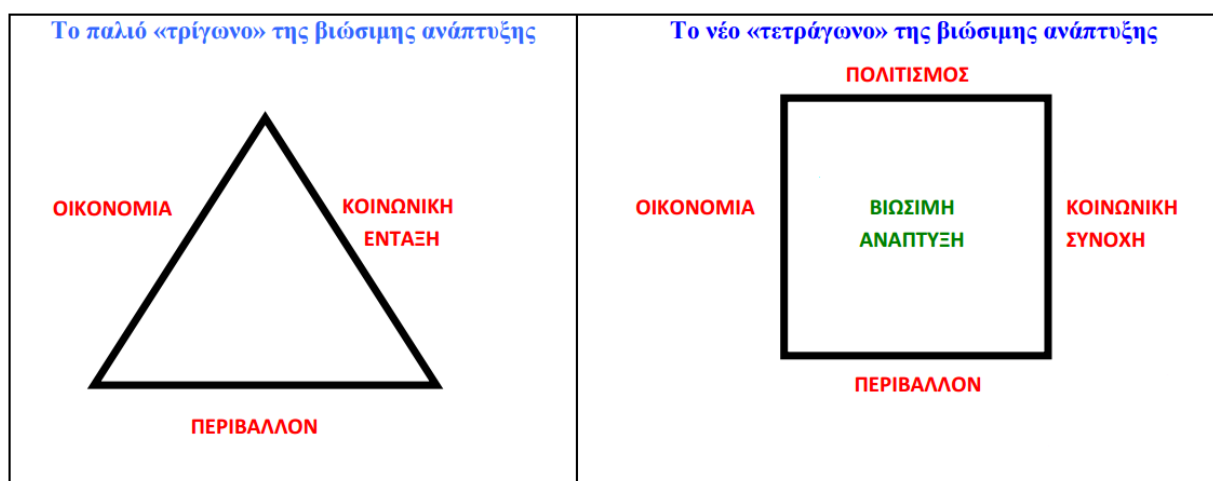
Εικ. 2. Μήτρα καταγραφής των στοιχείων της φυσιογνωμίας ενός τόπου

2.3.6 Βιώσιμη ανάπτυξη και πολιτισμός

Εδώ και δεκαετίες, οι διεθνείς οργανισμοί (π.χ. Ηνωμένα Έθνη) και η Ευρωπαϊκή Ένωση, προσπάθησαν να προωθήσουν, κατά τη χάραξη των στρατηγικών κατευθύνσεων και πολιτικών τους, τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης²⁹, οι τρεις βασικοί πυλώνες της οποίας είναι:

1. **οικονομία** σε ισορροπία με το οικοσύστημα,
2. προστασία για το **περιβάλλον** και τους φυσικούς πόρους και
3. **κοινωνία** με δικαιοσύνη, ισότητα, καταπολέμηση της φτώχειας κλπ

Τα αποτελέσματα, βέβαια, δεν υπήρξαν ανάλογα με τα προσδοκώμενα, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι η πορεία υποβάθμισης δεν έχει αντιστραφεί, ούτε ικανοποιητικά ελεγχθεί, με αιχμή την υποδηλούμενη με ακραία φαινόμενα κλιματική αλλαγή. Πάντως, οι στόχοι και οι πολιτικές προοδευτικά εμπλουτίζονται, εξειδικεύονται και παίρνουν περισσότερο δεσμευτικό χαρακτήρα, όχι τόσο με τη νομική έννοια³⁰, όσο μέσω χρηματοδοτικών και άλλων κινήτρων.

Πηγή: *United Cities and Local Governments 2009.*

Εικ. 3. Από το τρίγωνο στο τετράγωνο. (Απόσπασμα από την παρουσίαση «Ο Πολιτισμός ως ‘Όχημα’ και ‘πυλώνας’ της Βιώσιμης Ανάπτυξης», Παναγιώτης Αλ. Παταργιάς, Μαρία Βινιεράτου, Ελένη-Μαρία Ψαρρή)³¹

Ειδικότερα, ο πολιτισμός μπορεί να είναι πλέον μια ‘οριζόντια’ συνιστώσα της ανάπτυξης, όπως μέχρι σήμερα θεωρείται ότι είναι το περιβάλλον (Εικ. 3). Αυτό έχει σημειωθεί σε διαδοχικά ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ³² και διατυπώθηκε ως αίτημα της UNESCO για την UN post-2015 development agenda, με τίτλο “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”. Η UNESCO θεωρεί τον πολιτισμό σαν καταλύτη για τη βιώσιμη ανάπτυξη και, ειδικότερα, σαν παράγοντα -‘κλειδί’ για την καταπολέμηση της φτώχειας, τη δημιουργική οικονομία, την ποιοτική εκπαίδευση, τη βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση, την κοινωνική συνοχή και ένταξη, αλλά, κυρίως, για τη βιωσιμότητα των πόλεων. Ο πολιτισμός, κυρίως μέσω της πολιτιστικής κληρονομιάς και των ιστορικών πόλεων, είναι ένα

²⁹ Ο όρος ‘βιώσιμη ανάπτυξη’ καθιερώθηκε με την Έκθεση Brundtland, με τίτλο ‘Το Κοινό μας Μέλλον’ (1987), έργο της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του ΟΗΕ

³⁰ Π.χ. οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών ‘Agenda 2030’ δεν είναι νομικά δεσμευτικοί.

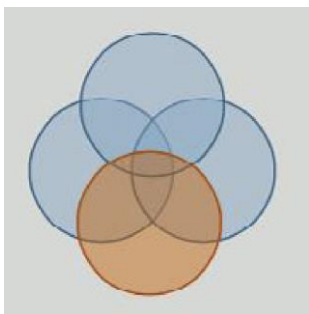
³¹ “6^ο Διαπανεπιστημιακό Σεμινάριο Βιώσιμης Ανάπτυξης, Πολιτισμού και Παράδοσης / Η Ανάδειξη της Φυσιογνωμίας του Τόπου”, εκδ. Ινστιτούτο Σύρου, Σύρος 2016, σ. 17.

³² UNGA Resolutions N. 65/1 (2010), 65/166 (2011), 66/208 (2012), 68/223 (2014)

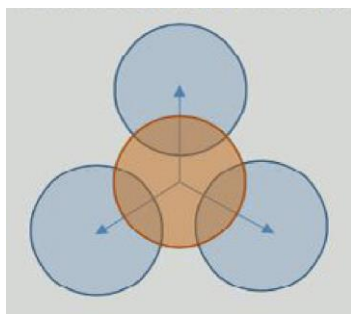
στρατηγικό κεφάλαιο για τοπική οικονομική ανάπτυξη, ενώ οι πολιτιστικές υποδομές είναι εν δυνάμει κοινόχρηστοι χώροι διαλόγου και κοινωνικής ένταξης. Προωθώντας την αναζωογόνηση των ιστορικών κέντρων, τη διατήρηση και προσαρμοστική εκ νέου χρήση του κεφαλαίου πολιτιστικής κληρονομιάς, μικρές κοινότητες μπορούν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής και την ανταγωνιστικότητά τους³³.

Στην έκδοσή του Culture 21³⁴, το παγκόσμιο δίκτυο United Cities and Local Governments (UCLG) παρουσιάζει τις πολλαπλές δυνατότητες του πολιτισμού για την προαγωγή της βιώσιμης ανάπτυξης (Εικ. 4)

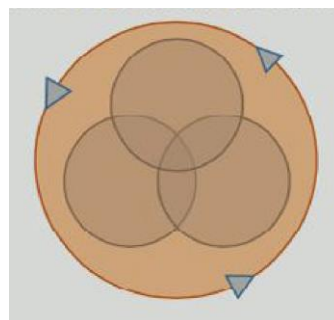
Ο πολιτισμός στη βιώσιμη ανάπτυξη

Ο πολιτισμός για τη βιώσιμη ανάπτυξη

Ο πολιτισμός ως βιώσιμη ανάπτυξη

Εικ. 4. Η συμβολή, κατά UCLG, του πολιτισμού (με φαιό χρώμα) στη βιώσιμη ανάπτυξη

Σε επίπεδο ΕΕ, οι δράσεις στο πλαίσιο της προγραμματικής και χρηματοδοτικής περιόδου 2014-2020 συνδυάζονται με την “Εδαφική Ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2020”³⁵, την Πράσινη Βίβλο για τον πολιτισμό και τη δημιουργικότητα³⁶ και την ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό³⁷. Ειδικότερα, στην Εδαφική Ατζέντα 2020 εισάγονται (χρηματοδοτικές) προτεραιότητες μεταξύ των οποίων και η διαχείριση και η σύνδεση οικολογικών, τοπιακών και πολιτιστικών αξιών των περιφερειών. Τονίζεται, σχετικά, ότι η σωστή λειτουργία των οικολογικών συστημάτων και η προστασία και βελτίωση της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς είναι σημαντικές προϋποθέσεις για τη μακροπρόθεσμη βιώσιμη ανάπτυξη και ότι υποστηρίζεται η ενσωμάτωση των οικολογικών συστημάτων και των προστατευομένων περιοχών για τις φυσικές τους αξίες, σε δίκτυα πράσινων υποδομών σε όλα τα επίπεδα³⁸.

³³ Debate on “Culture and Sustainable Development in the Post-2015 development agenda, New York, 5.5.2014

³⁴ UCLG, Culture 21, Agenda 21 for culture, Why must culture be at the heart of sustainable urban development?

³⁵ Συμφωνήθηκε από τους αρμόδιους υπουργούς για το χωροταξικό σχεδιασμό στις 19.5.2011 στο Gödöllő της Ουγγαρίας. Η εδαφική συνοχή είναι ένας κοινός στόχος για μια πιο αρμονική και ισορροπημένη κατάσταση της Ευρώπης. Ορίζει ειδικότερα την εδαφική συνοχή ως ένα σύνολο αρχών για την αρμονική, ισορροπημένη, αποτελεσματική και αιεφόρο χωροταξική ανάπτυξη στην Ευρώπη, καλύτερα προσαρμοσμένης στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής.

³⁶ Πράσινη Βίβλος Απελευθέρωση του δυναμικού των κλάδων του πολιτισμού και της δημιουργικότητας, COM(2010)183 τελικό, Βρυξέλλες, 27.4.2010

³⁷ Ανακοίνωση της 10ης Μαΐου 2007 “Ανακοίνωση σχετικά με μια ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό σ’ έναν κόσμο παγκοσμιοποίησης” - COM(2007) 242.

³⁸ http://www.pde.gov.gr/ppxsaa/content/files/a-stadio/meleti/teyxos1/02_4_ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ%20ΕΔΑΦΙΚΗ%20ΣΥΝΟΧΗ.pdf

3. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ Ι. ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

3.1 Τοποθεσία - όνομα

Στο Ν/Δ άκρο της Στερεάς Ελλάδας, εκεί όπου ο Πατραϊκός κόλπος συναντά το Ιόνιο πέλαγος, εκβάλλουν οι ποταμοί Αχελώος και Εύηνος (κατά τη μυθολογία, ένας θεός και ένας βασιλιάς) και σχηματίζεται η μεγαλύτερη λιμνοθάλασσα στον ελληνικό χώρο. Χαρακτηρίζεται από μια πολυμορφία φυσικών σχηματισμών και αντίστοιχη ποικιλία οργανισμών, από τη θάλασσα μέχρι τη χερσαία, ημιορεινή και ορεινή ζώνη, όπου άγρια ζωή και άνθρωπος συνυπάρχουν για χιλιάδες χρόνια. Εκεί, μεταξύ θάλασσας και ξηράς, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ιστορία το 16^ο αιώνα, σε γραπτές πηγές, το Μεσολόγγι³⁹. Η επικρατούσα εκδοχή για την προέλευση της ονομασίας του συνδέεται με την τοποθεσία: Messo Laghi (στη δαλματική γλώσσα), δηλ. *ανάμεσα από λίμνες*.⁴⁰

Αναφορές, που σημειώνονται από το 1545 σε ναυλοσύμφωνα, δίνουν και τις πρώτες πληροφορίες για την εξέλιξη του.

3.2 Η περιοχή κατά την αρχαιότητα

Η ευρύτερη περιοχή Μεσολογγίου-Αιτωλικού διαθέτει μεγάλο αρχαιολογικό πλούτο και παρελθόν που φθάνει ως τα βάθη της ελληνικής μυθολογίας και του θρύλου. Οι Αιτωλοί, μια ενιαία δωρική φυλή, αναφέρονται ως λαός από τον Όμηρο⁴¹. Στον ομηρικό κατάλογο αναφέρονται πέντε (5) Αιτωλικές πόλεις: η Πλευρών⁴², η Καλυδών⁴³, η Χαλκίς⁴⁴, η Ώλενος⁴⁵ και η Πυλήνη⁴⁶ (Εικ. 5).

Η Καλυδών και η Πλευρών είναι πόλεις που έκτισαν ο Καλυδών και ο Πλευρών, γιοι του Αιτωλού που ήταν γιος του Ενδυμίωνος από την Ηλεία. Το γιο του Πλευρώνα, Αγήνορα, ο οποίος βασίλευσε και στις δύο πόλεις, διαδέχθηκαν οι γιοι του Άγριος, Μέλας και Οινεύς, βασιλέας της Καλυδώνος. Μία από τις θυγατέρες του τελευταίου, η Δηιάνειρα, έλαβε ως σύζυγο τον ήρωα και ημίθεο Ηρακλή, αιώνιο σύμβολο της μυϊκής αλλά και ηθικής δύναμης, τον οποίο και οδήγησε στο θάνατο, παρασυρόμενη από τον Κένταυρο Νέσσο, στο γνωστό επεισόδιο κατά το πέρασμα του ποταμού Εύηνου. Για να κερδίσει τη Δηιάνειρα, ο Ηρακλής είχε προηγουμένως κατέβει στον Άδη για να ζητήσει τη συγκατάθεση του αδελφού της και φίλου του, από την αργοναυτική εκστρατεία, ήρωα Μελεάγρου και είχε παλέψει με τον Αχελώο (Εικ. 6), από τον οποίο είχε αποσπάσει ένα κέρασ (ο Αχελώος είχε αγωνιστεί με τη μορφή ταύρου) που το επέστρεψε αργότερα ανταλλάσσοντάς το με το “κέρασ της Αμαλθείας” το οποίο, σύμφωνα με την εξέλιξη του μύθου, το έδωσε τελικώς στους Καλυδωνίους, προσφέροντας γονιμότητα και ευφορία, μέσω της διευθέτησης και του ελέγχου των υδάτων, κάτι που εμπεριέχει ένα τόσο πρώιμο αλλά ισχυρό περιβαλλοντικό συμβολισμό.

³⁹ Paolo Paruta : *Storia della Guerra di Cipro* (1599), σ. 134. “...η ναυαρχίδα του Ντον Τζιοβάνι...διέκρινε την εχθρική αρμάδα 12 μίλια μακριά από τις νησίδες των Κουρτσολάρων, καθώς αυτή παρέκαμπτε τα ιχθυοτροφεία τα οποία οι Έλληνες ονομάζουν Μεσολόγγι..”.

⁴⁰ Β. Λαμπρόπουλος, *Η Ιερή Πόλη Μήτρα της Ελλάδος*, Εκδ. Βασδέκης, 2003, σ. 19

⁴¹ *Ιλιάδα*, Β638, Ψ633, Δ399, Ε706

⁴² *Ιλιάδα*, Β639, Ν217, Ξ116, Ψ635

⁴³ *Ιλιάδα*, Β640, Ν217, Ξ116,

⁴⁴ *Ιλιάδα* Β640

⁴⁵ *Ιλιάδα* Β639

⁴⁶ *Ιλιάδα* Β639

Εικ. 5. Κυριότερες αρχαίες πόλεις περιοχής Μεσολογγίου - Αιτωλικού

1. Καλυδών, 2. Αλίκυρνα, 3. Πλευρόν, 4. Οινιάδοι, 5. Στράτος

Ένας άλλος γιος του Οινέα, ο Τυδεύς, ο οποίος ήταν πατέρας του Διομήδη, ήταν ένας από τους Επτά επί Θήβας στην εκστρατεία που περιγράφεται και από την ομώνυμη τραγωδία του Αισχύλου. Η Αιτωλοακαρνανία, λοιπόν, κατέχει ιδιαίτερη θέση στη Μυθολογία, στα Ομηρικά έπη, στο αρχαίο δράμα, όπως επίσης και στους ιστορικούς χρόνους.⁴⁷ Πολλά από τα παραπάνω πρόσωπα και αφηγήματα αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για την παγκόσμια πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία (Εικ. 6).

Ο μεγάλος αριθμός των αιτωλικών οχυρώσεων, τις οποίες συναντάμε σήμερα διάσπαρτες στην περιοχή, ενίσχυσε τους Αιτωλούς για αρκετούς αιώνες στην αρχαιότητα. Κατά την περίοδο αυτή η Αιτωλία γνώρισε σημαντική ανάπτυξη και ιδίως κατά την Ελληνιστική εποχή και μέχρι την κατάκτηση της Ελλάδος από τους Ρωμαίους, όταν δηλαδή η Αιτωλία διαδραμάτιζε

⁴⁷ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 15-19

σημαντικό ρόλο στα ελληνικά πράγματα, κατείχε ηγεμονική θέση στο πλαίσιο της Αιτωλικής Συμπολιτείας και επηρέαζε τα πράγματα σε όλο τον ελλαδικό χώρο⁴⁸.

α. Η Πάλη του Ηρακλή με τον Αχελώο, 1610⁴⁹

β. Ηρακλής και Αχελώος (λεπτομέρεια), Domenichino, 1621, Λούβρο

γ. Ο Ηρακλής νικητής επί του Αχελώου, Noël Coypel, Βερσαλλίες

Εικ. 6. Ηρακλής και Αχελώος στην παγκόσμια ζωγραφική

Πρόσφατα, κατά την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου «Ιόνια Οδός» στην Περιφερειακή Ενότητα Αιτωλοακαρνανίας, κοντά στην πόλη του Μεσολογγίου, ήρθε στο φως εκτεταμένο τμήμα της υστεροκλασικής - ελληνοιστικής πόλης Αλίκυρνας (ή επί το ελληνικότερον Αλικύρνης), κοντά στον οικισμό του Αγ. Θωμά, στο λόφο Χίλια Σπίτια. Η πόλη ήταν γνωστή από τις αρχαίες πηγές (Στράβων, Πλίνιος), με βάση τις οποίες τοποθετείται μεταξύ των δύο μεγάλων αιτωλικών πόλεων Καλυδώνας και Πλευρώνας. Τεκμήρια, πάντως, υψηλού πολιτισμού είναι τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαία θέατρα Καλυδώνος, Πλευρώνος, Οινιαδών και Στράτου. Παρά ταύτα, οι αρχαιότητες της Αιτωλίας δεν μπορούμε να πούμε ότι έχουν μελετηθεί σε

⁴⁸ Αγ. Πορτελάνος, Οι Αιτωλικές οχυρώσεις, 1998, τόμος Α, σ. 61

⁴⁹ Φώτη Β. Παπαγεωργίου, «Επί χάρτου...», Εκδ. Διέξοδος, Ι.Π. Μεσολογγίου, 2004, σ. 49.

ικανοποιητικό βαθμό⁵⁰ και είναι βέβαιον ότι η αρχαιολογική σκαπάνη έχει πολλά ακόμη μυστικά να αποκαλύψει στην Αιτωλοακαρνανία.

3.3 Η πρώτη εμφάνιση του Μεσολογγίου στην Ιστορία

Στον ιδιαίτερου χαρακτήρα παραθαλάσσιο χώρο μεταξύ Καλυδώνος και Πλευρώνος, και, όπως σήμερα επιβεβαιώνεται, κοντά στην Αλίκυρνα, αναδεικνύεται στα νεώτερα χρόνια το Μεσολόγγι. Αρχικά δημιουργήθηκε ένας συνοικισμός αλιέων, που ζούσαν από την εύνοια της θάλασσας. Η φυσική μορφολογία της περιοχής και κυρίως τα ιχθυοτροφεία βοηθούσαν στην ανάπτυξή του. Έτσι, εμφανίζονται εκεί ως νέοι κάτοικοι, Δαλματοί πειρατές καθώς και αλιείς από την Πάργα της Ηπείρου, οι οποίοι, από την καταγωγή τους, έφεραν έντονα και ενεργά τα στοιχεία της εξέλιξης, την παρόρμηση στη δοκιμή και στην περιπέτεια, την έλξη για τον πλούτο: “εγνώριζαν περισσότερα”. Προστέθηκαν και ναυτικοί από την απέναντι Κεφαλλονιά και δημιουργήθηκαν συγγένειες. Η βάση για την ανάπτυξη της νέας μικρής αυτής κοινωνίας ήταν, βεβαίως, τα ιχθυοτροφεία, χρειάζονταν όμως και άλλες πηγές εισοδήματος και κατά προτίμηση συναφείς. Με ξυλεία (κατάλληλη και άφθονη) από το όρος Αράκυνθος (ή Ζυγός) και με τη γνώση που υπήρχε, δημιουργήθηκαν ναυπηγεία. Σύντομα, το Μεσολόγγι απέκτησε αξιόλογες εγκαταστάσεις και σημαντικό εμπορικό στόλο, που με ικανότατα πληρώματα έφθασε να ανταγωνίζεται ισάξια τη Βενετία (1735). Ο 17^{ος} και ο 18^{ος} αιώνας είναι περίοδος εξαιρετικής ναυτιλιακής ακμής. “*Ήτο η φυσιολογική συνέχεια του μόχθου των πτωχών αλιέων, που είχαν εις το κύτταρόν των, εις το αίμα των, το πάθος διά το κύμα και την περιπετειώδη Μοίραν του*”⁵¹.

Κατά τα πρώτα έτη της ζωής του, στο Μεσολόγγι κατέφυγαν και οι κάτοικοι της μικρής πόλης Χίλια Σπίτια, που κατεστράφη από άγνωστη αιτία και βρισκόταν πάνω από την αρχαία Αλίκυρνα. Εγκαταστάθηκαν σε τοποθεσία προς την ξηρά (στην περιοχή του μετέπειτα σιδηροδρομικού σταθμού), πίσω από το ιερό του ναού της Αγίας Παρασκευής, συνοικία που ονομάστηκε Καλύβια (προφανώς από τις καλύβες που κατασκεύασαν για να στεγασθούν). Αυτοί ασχολούνταν περισσότερο με την καλλιέργεια της γης.

Με μοναδικό τρόπο ο εθνικός ποιητής Κωστής Παλαμάς, γόνος ιστορικής μεσολογγίτικης οικογένειας, υμνεί⁵² τη “γένεση” και τη θαυμαστή πορεία, εν μέση τουρκοκρατία, του Μεσολογγίου:

*Ήρθες από τ' αγνώριστο· από πέρα·
από πού; δεν το ξέρεις ούτ' εσύ.
Έφερνες τ' άγια λείψανα μιας πίστης
και μιας φυλής τη βούλλα τη χρυσή.*

*Ήρθες με μια κουρσάρικη γαλέρα,
ταμπούρι έσαχνες νάβρης και χωσιά,
λημέριασες εδώ να μελετήσης
καινούργια κούρσα κι' άλλα φονικά.*

*Τρόμος του Τούρκου και του Φράγκου. Ξάφνου
στα τρώει καϋμός τα φύλλα της καρδιάς.
Κουρσάρος, κ' ερωτεύτηκες τη λίμνη
την ήρεμη. Και γίνεσαι ψαράς.*

⁵⁰ Αν. Πορτελάνος, Οι Αιτωλικές οχυρώσεις, 1998, τόμος Α, Πρόλογος, σ. 2

⁵¹ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 11,12

⁵² Κωστή Παλαμά: Μια Παράδοση από τη συλλογή “Καϋμοί της Λιμνοθάλασσας”

*Υστερα καπετάνιος μιας γολέττας
άπλωσες τα φτερά του ταξιδιού
από της Μαύρης θάλασσας τις άκρες
ίσα με τους γιαλούς του Μισιριού*

Παρότι "εθνικιστής" ποιητής, ο Παλαμάς κατακρίθηκε από τους φανατικούς για αποδοχή σλαβικής επιμιξίας σ' αυτό και σε άλλα ποιήματά του (π.χ. Ύμνος των Αιώνων). Όμως, είναι γεγονός ότι ο μικρός πληθυσμός αυτής της πόλης, "που όλη η ζωή της είναι δεμένη με την ακύμαντον γαλήνην του νερού", έμελλε να συγκλονίσει την Οικουμένη. "Οι παλαιοί ψαράδες αγαπούν με ανένδοτον πάθος την γην των. Αγαπούν με αλύγιστον θέλησιν την ελευθερίαν, την οποίαν η θάλασσα τους προσφέρει. Αγαπούν την Πατρίδα, την οποίαν λαχταρούν, όταν κουρασμένοι, γυρίζουν πάλιν εις τους κόλπους της. Ίσως αυτή η ιδιοσυστασία, εν συνδυασμώ, φυσικά, προς τα άλλα δεδομένα της εποχής υπήρξαν η πρώτη ύλη, με την οποίαν ηνάφθη το μεγαλειώδες πυροτέχνημα της Εξόδου..."⁵³.

3.4. Η αρχική μορφή της πόλης

Οι πρώτοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν περί τον 13^ο αιώνα πάνω σε τρεις νησίδες, που αργότερα ενοποιήθηκαν. Οι θέσεις τους αντιστοιχούν περίπου στις σημερινές θέσεις του ναού της Αγίας Παρασκευής, του Δημαρχείου και του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος. Το 1650 ονομαζόταν (όπως και το γειτονικό Αιτωλικό, που προϋπήρχε) Μικρή Βενετία και η συγκοινωνία μεταξύ των νησίδων γινόταν με μικρά πλοιάρια και μονόξυλα (Εικ. 7).

Εικ. 7. Η Μικρή Βενετία με φόντο τη Βαράσοβα

Την ίδια εποχή τα πλοία των Μεσολογιτών εκτελούσαν μεταφορές στη Μεσόγειο, έχοντας αγκυροβόλιο το αποκαλούμενο και σήμερα "Καραβοστάσι" έξω από τη λιμνοθάλασσα, μεταξύ Τουρλίδας και Βασιλαδίου. Τα μικρότερα πλοία εισέρχονταν στη λιμνοθάλασσα μέχρι την προκυμαία που ήταν τότε βορειότερα της σημερινής, στο ύψος που βρίσκεται σήμερα η στήλη του Λόρδου Βύρωνα⁵⁴.

Μια εικόνα της πόλης δίνει ο τούρκος ταξιδευτής Εβλιά Τσελεμπί από το ταξίδι του στην Ελλάδα το 1668.⁵⁵

⁵³ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 14

⁵⁴ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 13

⁵⁵ Εβλιά Τσελεμπί, Ταξίδι στην Ελλάδα, Εκδ. ΕΚΑΤΗ. Φεύγοντας από τον "ακμαίο κασαμπά Μποχόρ" (Ευηνοχώρι), "ακολουθήσαμε δυτική πορεία. Κι αφού περάσαμε απ' τα κτήματα του Ντουράκ Πασά, του Αλί Πασά, του Αλί Εφάντη και του Εγλού Ελ Σουούτ Αγά – που είναι όλα καλλιεργημένα – φτάσαμε, μετά από έξι ώρες δρόμο ακόμα στον κασαμπά Μεσέ Λογγά". Ο Τσελεμπί χαρακτηρίζει το Μεσολόγγι "πλούσιο κασαμπά" και γράφει: "...

3.5. Προεπαναστατικά χρόνια

Το Μεσολόγγι καταγράφεται ως ο πρώτος ιστορικός λιμένας της Νεώτερης Ελλάδος. Της δίνει την πρώτη οργανωμένη ναυτιλία⁵⁶. “Το ναυτικό του Μεσολογγίου μετρούσε 75 πλοία το 1764, από τα οποία τα 57 ναυπηγημένα σε ελληνικούς ταρσανάδες”⁵⁷. Ο εμπορικός του στόλος αποτέλεσε σοβαρό κίνδυνο για το ναυτικό εμπόριο Γαλλίας και Βενετίας. Τη ραγδαία άνοδο του μεσολογγίτικου ναυτικού περιγράφει από το 1745 και ο Γάλλος πρόξενος στην Άρτα⁵⁸.

Στα Ορλωφικά (1769-70), το Μεσολόγγι, μαζί με άλλες πόλεις στο Μοριά, στη Στερεά Ελλάδα, στα Επτάνησα, στην Κρήτη και αλλού, εξεγείρεται⁵⁹. Τα αποτελέσματα υπήρξαν τραγικά για όλες τις εξεγερμένες περιοχές. Το Μεσολόγγι καταστράφηκε ολοσχερώς, ο δε στόλος του αφανίστηκε από τους Δουλτσινιώτες πειρατές (από το Ulcinj ή ιταλιστί Dulcigno, τότε αλβανικό που σήμερα ανήκει στο Μαυροβούνιο), που δρούσαν και ως καταδρομείς των Οθωμανών⁶⁰. Οι Μεσολογγίτες κατόρθωσαν να σωθούν, καταφεύγοντας στα Επτάνησα. Το 1774, με τη συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, τους δόθηκε η δυνατότητα να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και να επιδοθούν στην ανασυγκρότηση της πόλης και στη ναυπήγηση νέου εμπορικού στόλου, χωρίς να φθάσουν την παλιά τους ναυτική ισχύ.

3.6. Το Μεσολόγγι στην Επανάσταση

Αν η πρώιμη ελληνική ιστοριογραφία αντιμετώπισε τα Ορλωφικά “σαν μια άκαιρη επανάσταση ενός ανώριμου ακόμη «έθνους» που ως τέτοιο έπεσε αφελώς θύμα των ιδιοτελών

Είναι χτισμένος σε μια αμμουδερή παραλία και σου δίνει την εντύπωση νησιού. ...αποτελείται από τρακόσια κεραμοσκεπέαστα σπίτια γκισαούρηδων και σερίδων (πιστών μουσουλμάνων). Έχει ακόμα: τζαμί, χάνι, μεκτέπ, μεντρεσέ, δέκα μαγαζιά, ένα τεκέ κι ένα μικρό χαμάμ. Τίποτε άλλο δεν υπάρχει.

Οι κάτοικοι παράγουν και εμπορεύονται: σταφίδα, αυγοτάραχο και μετάξι. Η περιοχή είναι εύφορη και βγάζει πολλά προϊόντα.

Στη ριχή θάλασσα υπάρχουν εκατοντάδες νταλιάνια, ενώ τα πέριξ είναι γεμάτα πουλια. Είναι όμως όλα δημόσια. Γι' αυτό απαγορεύεται το ψάρεμα και το κυνήγι. (Οποιοσ λαθροθήρας ή λαθροπαράς συλληφθεί τιμωρείται).

... Δυτικά του κασαμπά, όλη η ακρογιαλιά είναι ομαλή και δεν βρίσκεις ούτε μια πέτρα για δείγμα.”

⁵⁶ Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821, επιμέλεια Τζελίνα Χαρλαύτη-Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, 2013, σ. 15. “Η «μάννα» της ποντοπόρου ναυτιλίας των Ελλήνων του 18^{ου} αιώνα είναι το Ιόνιο, και, ιδιαίτερα, οι στόλοι της Κεφαλονιάς και του Μεσολογγίου”.

⁵⁷ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΑ, σ. 182

⁵⁸ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 31. Οι Γάλλοι, για την αντιμετώπιση της ανερχόμενης παρουσίας και υπεροχής των Μεσολογγίτικων πλοίων, χρησιμοποίησαν τότε διάφορα εμπορικά τεχνάσματα, προσφέροντας, χωρίς πολλές διατυπώσεις, στους Μεσολογγίτες, τίτλους συνιδιοκτησίας σε μικρά γαλλικά και βενετσιάνικα πλοία ή προχωρούσαν και σε άλλα πιο “δυναμικά μέσα”, στρέφοντας κουρσάρους εναντίον τους. Οι Μεσολογγίτες δεν είχαν λόγους να δεχθούν τέτοιου είδους συνιδιοκτησίες (είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράζουν ή να ναυπηγούν δικά τους πλοία), και επίσης μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τα κουρσάρικα πλοία εξοπλίζοντας τα καράβια τους με στοιχειώδες πολεμικό υλικό και μέσα άμυνας. Δεν δίστασαν όμως, άκρως ευαίσθητοι στην υπόθεση της αποτίναξης του τουρκικού ζυγού, κατά την επανάσταση-εξέγερση που εκδηλώθηκε με την κάθοδο, το 1769-1770, των αδελφών Ορλώφ, στο πλαίσιο της Ρωσικής πολιτικής και του Ρωσο-Οθωμανικού πολέμου (1768-74), να θυσιάσουν αυτόν το ναυτικό πλούτο που με τόσο σθένος είχαν μέχρι τότε υπερασπισθεί.

⁵⁹ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 36. Συγκροτείται στην πόλη προσωρινή Κυβέρνηση (Παναγιώτης Παλαμάς, Ανδρέας Καλογεράς, Αναστάσιος Γουλμής). Η υποστήριξη όμως, και οι προθέσεις της τσαρίνας Αικατερίνης Β΄ δεν είναι ανάλογες με τις προσδοκίες των Ελλήνων και τις φιλοδοξίες των Ορλώφ, παρ’ ότι οι τελευταίοι δρούσαν εξ ονόματός της. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, χρησιμοποιώντας υπέρτερες τακτικές και άτακτες δυνάμεις (Αλβανοί, Τουρκαλβανοί, πειρατές κλπ.), καταπνίγει την εξέγερση.

⁶⁰ Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821, επιμέλεια Τζελίνα Χαρλαύτη-Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, 2013, σ. 190

ρωσικών επεκτατικών βλέψεων”⁶¹, η εθνική συνείδηση φαίνεται ότι άρχισε να ενισχύεται αργότερα οδηγώντας στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 (σημαντική η συμβολή του Μεσολογγίου με την Παλαμαϊκή Σχολή, παρ. 6.2 και 9.3). Έχουν μεσολαβήσει η Αμερικανική και η Γαλλική επανάσταση, η θυσία του Ρήγα, ενώ το 1806 συντάσσεται η «Ελληνική Νομαρχία» που θα διακηρύσσει την αυτόβουλη και αυτοδύναμη εθνική κινητοποίηση, μέσω της επαναστατικής δράσης του εθνικού κινήματος, και τη σύσταση ανεξάρτητου εθνικού κράτους ως το μόνο δυνατό πλαίσιο εγγύησης των ελευθεριών του πολίτη²². Ο αγώνας προετοιμάζεται με άκρα μυστικότητα από επαναστατικές οργανώσεις με κύρια έκφραση τη Φιλική Εταιρεία (1814).

Το Μεσολόγγι υψώνει πρώτο στη Δυτική Στερεά τη σημαία της επανάστασης, στο τουρκικό διοικητήριο, στις 20 Μαΐου 1821⁶². Νωρίτερα, πάντως, στις 5 Μαΐου, είχε εκδηλωθεί στρατιωτική ενέργεια υπό τον οπλαρχηγό του Ζυγού Δημήτριο Μακρή (μετέπειτα στρατηγό) εναντίον Τουρκικής Αποστολής στη Σκάλα του Μαυρομματιού⁶³ (Εικ. 7).

Εικ. 7. Μαυρομάτι. Φτωχικό μνημείο για ένα σπουδαίο επαναστατικό γεγονός (Αναφέρεται ως ημερομηνία της επίθεσης του Δημ. Μακρή η 5.3.1821 αντί του ορθού 5.5.1821)

Για πολλά χρόνια, μέχρι την Ανακήρυξη της Ανεξαρτησίας, το Μεσολόγγι αποτελεί τον προμαχώνα του αγώνα. Είχε μεγάλη στρατηγική σημασία και ως λιμάνι (με τις ιδιαιτερότητές του), αλλά και σε ό,τι αφορά την προώθηση στρατευμάτων προς το κύριο πεδίο της επανάστασης, την Πελοπόννησο, δεδομένου ότι τεράστιες τουρκικές δυνάμεις στρατοπέδευαν στην Ήπειρο²⁰, λόγω και των αυτονομιστικών κινήσεων του Αλή-πασά έναντι της Υψηλής Πύλης. Έτσι, η ιδιαίτερη φυσική του θέση, που γέννησε αξίες ζωής και προόδου για τους ανθρώπους, γίνεται τώρα, με βάση τις αξίες αυτές, ένα σταυροδρόμι ηρωικού αγώνα και θυσίας, φιλοπατρίας αλλά και διεθνούς αλληλεγγύης.

Κορυφαία σημεία της Επαναστατικής περιόδου είναι οι δύο πολιορκίες του Μεσολογγίου, η μέχρις εσχάτων αντίσταση, η συμμετοχή πλήθους αγωνιστών από άλλες περιοχές, η συμπαράσταση -με υλική βοήθεια και φυσική παρουσία- από τους φιλέλληνες, με τη ζωή μέσα στην πόλη να συνεχίζεται στωικά.

3.6.1. Η στρατηγική θέση του Μεσολογγίου

Ο μεσολογγίτικος τόπος έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία πρέπει να μελετηθούν ως ένα «μορφολογικό ανάγλυφο» το οποίο θα μας οδηγήσει σε ιστορικές διαπιστώσεις θεώρησής του

⁶¹ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, άρθρο Δημήτρη Π. Σωτηρόπουλου για το βιβλίο του Νίκου Β. Ροτζώκου “Εθναφύπνιση και Εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία, εκδ. Βιβλιόραμα, 02.09.2007

⁶² ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 112, 113

⁶³ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 64

πολιτικά, στρατιωτικά και στρατηγικά. Παράλληλα, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί και η γεωγραφική και συμβολική του αξία⁶⁴. Αυτό ακριβώς το μορφολογικό ανάγλυφο, όπως περιγράφεται στις επόμενες παραγράφους, ήταν ο γεωγραφικός παράγοντας, που, σε συνδυασμό με την ομοψυχία και την αγάπη για την ελευθερία των κατοίκων της, συνετέλεσε στο να βιώσει η πόλη αυτήν την τελευταία εξοντωτική πολιορκία και να οδηγηθεί στο πανανθρώπινο γεγονός της Εξόδου.

*Το Μεσολόγγι στα χρόνια εκείνα, αριθμώντας έναν σχετικώς ευημερούντα πληθυσμό περίπου 5.000 ψυχών, συνιστούσε αξιόλογη στρατηγική θέση. Κτισμένο σε μια λωρίδα γης που εισχωρούσε στην ομώνυμη λιμνοθάλασσα, αποτελούσε σημαντικό κόμβο αλλά και σοβαρό κώλυμα στη δυτική χερσαία οδό της Στερεάς Ελλάδας, την οποία ακολουθούσαν οι τουρκικές ορδές, προερχόμενες κυρίως από την Ήπειρο και κατευθυνόμενες στο Μοριά προς πάταξη της επανάστασης.(...) Το γεγονός όμως ότι το έδαφος που ήταν αναπτυγμένη η πόλη ήταν εξ ολοκλήρου πεδινό και δεν παρεμβαλλόταν κανένα φυσικό εμπόδιο, την καθιστούσε εξαιρετικά ευάλωτη από βορρά και σχετικώς από ανατολάς, λόγω του εκεί βαλτώδους εδάφους. Αντιθέτως, από τις άλλες κατευθύνσεις, η παρεμβαλλόμενη ρηχή λιμνοθάλασσα που εκτεινόταν νότια και δυτικά της πόλεως σε μήκος περίπου 5 χλμ μέχρι τον Πατραϊκό Κόλπο, δημιουργούσε ένα αρκετά αποτελεσματικό εμπόδιο, επειδή αφενός μεν δεν επέτρεπε την προσέγγιση πολεμικών πλοίων για την απόβαση δυνάμεων, αφετέρου δε απέτρεπε, λόγω αποστάσεως, την προσβολή της πόλεως με τα πυρά των ναυτικών πυροβόλων τους.*⁶⁵

Έτσι περιγράφεται, από καθαρώς στρατιωτική ματιά, η στρατηγική θέση του Μεσολογγίου κατά την περίοδο της Εθνικής Επανάστασης. Με τη ροή των γεγονότων και του αγώνα η συλλογική μνήμη κατέγραψε και την ψυχική φόρτιση και την αγωνία των πολιορκουμένων που ήδη αισθάνονταν το ένδοξο και τραγικό τέλος:

Έτσι ήταν το Μεσολόγγι για τους Τούρκους, από την πρώτη του πολιορκία. Ένα φρούτο που έπρεπε πάση θυσία να κοπεί από το δέντρο της Ελλάδας, ένα ενοχλητικό αγκάθι. Ριζωμένο στην ανατολική μεριά της λιμνοθάλασσας και απέναντι από την Πάτρα, ήταν ένα ιδανικό ορμητήριο για εκείνους που θα ήθελαν να βάλουν χέρι στην Πελοπόννησο, αλλά και πρώτης τάξεως βάση για προσέγγιση της Αττικής από το βορρα. Συν τοις άλλοις, ήταν και θέμα τιμής, αφού λίγα μέρη από τη Ρούμελη κράταγαν ακόμα και ένα από αυτά ήταν το Μεσολόγγι.

Η φυσική του οχύρωση ήταν αξιοπρόσεκτη και ήταν ο βασικός λόγος που η πόλη αποτελούσε το μήλο της έριδος για τις αντιμαχόμενες πλευρές. Βόρεια από αυτό κυλούσε ο Αχελώος και τα παραποτάμια του, υδάτινοι φράχτες, που ιδίως το χειμώνα, όταν οι βροχές τον κάνουν να φουσκώνει, γίνεται αδιάβατος. Προς την ανατολή οι βουνίσιοι όγκοι του Ζυγού, γεμάτοι από ομάδες καπεταναίων. Ανάμεσα στα βουνά και την πόλη μια επίπεδη έκταση που προσέφερε αφειδώς στους υπερασπιστές ορατότητα, τέτοια που ο αιφνιδιασμός ήταν μια άγνωστη λέξη. Ίδια κατάσταση και νότια προς τη θάλασσα και δυτικά η λιμνοθάλασσα, ρηχή και μη προσβάσιμη από πολεμικά πλοία, παρά μόνο από γαΐτες και πριάρια, γεμάτη επίσης από νησάκια στηρίγματα, άλλα νότια και άλλα ψηλά όπως ο Ντολμάς, η Κλείσοβα, το Βασιλάδι, το Ανατολικό και μερικά ακόμα.⁶⁶ Η λιμνοθάλασσα, λοιπόν, με τα αβαθή νερά της και τις μικρές νησίδες-στηρίγματα, αποτελούσε το σημαντικότερο στοιχείο της φυσικής οχύρωσης της πόλης, αλλά, συνάμα, και τον κυριότερο λόγο εξάντλησης των πολιορκημένων όταν οι όροι αντιστράφηκαν, όταν δηλ.

⁶⁴ Παναγιώτης Α. Κατσούλης: Μεσολόγγι 1830-1940, Η μεταμόρφωση μιας κοινωνίας, εκδ. Ασημακόπουλος, 2010, σ. 32

⁶⁵ Νικ. Κολόμβα, Αντ-γου ε.α., Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου (Συνοπτικό Χρονικό), Αθήνα, 2006, Εκδοτική Α ΕΠΕ, σ. 7.

⁶⁶ Λευτέρης Σακκάς, Έξοδος, Εκδ. Ν. & Σ. Μπατσιούλας, Αθήνα, 2008, σ. 43.

καταλήφθηκαν όλα τα νησάκια από τους πολιορκητές και κατέστη, έτσι, αδύνατος ο ανεφοδιασμός των πολιορκημένων. Γιατί το Μεσολόγγι δεν το λύγισε ο πόλεμος, αλλά η πείνα.

3.6.2 Το Μεσολόγγι κέντρο του Αγώνα στη Δυτική Ελλάδα

Περί τα τέλη Ιουλίου 1821 πλέει μέσω Μασσαλίας από το Λιβόρνο στο Μεσολόγγι, προερχόμενος από την Πίζα, ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος⁶⁷. Σκοπός του είναι να προωθήσει ένα σχέδιο διοίκησης των επαναστατημένων περιοχών, με βλέψεις βεβαίως και στη διοίκηση του κράτους μετά την ανεξαρτησία⁶⁸. Ανήκει στον λεγόμενο “κύκλο” της Πίζας, είναι μνημένος στη Φιλική Εταιρεία και μεταφέρει το πνεύμα της αντιπαράθεσης και έχθρας προς τους Υψηλάντες.

Ο Μαυροκορδάτος, με διάφορους ελιγμούς, αποσπά από τον Δημήτριο Υψηλάντη εξουσιοδότηση για την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση της Στερεάς⁶⁹ με έδρα το Μεσολόγγι. Προσεταιρίζεται τους ντόπιους προκρίτους και οπλαρχηγούς, πλην του Γεώργιου Βαρνακιώτη, και διοργανώνει (4-9.11.1821) τη συνέλευση του Μεσολογγίου, ένα “*σχισματικόν τόλμημα των προ ολίγου ελθόντων εις βοήθειαν του Γένους*” κατά τον Υψηλάντη. Ψηφίζεται ο Οργανισμός Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, ένα σύστημα διοίκησης μέσω σύστασης κυβερνητικού σώματος (Γερουσία) με μέλη εκλεγόμενα από τους “*εφόρους των πόλεων και των Τμημάτων μετά των καπιτάνων συνηγμένους*”⁷⁰. Το σύστημα αυτό θα ακολουθηθεί και στην ανατολική Στερεά αλλά και στην Πελοπόννησο.

Τα επαναστατικά γεγονότα στη Δ. Ελλάδα έχουν εν τω μεταξύ εξελιχθεί⁷¹. Η συμμετοχή των Μεσολογγιτών καταγράφεται, φυσικά, σε πολλές επιχειρήσεις. Στην Ήπειρο μάχονται επί μήνες κατά του Χουρσίτ πασά οι Σουλιώτες (μαζί με 250 Κερκυραίους), προβάλλοντας, πάντοτε, την εκδοχή της υποστήριξης προς τον Αλή πασά, ώστε να διατηρούν “*συμμαχία*” με τους Τουρκαλβανούς⁷². Μετά τις νίκες στα Πέντε Πηγάδια Πρεβέζης και στα Δερβίζανα Ιωαννίνων και την προσωρινή απελευθέρωση της Άρτας, η συμμαχία αυτή παύει να υφίσταται και οι Σουλιώτες αναγκάζονται να αποσυρθούν στο Σούλι, στα τέλη του '21, αφού έχει καταδειχθεί η μεγάλη στρατιωτική και πατριωτική αξία του Μάρκου Μπότσαρη, που θα συνδεθεί στενά με τον αγώνα και την ιστορία του Μεσολογγίου.

3.6.3. Η πρώτη πολιορκία (25 Οκτ. 22 – 31 Δεκ. 22)

Η αποτυχία στην Ήπειρο αφήνει την πόλη και την πρόσβαση στην Πελοπόννησο απολύτως εκτεθειμένες στα τουρκικά στρατεύματα, απερίσπαστα πλέον, αφού η αποσχιστική δράση του Αλή πασά έχει κατασταλεί (ο ίδιος έχει φονευθεί τον Ιανουάριο του '22). Ο Μαυροκορδάτος, ήδη πρόεδρος του Εκτελεστικού (κυβέρνηση της όλης Ελλάδος), τίθεται, μαζί με τον

⁶⁷ Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χ. Μπούρα, τ. Ζ', τελικώς “*αποβάς εις Μεσολόγγιον, όπερ εκ πρώτης αφετηρίας εξέλέξατο επιτηδείως ως το κύριον της ενεργείας αυτού στάδιον*”.

⁶⁸ Κωστή Παπαγιώργη, Τα καπάκια, εκδ. Καστανιώτη, σ. 35. Πέραν προσωπικών βλέψεων, κεφαλαιώδες στοιχείο του πρώιμου αυτού διχασμού είναι ότι αυτοί “*διεκδικούσαν την αρχηγία ως στρατιωτικοί, ενώ οι άνθρωποι της Πίζας κατείχαν μόνο πολιτικές και διοικητικές ικανότητες*”.

⁶⁹ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 139, 140

⁷⁰ Κωστή Παπαγιώργη, Τα καπάκια, εκδ. Καστανιώτη, σ. 51, 52

⁷¹ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 158. Ειδικότερα στην Αιτωλοακαρνανία, μετά το Μεσολόγγι έχουν καταληφθεί από τους Έλληνες το Αιτωλικό (21.5.21), το Βραχώρι (Αγρίνιο, 10.6.21), το Ζαπάντι (18.7.21). Περί το τέλος Ιουνίου απελευθερώνεται και η γειτονική Ευρυτανία, ενώ άλλες στρατιωτικές επιτυχίες στις γύρω περιοχές μένουν μετέωρες και προσωρινές.

⁷² Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.478

Μπότσαρη, επικεφαλής εκστρατείας προς Ήπειρο, όπου οι Σουλιώτες αποτελούν μια απομονωμένη επαναστατική νησίδα και ζητούν βοήθεια. Η εκστρατεία αυτή θα τερματισθεί δραματικά με την καταστροφή στο Πέτα (4/16 Ιουλ. '22), την αυτοθυσία του σώματος (δילוχίας) των φιλελλήνων και τις τρομερές απώλειες και από τα ελληνικά τμήματα. *“Η επανάσταση από του Σουλίου κατεκρημνήσθη διά μιας εις Μεσολόγγιον. Ο δε Μαυροκορδάτος επανέλθων μετά του Μάρκου Βότσαρη και των άλλων λειψάνων του Πέτα εις την πόλιν ταύτην, εδέησε να φροντίση περί της σωτηρίας του τελευταίου προμαχώνος της Δυτικής Ελλάδος”*⁷³.

Η πρώτη τουρκική επίθεση στο Μεσολόγγι γίνεται από θαλάσσης, με αλλεπάλληλες εφόδους στο Βασιλάδι (20-22 Ιουλ. '22), μικρή νησίδα που χρησίμευε σαν λιμάνι μέσα στη λιμνοθάλασσα, ΝΔ του Μεσολογγίου. Αποκρούεται από 50 Μεσολογγίτες μαχητές υπό τον Αθ. Ραζηκότσικα. Απόπειρα απόβασης γίνεται και στη Μαύρη Αλυκή (Τουρλίδα) και αποκρούεται από τον Δ. Μακρή, επικεφαλής 800 Ζυγιωτών, Μεσολογγιτών και Αιτωλικιωτών. Έτσι γίνεται δυνατή η μεταφορά ενισχύσεων από την Πελοπόννησο, με την κάλυψη μικρού στόλου υπό τον Ανδρέα Μιαούλη. Η πολιορκία, τελικά, θα αποτύχει με την απόκρουση της τελικής επίθεσης από ξηράς τη νύκτα της παραμονής των Χριστουγέννων, όταν η έφοδος των πολιορκητών βρίσκει την άμυνα της πόλης στις επάλξεις του τείχους και όχι στις εκκλησιές, όπως αυτοί υπολόγιζαν. Το σχέδιό τους είχε γνωστοποιήσει στον Δ. Μακρή ο Γιαννιώτης πατριώτης Γιάννης Γούναρης, εν γνώσει των συνεπειών για τον ίδιο (ήταν στη δούλεψη του Ομέρ Βρυώνη) και κυρίως για την οικογένειά του, που φονεύθηκε με αργιότητα.

Η ανθρώπινη, τραγική και ηρωική αυτή ιστορία αποτέλεσε έμπνευση για το λαό και τους ποιητές. Έχει αποτυπωθεί σε πολλά ποιήματα, πεζά και θεατρικά έργα, όπως “Η θυσία” του Ανδρέα Καρκαβίτσα, “Ο καλόγερος της Κλεισούρας” του Κώστα Κρυστάλλη, αλλά και σε πιο πρόσφατα, όπως η “Έξοδος” του Λευτέρη Σακκα. Ο εθνικός ποιητής Δ. Σολωμός αφιερώνει πάνω από 30 στροφές του Ύμνου εις την Ελευθερίαν στα συγκεκριμένα γεγονότα⁷⁴.

Ήταν μια πολύ μεγάλη νίκη για τους ενωμένους Έλληνες και τον απελευθερωτικό αγώνα, με μεγάλες απώλειες στις τάξεις του αντιπάλου. Το Μεσολόγγι σώθηκε, ώστε να δώσει αργότερα και πάλι τον υπέρ πάντων αγώνα που άλλαξε τη μοίρα της Επανάστασης.

3.6.4. Ο Μάρκος Μπότσαρης

Ο Μάρκος Μπότσαρης είχε καθοριστική συνεισφορά στην αίσια έκβαση της πρώτης πολιορκίας. Πέτυχε, μάλιστα, να καθυστερήσει τις τουρκικές επιθέσεις με πλαστές συζητήσεις για ενδεχόμενη “συμφωνία” αναίμακτης παράδοσης, την οποία είχε προτείνει ο Ομέρ Βρυώνης. Κέρδισε, έτσι, πολύτιμο χρόνο για την ενίσχυση των οχυρώσεων και την άφιξη των Πελοποννησιακών σωμάτων⁷⁵.

*“Ο Μάρκος υπήρξε βεβαίως εις εκ των ηρωικωτάτων και των ευγενεστάτων τύπων του Έλληνος μαχητού”*⁷⁶. Ήταν ξεχωριστός αλλά και κατ’ εξοχήν ενωτικός. Όταν θα πέσει μαχόμενος σε νικηφόρο μάχη, στο Κεφαλόβρυσο Ευρυτανίας, για να σταματήσει δυνάμεις προελαύνουσες κατά του Μεσολογγίου τον Αύγουστο του '23, θα βυθίσει τους Μεσολογγίτες και όλους τους Έλληνες σε βαθύ πένθος και θα κηδευθεί πάνδημα στον Αγ. Νικόλαο, δίπλα στο τείχος του Μεσολογγίου.

⁷³ Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.484

⁷⁴ Διονυσίου Σολωμού: ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν, στίχοι 88 έως 121

⁷⁵ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.274

⁷⁶ Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.528

Μεγάλη υπήρξε η συγκίνηση στην Ευρώπη, στην Αμερική και, βέβαια, στη μαχόμενη και μετέπειτα ελεύθερη Ελλάδα για τον ηρωισμό και το θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη. Ο Αμερικανός ποιητής Fitz Greene Halleck (αποκαλούμενος και αμερικανός Byron) του αφιέρωσε μακροσκελές ποίημα⁷⁷, το ίδιο και ο Ελβετός πεζογράφος και ποιητής Juste Olivier⁷⁸. Ο Victor Hugo, κύριος εκπρόσωπος του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, τον “ζωντανεύει” μαζί με τον σημαντικό επαναστάτη και μάρτυρα του Αγώνα **Επίσκοπο Ιωσήφ Ρωγών** και τον Κωνσταντίνο Κανάρη στο ποίημά του “Les Têtes du serail”⁷⁹. Ο Διονύσιος Σολωμός γράφει κατ’ εξαίρεση (μοναδικό έργο αφιερωμένο σε έλληνα αγωνιστή) το ποίημα “Εις τον Μάρκον Μπότσαρη”, αργότερα (1858) ο Ζακυνθινός μουσουργός Παύλος Καρέρ παρουσιάζει την όπερα “Μάρκος Μπότσαρης”, ενώ η λαϊκή μούσα καταθέτει τη δική της ελεγεία:

*Θρήνος μεγάλος γένεται μέσα στο Μεσολόγγι
Το Μάρκο παν’ στην εκκλησιά, το Μάρκο παν’ στον τάφο
Εήντα παπάδες παν’ μπροστά και δέκα δεσποτάδες
Κι από κοντά Σουλιώτισσες μοιρολογούν και κλαίνε*

Σπουδαίοι ζωγράφοι, Έλληνες και ξένοι, εμπνεύστηκαν από τη μεγάλη αυτή μορφή, όπως οι Eugène Delacroix, Alphonse de Neuville, Ludovico Lipparini, Eugène Devéria, Filippo Marsigli, Peter von Hess, Διονύσιος Τσόκος, Θεόφιλος, Αθανάσιος Ιατρίδης κ.α.

Εικ. 2. David d'Angers, “Η Ελληνοπούλα πάνω στο μνήμα του Μάρκου Μπότσαρη”

Για να τιμήσει τον ήρωα ο Γάλλος γλύπτης David d'Angers έστειλε την έξοχη σύνθεσή του “η Ελληνοπούλα πάνω στο μνήμα του Μάρκου Μπότσαρη” από μάρμαρο (Εικ. 2). Σήμερα, στο μνημείο έχει τοποθετηθεί αντίγραφο που φιλοτέχνησε το 1915 ο Έλληνας γλύπτης Γεωργ. Μπονάνος, με εντολή και δαπάνη Ελ. Βενιζέλου⁸⁰. Το πρωτότυπο φυλάσσεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας, αφού είχε σταλεί ξανά στη Γαλλία για αποκατάσταση από φθορές που του προξένησαν, δυστυχώς, βάνδαλοι κατά τη διάρκεια πολιτικών αντιπαραθέσεων. Ένα έργο συμβολικό, το κορίτσι (μεταφορικά η νέα Ελλάδα) που συλλαβίζει με περισυλλογή το όνομα ενός από τους ελευθερωτές της πατρίδας. Έργο που εμπνέει δυνατά συναισθήματα και υψηλές ιδέες⁸¹.

⁷⁷ Fitz Greene Halleck, Marco Bozzaris (1825)

⁷⁸ Juste Olivier, Marcos Botzaris au mont Aracynthe (1825)

⁷⁹ Victor Hugo, συλλογή : “Les Orientales”. (Κατά την περίοδο που εγράφη το ποίημα, είχε διαδοθεί ότι και ο Κανάρης είχε πέσει στον Αγώνα)

⁸⁰ Γιάννης Κουφός, Ο Κήπος των Ηρώων, Εκδ. Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία, 2007, σ. 65

⁸¹ Κωστής Παλαμάς, Η παιδούλα στον τάφο του Μπότσαρη, ποίημα.

Οι γαλλικές αρχές, τιμώντας το μεγάλο Έλληνα, έδωσαν το όνομά του σε δρόμο του Παρισιού και στον κοντινό σταθμό του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου (metro), καθώς και σε όλη την ευρύτερη παρισινή αυτή γειτονία. Στο Στρασβούργο υπάρχει, επίσης, μικρή πλατεία αφιερωμένη στον Μπότσαρη, απέναντι από την Εθνική Όπερα του Ρήνου. Το αίσθημα της παντοτινής παρουσίας του Σουλιώτη ήρωα στο Μεσολόγγι είναι πολύ έντονο για τον κάτοικο και τον επισκέπτη. Ο Μάρκος είναι ο μεγάλος επαναστάτης της εποχής του, μαζί με τον Σιμόν Μπολιβάρ.

3.6.5. Οι Φιλέλληνες – ο Λόρδος Βύρων

Ένα πολύ σπουδαίο κεφάλαιο στην ιστορία της Επανάστασης και ειδικότερα του Μεσολογγίου είναι η παρουσία στον Αγώνα πολλών θαυμαστών των Ελλήνων, όχι μόνο ως απογόνων των αρχαίων κατοίκων του ιστορικού αυτού τόπου, αλλά και ως αγωνιστών της ανεξαρτησίας και των ατομικών ελευθεριών. Το φαινόμενο του φιλελληνισμού, που προϋπήρχε της Επανάστασης, “δεν αποτελεί πια μόνο την προέκταση του θαυμασμού προς τον αρχαίο κόσμο ή έξαρση του ρομαντισμού που αντλεί από την ελληνική υπόθεση, ούτε και βασίζεται στη θρησκευτική αντίθεση προς τους Μωαμεθανούς: εκφράζει ακόμη την έντονη διαμαρτυρία των ατόμων εναντίον των συντηρητικών κυβερνήσεων”⁸².

Το φαινόμενο του φιλελληνισμού εκδηλώθηκε μέσω δημιουργίας φιλελληνικών σωματείων και επιτροπών (κομιτάτα) καθώς και με ποικίλους έμπρακτους τρόπους. Κοντά στους ρομαντικούς ιδεολόγους, αρχαιολάτρες, φιλελεύθερους και ενθουσιώδεις φοιτητές, θα βρεθεί και ένα πλήθος στρατιωτικών που προσπαθεί να φθάσει με κάθε τρόπο στο «θέατρο» του πολέμου. Υπολογίζονται σε 1.200 αυτοί που πήραν μέρος στα πολεμικά γεγονότα (μεγάλος αριθμός Γερμανών, ακολουθούν Γάλλοι, Ιταλοί και λιγότεροι Πολωνοί, Ελβετοί και Βρεταννοί). Υπάρχουν εκπρόσωποι, επίσης, και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες καθώς και από την Αμερική. Μία από τις πρώτες αποστολές ήταν αυτή που συνόδεψε τον Μαυροκορδάτο από τη Μασσαλία στο Μεσολόγγι. Σ’ αυτήν συμμετείχε και ο Γάλλος αξιωματικός Maxim Raybaud, που αργότερα εξέδωσε τις Αναμνήσεις (Memoires sur la Grece), πολύτιμη πηγή για την ιστορία της Επανάστασης⁸³. Όπως προαναφέρθηκε, η μάχη του Πέτα (4/16 Ιουλ. ’22) στάθηκε πραγματική καταστροφή για τους φιλέλληνες. Από τους εκατό άνδρες του τάγματος των φιλελλήνων σώθηκαν περίπου τριάντα. Έπεσαν 34 Γερμανοί, 12 Ιταλοί, 9 Πολωνοί, 6 Γάλλοι, 3 Ελβετοί, 1 Ολλανδός, 1 Ούγγρος, 1 Μαμελούκος. Ανάμεσά τους όλοι οι ανώτεροι αξιωματικοί: Tarella, Dania, Mizewski, Chevalier ενώ σώθηκε με ελαφριά πληγή στο στήθος ο Normann, ο οποίος όμως πέθανε λίγους μήνες αργότερα στο Μεσολόγγι⁸⁴.

Εμβληματική, βέβαια, μορφή είναι ο πασίγνωστος τότε Άγγλος ρομαντικός ποιητής **George Gordon Λόρδος Byron**. Ο Βύρων είχε έλθει πολύ νεότερος (20 ετών) στην Αθήνα. Εμπνευσμένος από τον πολιτισμό και το κλίμα γύρω του, θεωρούσε, όπως είχε πει στο φίλο του **Edward John Trelawny**⁸⁵, ότι “εάν είμαι ποιητής... ο αέρας της Ελλάδος μ’ έκαμε νάμαι”⁸⁶. Γυρίζοντας στην Αγγλία, εκδίδει το αφηγηματικό του ποίημα *Childe Harold’s Pilgrimage* (Το προσκύνημα του Childe Harold) και γίνεται αμέσως διάσημος. Ως πολιτικός (μέλος της Βουλής των Λόρδων) υποστήριζε τα εργατικά δικαιώματα και την κοινωνική μεταρρύθμιση. Στο Βέλγιο

⁸² ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.314

⁸³ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.314, 315

⁸⁴ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.317

⁸⁵ Ο Edward John Trelawny ήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα μαζί με τον Βύρωνα, συμπολέμησε με τον Ο. Ανδρούτσο, του οποίου έγινε και επ’ αδελφή γαμβρός.

⁸⁶ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος, Εκδ. Α. Γιαλλεής, 1976, τ.ΙV, σ.385

γνωρίστηκε κι έγινε στενός φίλος με τον, επίσης ρομαντικό, Άγγλο ποιητή και φιλέλληνα **Percy Bysshe Shelley** (1792 - 1822), που έγραψε, ανάμεσα σε πολλά εμπνευσμένα από την Ελλάδα έργα, και το περίφημο λυρικό δράμα *Hellas* (1821), με αφιέρωση στον πρίγκηπα Αλ. Μαυροκορδάτο, ο οποίος είχε γνωριστεί με τον Shelley και τον Βύρωνα στην Πίζα.

Ο Βύρων έφθασε στο Μεσολόγγι, σαν απεσταλμένος του αγγλικού κοιμητώριου και της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου, παραμονή Χριστουγέννων του 1823, φέροντας μαζί του δύο μικρά κανόνια, πολλά κιβώτια από φάρμακα και χρηματικά ποσά σε μετρητά και επιταγές. Λίγο νωρίτερα είχε φθάσει στο Μεσολόγγι ο συνταγματάρχης **Leicester Stanhope** και στις 5.2.1824 ο ειδικός στην κατασκευή εκρηκτικών πυρομαχικών **William Parry**, μέλη της ίδιας αποστολής⁸⁷. Ο Βύρων έγινε αμέσως το “μήλον της έριδος” μεταξύ των αντιμαχόμενων φατριών, με πρώτο ζήτημα τον τόπο που θα έμενε στην Ελλάδα. Ο ίδιος προτίμησε να μείνει στο Μεσολόγγι, κοντά στους Σουλιώτες (σώμα που οργανώθηκε με δικές του ενέργειες και χρηματοδότηση), με τους οποίους προετοίμαζε εκστρατεία για την απελευθέρωση της Πάτρας⁸⁸. Παράλληλα, συνέστησε τη δανειοδότηση της Ελληνικής κυβέρνησης. Όταν συνομολογήθηκε το δάνειο με τον οίκο Lofnan, ως επίτροποι ορίστηκαν στην Ελλάδα οι Λάζαρος Κουντουριώτης, Βύρων και **Thomas Gordon**, αναπληρούμενος από τον Leicester Stanhope⁸⁹. Βύρων και Stanhope άρχισαν προσπάθειες να γεφυρώσουν τις εμφύλιες αντιπαραθέσεις. Ο δεύτερος μετακινήθηκε στην Αθήνα, προσβλέποντας σε συνεργασία με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, και προέτρεψε τον Βύρωνα να συμμετάσχουν στη Συνέλευση στα Σάλωνα για την ενότητα της Στερεάς, την οποία οργάνωναν οι Ανδρούτσος και Θ. Νέγρης, χωρίς την συγκατάθεση του Μαυροκορδάτου από τη μία πλευρά και της Κυβέρνησης Κουντουριώτη από την άλλη. Ο Βύρων αποφάσισε να πάει στα Σάλωνα. Είχε έρθει για να σταθεί κοντά στους Έλληνες σαν πολιτικός ή ακόμη και στρατιωτικός ηγέτης, αν «τύχαινε να συμβεί». Στο τελευταίο ποίημα που έγραψε στην Ιταλία (*Journal in Cephalonia*, 19.6.1823), έπαιρνε καθαρή θέση:

‘Ξυπνήσαν οι Νεκροί – κι εγώ θα κοιμηθώ;’

Λίγο αργότερα, στο Μεσολόγγι, ζει την πιο σπουδαία στιγμή στη ζωή του: «αποθέτει την πένα του – και σηκώνει την περικεφαλαία του»⁹⁰. Δυστυχώς, το ταξίδι στα Σάλωνα δεν θα πραγματοποιηθεί ποτέ, αφού ο Βύρων χάθηκε πρόωρα και αναπάντεχα στις 7 Απριλίου του 1824, μέσα σε λίγες μέρες αφ’ ότου προσβλήθηκε από πυρετό στο Μεσολόγγι. Ακριβώς τότε, που απαλλαγμένος από προκαταλήψεις, ήταν σε θέση να εκτιμήσει ορθά τα πράγματα και να συμβάλει σε θετικά αποτελέσματα⁹¹.

Η άφιξη και αργότερα ο θάνατος του φημισμένου ποιητή στο Μεσολόγγι κέντρισε στο εξωτερικό το ενδιαφέρον για τον αγώνα του ελληνικού λαού και επιβεβαίωσε την ύπαρξη του οξύτατου ελληνικού προβλήματος, το οποίο δεν μπορούσαν πια να αγνοούν οι κυβερνήσεις, ούτε και να μειώνουν τη σπουδαιότητά του. Με τη δράση του Βύρωνα και των Άγγλων εκπροσώπων της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου και με τις διαπραγματεύσεις για το δάνειο (μετάβαση Ελλήνων απεσταλμένων στο Λονδίνο, επαφές του αγγλικού κοιμητώριου με την ελληνική Διοίκηση), οι Βρεταννοί φιλέλληνες έπαιρναν τα ηνία του οργανωμένου φιλελληνικού κινήματος, κάτι που δεν ευχαριστούσε τη γαλλική κυβέρνηση. Έτσι, αναβιώνει και εντείνεται η

⁸⁷ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 322

⁸⁸ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 336

⁸⁹ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 610

⁹⁰ Roderick Beaton, Ο πόλεμος του Μπάιρον, Ρομαντική Εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση, Εκδ, Πατάκη, 2015, σ. 238, 334

⁹¹ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 336, 337

φιλελληνική δραστηριότητα και ιδρύονται νέα κοιμητήρια, με πιο δραστήρια αυτά του Παρισιού, της Γενεύης και της Μασσαλίας, στο λιμάνι της οποίας αίρονται περιορισμοί που είχαν επιβληθεί για τις εθελοντικές αποστολές στη μαχόμενη Ελλάδα, που τώρα οργανώνονται επίσημα από τα γαλλικά κοιμητήρια⁹².

Στο εσωτερικό, η άφιξη του Βύρωνα είχε δημιουργήσει μέγα ενθουσιασμό και είχε εμπυρώσει τον αγωνιζόμενος Έλληνας. Ο πίνακας “Η υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι” του Θ. Βρυζάκη και “Ο Όρκος του Λόρδου Βύρωνα στον τάφο του Μ. Μπότσαρη” στη χρωμολιθογραφία του Antonio Dalola αποτυπώνουν τα λαϊκά αισθήματα, τα οποία διαδέχθηκε ο θρήνος της απώλειας, όπως τον απέδωσε ο Δ. Σολωμός στο ποίημα του “Εις τον θάνατον του Λόρδου Μπάυρον”.

Το Μεσολόγγι λάτρευε τον Βύρωνα, που χάραξε, μαζί με τον Μπότσαρη και λίγο αργότερα με τα γεγονότα της Εξόδου, τη συλλογική μνήμη στη μικρή ελληνική πόλη και ευρύτερα. Οι δύο αυτές φυσιογνωμίες, που συνομίλησαν μεταξύ τους μόνο δι’ αλληλογραφίας, είναι πανταχού παρούσες μέσα στην Ι. Π. του Μεσολογγίου.

Ανάμεσα στους φιλέλληνες που συνέδεσαν τη ζωή τους με το Μεσολόγγι, εξέχουσα θέση κατέχει και ο Ελβετός **Johann - Jacob Meyer**, με σπουδές φαρμακευτικής και ιατρικής. Ο Μάγερ υπηρέτησε στον τομέα της ενημέρωσης, της υποστήριξης των δικαιωμάτων των πολιτών και των εθνικών δικαιών, εκδίδοντας την κυριότερη εφημερίδα της Επανάστασης “**Ελληνικά Χρονικά**”, με ειδήσεις του Αγώνα, με πληροφορίες από το εξωτερικό, με μορφωτικό περιεχόμενο, άρθρα γνώμης, λογοτεχνία κλπ. Από 1.1.24 έως 20.2.26, εκδίδονται 226 φύλλα. Από το 32^ο φύλλο (20.4.24) η εφημερίδα τυπώνεται στο τυπογραφείο που είχε φέρει ο L. Stanhope, υπέρμαχος της ελευθερίας του τύπου. Το τυπογραφείο ήταν δωρεά του αγγλικού κοιμητήριου. Έτσι, το Μεσολόγγι γίνεται το κέντρο του ελληνικού τύπου και η μήτρα της ελληνικής δημοσιογραφίας. Η έκδοσή της εφημερίδας σταμάτησε στις 20 Φεβρ. του ’26, όταν από τους βομβαρδισμούς καταστράφηκε το τυπογραφείο. Μερικές εβδομάδες αργότερα, ο Μάγερ, η Ελληνίδα γυναίκα του και τα δύο τους παιδιά, όπως και ο τυπογράφος Μεσθενάιος, πέθαναν κατά τη διάρκεια της Εξόδου. Πρόλαβε προηγουμένως, στις 6 Απρ. του ’26, να στείλει με επιστολή του στον Stanhope τις συγκλονιστικές λεπτομέρειες της κατάστασης κατά τις τελευταίες ημέρες της πολιορκίας.

3.6.6. Η μεγάλη πολιορκία...

Κατά το έτος 1824 οι Τούρκοι επιχείρησαν μία μόνο κατά ξηράν εκστρατεία αλλά αποσύρθηκαν μετά τις νικηφόρες για την Επανάσταση μάχες γύρω από την Άμπλιανη, μεταξύ Γραβιάς και Άμφισσας. Στη θάλασσα σημειώνονται πολλές ελληνικές επιτυχίες και ο Μαυροκορδάτος “*παρεσκεύασε την αείμνηστον άμυναν, ήν το Μεσολόγγιον αντέταξε κατά τα επόμενα έτη εις τας ηνωμένας δυνάμεις της Ρούμελης και της Αιγύπτου*”⁹³. Όπως αναμενόταν, από τις 15 Απριλίου 1825 οι Τούρκοι καταλαμβάνουν θέσεις γύρω από το Μεσολόγγι, εκτός βολής των πυροβόλων της πόλης, και αρχίζουν να κατασκευάζουν τάφρους για εξασφάλισή τους από ενδεχόμενες εξόδους των Ελλήνων. Οι Έλληνες, μπρος στη μεγάλη δύναμη που άρχισε να συγκεντρώνεται εναντίον τους, έκαναν το σφάλμα και εγκατέλειψαν θέσεις εκτός των τειχών περνώντας μέσα στο Μεσολόγγι για να ενισχύσουν τη μικρή φρουρά του, συγκεντρώνοντας όμως έτσι τις τουρκικές επιθέσεις, οι οποίες αποκρούονται, οι περισσότερες χωρίς ιδιαίτερες απώλειες για τους αμυνόμενους. Μία ελληνική έξοδος προκαλεί μεγάλες απώλειες στους

⁹² ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 474

⁹³ Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.531

Τούρκους και ανυψώνει το ελληνικό ηθικό. Στις 21 Ιουλίου του '25 σημειώνεται ισχυρή έκρηξη τουρκικής υπονόμου κάτω από τον προμαχώνα Τερίμπιλε και αρχίζει γενική τουρκική επίθεση από 24.000 στρατό. Πολλοί επιτιθέμενοι περνούν σε κάποια σημεία το τείχος, αλλά εγκλωβίζονται στο χώρο μεταξύ του τείχους και της δεύτερης εσωτερικής οχύρωσης (αντιτάφρου), με τους λεγόμενους αντιπρομαχώνες, και εξουδετερώνονται. Το ίδιο επαναλήφθηκε και με το δεύτερο κύμα επίθεσης, με τελικό αποτέλεσμα, ύστερα από λυσσώδη μάχη δυόμιση ωρών, οι επιτιθέμενοι να επανέλθουν με μεγάλες απώλειες στις χαρακώματά τους⁹⁴. Την ίδια περίοδο, ελληνική μοίρα (από Σπέτσες, Ύδρα και Ψαρά) ανεφοδιάζουν το αποκλεισμένο από ξηράς Μεσολόγγι, ναυμαχώντας με τουρκικά πλοία στην περιοχή της λιμνοθάλασσας⁹⁵. Τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο έρχονται με ελληνικά πλοία στρατιωτικές ενισχύσεις (Κίτσος Τζαβέλλας, Χρ. Φωτομάρας, Γεωργάκης Βαλτινός, Σιαδήμας, Χ' Πέτρου κ.α.). Τον Οκτώβριο αρχίζουν και οι βροχές, μερικά σώματα απογοητευμένων Αλβανών λιποτακτούν και η πολιορκία σχεδόν λύνεται⁹⁶.

Κατά την άφιξη του στο Μεσολόγγι, στις 26 Οκτωβρίου 1825, ο Καραϊσκάκης θαύμασε την ανδρεία της φρουράς, βλέποντας τη μικρή απόσταση που χώριζε τους αντιπάλους. Πρότεινε στους οπλαρχηγούς να τον ενισχύσουν σε ένα σχέδιο αντιπερισπασμού. Εκείνοι παρέμειναν στην άποψη ότι όλες οι εκτός τειχών ελληνικές δυνάμεις έπρεπε να πλησιάσουν και να δοθεί μάχη μπροστά στο Μεσολόγγι. Ο Καραϊσκάκης δεν τους μετέπεισε και προχώρησε στο δικό του σχέδιο υποστήριξης, με τις δικές του δυνάμεις. Την 1 Νοεμβρίου 1825 θριαμβεύει σε μάχη με τουρκικές δυνάμεις στη Λάσπη Εριβοίου και προχωρεί προς τα Κράβαρα (ορεινή Ναυπακτία), όπου πρόκειται να δημιουργηθεί μεγάλο στρατόπεδο. Εκεί μαθαίνει τον παραγκωνισμό του από την αρχηγία του στρατοπέδου και δυσαραστέεται έντονα.

Εν τω μεταξύ, στο Μεσολόγγι οι πολιορκημένοι καταγίνονται νύχτα και μέρα στην επιδιόρθωση των βλαβών στις οχυρώσεις και τους προμαχώνες⁹⁷. Ήδη βρισκόμαστε σε περίοδο αδύναμης διακυβέρνησης που, ενόψει της προέλασης του Ιμπραήμ, “ανακαλύπτει” ότι χρειάζεται σύμπνοια και σύμπραξη και ψηφίζει γενική αμνηστία⁹⁸. Είναι, όμως, αργά για τον αποφυλακιζόμενο Κολοκοτρώνη να σταματήσει, εφαρμόζοντας αναγκαστικά κλεφτοπόλεμο, τον Αιγυπτιακό εκπαιδευμένο στρατό στην πορεία του προς την Πάτρα και το Μεσολόγγι, όπου φθάνει στις 12 Δεκεμβρίου 1825. Από τον Νοέμβριο ο τουρκοαιγυπτιακός στόλος απέκλεισε και την από θαλάσσης επικοινωνία Παρά ταύτα, στα τέλη Νοεμβρίου 1825 και στα μέσα Ιανουαρίου 1826 ο Μιαούλης κατορθώνει να εφοδιάσει ξανά την “πεινώσαν φρουράν”⁹⁹. Η αντίσταση συνεχίζεται και κάθε πρόταση για παράδοση απορρίπτεται¹⁰⁰. Στις 12 Φεβρουαρίου, αρχίζουν συστηματικοί αιγυπτιακοί βομβαρδισμοί με επικεφαλής Γάλλους αξιωματικούς. Στις 25 Φεβρουαρίου πέφτει το Βασιλάδι και σε τρεις μέρες ο Ντολμάς και ο Πόρος, παρά την αντίσταση 350 περίπου υπερασπιστών που πέφτουν ένδοξα και ηρωικά (μεταξύ αυτών και αρχηγός της φρουράς του Ντολμά **Γρηγόρης Λιακατάς**). Στις 28 Φεβρουαρίου η φρουρά του Ανατολικού (Αιτωλικού) εγκαταλείπει τις θέσεις της. Νέες προτάσεις παράδοσης του Μεσολογγίου απορρίπτονται. Είναι συγκλονιστική η απάντηση της φρουράς, υπαγορευμένη από το **Νότη Μπότσαρη**, όπως τη μεταφέρει ο Μακεδόνας αγωνιστής του Μεσολογγίου **Νικόλαος**

⁹⁴ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.394

⁹⁵ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.392

⁹⁶ Πολλοί κάνουν λόγο λήξη της Β' πολιορκίας και αποκαλούν την επόμενη φάση μέχρι την Έξοδο ως Γ' πολιορκία

⁹⁷ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.396

⁹⁸ Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.554

⁹⁹ Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.603

¹⁰⁰ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.397, 409

Κασομούλης¹⁰¹. Τελευταίος άθλος των υπερασπιστών είναι η απόκρουση της μεγάλης επίθεσης στο νησάκι Κλείσοβα, όπου βρήκαν το θάνατο 1.200 Αιγύπτιοι, μεταξύ αυτών και ο αρχηγός τους Χουσεΐν Μπέης, γαμβρός του Ιμπραήμ, που είχε καταλάβει τα άλλα νησιά της λιμνοθάλασσας. Ο αποκλεισμός από τη θάλασσα, όμως, είναι πια δεδομένος. Η λιμνοθάλασσα είναι σε άγωνα εποχή. Όλοι εξάλλου πολεμάνε, θερισμένοι από την πείνα και την κακουχία ή την αρρώστια.

Φρουρά και λαός αποφασίζουν τη μεγάλη έξοδο για τη νύκτα της 10^{ης} προς 11^η Απριλίου 1826. Η ύστατη ελπίδα για ανεφοδιασμό είχε καταρρεύσει, όταν στάθηκε αδύνατον, λόγω του αποκλεισμού, ο Α. Μιαούλης να διεισδύσει στη λιμνοθάλασσα. *“Η τελευταία ώρα του φοβερού τούτου δράματος προσήγγιζεν. ... (Οι Σουλιώται)... δεν παρεδόθησαν, αλλά εξήλθον· το πώς εξήλθον ήθελεν είναι μάταιον να επιχειρήσωμεν να περιγράψωμεν διά μακρών”*¹⁰².

3.6.7. ... και η μεγάλη Έξοδος

Όταν πια οι τελευταίοι εναπομείναντες εξαντλημένοι Μεσολογγίτες μαχητές αποφασίσουν, σε ένα τραγικό Συμβούλιο, να πραγματοποιήσουν έξοδο και να εγκαταλείψουν το Μεσολόγγι, έρχονται αντιμέτωποι με αβάσταχτα ηθικά διλήμματα. Στην πόλη εντός των τειχών υπάρχουν γυναίκες εγκυμονούσες και μητέρες με μωρά καθώς και ανήμποροι ηλικιωμένοι, που σε περίπτωση αποτυχίας θα καταλήξουν αιχμάλωτοι στα χέρια του εχθρού. Παράλληλα, υπάρχει κίνδυνος τα μωρά με το κλάμα τους να προδώσουν τους εξοδίτες και οι ηλικιωμένοι να καθυστερήσουν τους μαχητές, που θα πρέπει να μάχονται και συγχρόνως να προστατεύουν τους ανήμπορους. Η πρόταση του μεγάλου αγωνιστή Θανάση Ραζηκότσικα είναι να δώσουν βότανο στα μωρά για να κοιμούνται ήρεμα, ενώ κάποιοι Σουλιώτες -προφανώς επηρεασμένοι από τη θυσία των γυναικών στον τόπο τους- προτείνουν την εκ των προτέρων σφαγή όλων των γυναικόπαιδων και των εν γένει ευπαθών ομάδων, πρόταση που εξήγειρε τον Επίσκοπο Ρωγών και Κοζύλης Ιωσήφ και, τελικά, απορρίφθηκε.

Η τελευταία ημέρα στη μαρτυρική πόλη ήταν μια ημέρα προετοιμασίας για τη μεγάλη Έξοδο. Η ιστορική μνήμη δίνει μία σπαρακτική λογοτεχνική περιγραφή της μοιραίας και ιστορικής αυτής ημέρας: *Οι γυναίκες έκαναν ένα σωρό για να ετοιμάσουν τους μπόγους, τους άντρες και τα παιδιά τους. Πιο πολύ επισκεύασαν τα παπούτσια και σα νοικοκυρές ετοίμασαν μικρούς, αλλά χρήσιμους μπόγους. Μετά έκαιγαν αυτά που απέμεναν, δεν ήθελε κανείς και καμιά να πέσουν σε ξένα χέρια. Κατά το απόγευμα τα μεγαλύτερα παιδιά μάθαιναν βιαστικά από τους πατεράδες τους πώς να ρίχνουν με την πιστόλα, ενώ οι μανάδες τους ασχολούνταν με τα μικρά παιδιά παίζοντας και τραγουδώντας τους. (...) Αργά το βράδυ (...) οι μανάδες άρχισαν να δίνουν στα μωρά αφιόνι για να κοιμηθούν. Ούτε μια δεν κράτησε στεγνά τα μάτια της. Ποια μπορούσε να είναι σίγουρη ότι το παιδί της θα ξυπνούσε από το λήθαργο; Ότι εκείνη θα ζούσε για να το δει να ξυπνάει; Τα πιο πολλά μωρά δεν ξύπνησαν ποτέ, και οι περισσότερες από τις δύστυχες γυναίκες*

¹⁰¹ Νικολάου Κασομούλη, Στρατιωτικά Ενθυμήματα, σελ.228,229.

“Προς τους υψηλούς βεζιράδες.

Ελάβαμεν το γράμμα σας σήμερα. Ημείς, αγάδες, κουβέντα δεν εξητήσαμεν να κάμωμεν· εσείς επέμψατε πρώτον και την εξητήσατε. Βλέπομεν εις το γράμμα σας να ζητήτε άρματα – και απορούμεν πώς ετολμήσατε να ζητήσετε οκτώ χιλιάδες άρματα, τα οποία αχνίζον από το αίμα σας, και να σας τα δώσωμεν με τα χέρια μας. Τώρα βλέπομεν ότι εκείνο οπού θέλετε εσείς, δεν γίνεται, ούτε εκείνο οπού θέλομεν ημείς – και θα γίνη εκείνο οπού ο Θεός αποφάσισεν.

Εν Μισολογγίω, την 22 Μαρτίου 1826.

Η Φρουρά του Μισολογγίου”

¹⁰² Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.604

πρόλαβαν να ζήσουν τόσο λίγο μοναχά, ώστε να γεμίσει η μητρική τους καρδιά με το βάρος αυτό...¹⁰³

Εδώ καταλαβαίνει κανείς πως η ιστορική αποτύπωση των γεγονότων έχει, φυσικά, ανεκτίμητη σημασία, καθίσταται, όμως, κενή συναισθημάτων αν επικεντρωθεί κανείς στην απλή καταγραφή πραγματικών περιστατικών και δεν εντρυφήσει στον ανθρώπινο παράγοντα. Διαβάζοντας για ένα ναυάγιο, ένα αεροπορικό δυστύχημα, την καταστροφή της Σμύρνης, τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης ή τη μεγάλη έξοδο του Μεσολογγίου, τις περισσότερες φορές αντιλαμβάνεται τα γεγονότα αυτά σαν κάποια τραγικά μεν αλλά και στιγμιαία περιστατικά, μένοντας περισσότερο στο αποτέλεσμα του θανάτου και της απώλειας. Σπάνια μπορεί ο ανθρώπινος νους να κατανοήσει τον φρικτό πόνο και τον φόβο αλλά και τη διάρκεια που είχαν τα συναισθήματα αυτά σε αυτούς που βίωσαν τις μαρτυρικές αυτές στιγμές, είτε χάθηκαν είτε κατάφεραν να επιβιώσουν. Η ιστορική μνήμη πάλι διασώζει, με βάση ιστορικές πηγές, τη συγκλονιστική περιγραφή για την ύστατη στιγμή της εξόδου, όπως τη βίωσαν οι εξοδίτες: *Μας περίμεναν. Δεν έμαθε κανείς ποιος πρόδωσε. Η παγίδα ήταν τέλεια.(...)Ο λαός έβγαινε κατά τις εντολές, αλλά ο ένας έβρισκε πάνω στον άλλον, ήταν πολλοί.(...)Μερικοί άρχισαν να πέφτουν από τις γέφυρες και πλάκωναν αυτούς που είχαν πέσει λίγο πιο πριν.(...)Οι πλάτες των γυναικόπαιδων τρυπούσαν από τα βόλια και γέμιζαν αίμα στη στιγμή. Πέφτοντας έσπρωχναν τους μπροστινούς τους. Τα ναρκωμένα μωρά έπεφταν βαριά στη λάσπη και στις γέφυρες, μερικά κυλούσαν από κάτω τους. Μερικοί τα πατούσαν υποχωρώντας μέσα στην απελπισία τους. Οι εχθροί ούρλιαζαν από ικανοποίηση*¹⁰⁴.

Κατά την πολιορκία, από τις 12.000 κατοίκων, είχαν ήδη εκλείψει 3.000 λόγω πείνας και αρρώστιας περισσότερο, παρά λόγω των μαχών. Τη νύκτα της 10^{ης} Απριλίου είχαν μείνει 3.000 μαχητές. Από αυτούς μόλις 1.300 σώθηκαν κατά την Έξοδο. Άλλοι 600 μαχητές τραυματίες και ασθενείς παρέμειναν στην πόλη. Το σχέδιο φαίνεται ότι έχει προδοθεί στον Ιμπραήμ. Τους εξοδίτες (δύο φάλαγγες μαχητών και μία φάλαγγα αμάχων που συνοδεύονται από μαχητές) περιμένουν τμήματα Αιγυπτίων. Συνάπτονται απεγνωσμένες μάχες, μέσα και έξω από το τείχος. Μέσα στην πόλη ο γέροντας πρόκριτος και μαχητής Χρήστος Καψάλης ανατινάξει την πυριτιδαποθήκη, έχοντας συγκεντρώσει γύρω του λαό και εισβολείς. Το ίδιο κάνει και ο ηρωικός επίσκοπος Ιωσήφ στη θέση Ανεμόμυλος. Η Έξοδος περνάει στη σφαίρα του θρύλου. Τέχνη και Πνεύμα θαυμάζουν και υποκλίνονται¹⁰⁵.

*“Τοιαύτη πτώσις ισοφάριζε βεβαίως προς την περιφανεστάτην των νικών”*¹⁰⁶.

Στρατιωτικά, η πτώση του Μεσολογγίου ήταν ένα φοβερό πλήγμα για όλη την Επανάσταση. Την αρχιστρατηγία της Ανατολικής Στερεάς αναλαμβάνει τότε ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, που ήταν ο μόνος που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τον Κιουταχή. Κάνει σπουδαίες νίκες και ανακαταλαμβάνει τη Ρούμελη (πλην Βόνιτσας, Μεσολογγίου και Ναυπάκτου). Δίνει νικηφόρες μάχες για την υπεράσπιση της Αθήνας (Κερατσίνι, Πειραιάς), όμως τραυματίζεται θανάσιμα. Η Ακρόπολη παραδίδεται, η Ρούμελη χάνεται. Η φλόγα της Επανάστασης εξακολουθεί να καίει

¹⁰³ Λευτέρης Σακκάς, Έξοδος, Εκδ. Ν. & Σ. Μπατσιούλας, Αθήνα, 2008, σ. 208.

¹⁰⁴ Λευτέρης Σακκάς, Έξοδος, Εκδ. Ν. & Σ. Μπατσιούλας, Αθήνα, 2008, σ. 211.

¹⁰⁵ Δημήτρη Φωτιάδη, Μεσολόγγι, το έπος της μεγάλης πολιορκίας, Δέκατη έκδοση, Εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1984, σ. 47-55.

¹⁰⁶ Κ. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χαρ. Μπούρα, τόμος 7, σ.605

μόνο στα απάτητα βουνά της Αιτωλίας, χάρη σε ορισμένους οπλαρχηγούς που δε λύγισαν, όπως ο Δ. Μακρής, ήρωας του αγώνα του Μεσολογγίου¹⁰⁷.

Ηθικά, όμως, το Μεσολόγγι προκάλεσε νέο κύμα φιλελληνισμού και μεταστροφή της πολιτικής των τριών μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών. Η κήρυξη Ρωσοτουρκικού πολέμου τον Απρίλιο του 1828, διευκόλυνε τις ελληνικές δυνάμεις που δεν είχαν σταματήσει, παρά τη δεινή θέση στην οποία είχαν βρεθεί τα δύο τελευταία χρόνια, να μάχονται για τη διατήρηση θέσεων ενόψει διαφαινόμενης διεθνούς παρέμβασης. Με την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Ιωάννη Καποδίστρια και την απόφαση για αποστολή γαλλικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο, οργανώνεται σιγά-σιγά ο αγώνας στη Στερεά (Υψηλάντης, Κίτσος Τζαβέλλας, Δ. Μακρής και άλλοι οπλαρχηγοί). Στη Δ. Ελλάδα, το Μεσολόγγι, μετά τη Βόνιτσα, τον Καρβασαρά, το Αντίρριο και τη Ναύπακτο, απελευθερώνεται στις 8 Μαΐου 1829 (με την εκστρατεία του Αυγουστίνου Καποδίστρια και την κάλυψη του Α. Μιούλη). Ρίγη συγκίνησης στην Ελλάδα και μεγάλη εντύπωση στο εξωτερικό δημιούργησε η ύψωση της ελληνικής σημαίας στο θρυλικό τείχος. Ο Καποδίστριας, σε διάγγελμά του στην Αίγινα, διακήρυξε τις τιμές που η πατρίδα θα απέδιδε στα ηρωικά θύματα των μαχών του Μεσολογγίου. Όριζε να γίνει δέηση, μόλις επισκευαζόταν η πρώτη εκκλησία της πόλεως, να συνταχθεί κατάλογος των πεσόντων, να περισυλλεγούν τα λείψανα των ηρώων και να τοποθετηθούν σε ειδικό μνημείο¹⁰⁸

3.6.8. Το Μεσολόγγι «Ιερά Πόλις»

Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, σύμβολο της δικαστικής ανεξαρτησίας στην Ελλάδα μαζί με τον Γεώργιο Τερτσέτη¹⁰⁹, υπήρξε ο πρώτος που αποκάλεσε το Μεσολόγγι Ιεράν Πόλιν στο Ναύπλιο στις 4 Αυγούστου 1825¹¹⁰. *Εις σε στρέφω τον λόγον μου ήδη, ω πόλις ιερά του Μεσολογγίου. Ιεράν σε ονομάζω, και με σέβας βαθύτατον πατώ νοερώς σήμερον το έδαφός σου, συλλογιζόμενος τα τεράστια κατορθώματα, τα οποία τοσάκις ήδη ενεργήθησαν εις την περιφέρειάν σου. Ιεράν σε ονομάζω, και ιερά είσαι τω όντι, διότι από την πρώτην αφετηρίαν του παρόντος αγώνος έμεινες ακεραία και αμίαντος, μηδέποτε καταπατηθείσα από τους βεβήλους των βαρβάρων πόδας. Ιεράν σε ονομάζω διότι ηξιώθεις να έχης ζώντας μεν προμάχους, αποθανόντας δε ιερά κειμήλια εναποτεθειμένα εις τους κόλπους σου, τους μεγαλύτερους άνδρας, όσοι εις την Ελληνικήν ιστορίαν διαπρέπουν¹¹¹.*

Ωστόσο, πέρασαν πάνω από εκατό χρόνια, για να ανακηρυχθεί το Μεσολόγγι και επισήμως από την ελληνική πολιτεία «Ιερά Πόλις». Συγκεκριμένα, η ανακήρυξη λαμβάνει χώρα με τον υπ' αρ. 645. 1937 αναγκαστικό νόμο, που δημοσιεύθηκε στο υπ' αρ. 133 φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, στις 26 Απριλίου 1937, επί δικτατορίας Ι. Μεταξά και με απόφαση του βασιλέως Γεωργίου Β'. *Η ελληνική πολιτεία, έστω και με χρονική καθυστέρηση περισσότερη του ενός αιώνα, αναγνώριζε με τον ύψιστο συμβολικό τρόπο τη θυσία των «Ελευθέρων Πολιορκημένων»¹¹².*

¹⁰⁷ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ. 453

¹⁰⁸ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.522

¹⁰⁹ Αρνήθηκαν να υπογράψουν τη θανατική καταδίκη του Θ. Κολοκοτρώνη

¹¹⁰ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τεύχος 68, 29-8-1825

¹¹¹ Αύγουστος Φαμπρ: Η ιστορία της πολιορκίας του Μεσολογγίου, εκδ. Πολύπλευρο, 1999, σ. 122

¹¹² Παναγιώτης Α. Κατσούλης: Μεσολόγγι 1830-1940, Η μεταμόρφωση μιας κοινωνίας, εκδ. Ασημακόπουλος, 2010, σ. 400

Ο ανωτέρω νόμος αποτελείται από τέσσερα άρθρα και, εκτός από την ανακήρυξη του Μεσολογγίου ως Ιεράς Πόλεως, ορίζει την Κυριακή των Βαΐων κάθε έτους επέτειο της ηρωικής εξόδου της Φρουράς του Μεσολογγίου και ημέρα εθνικού εορτασμού στην πόλη.

Έτσι, οι Εορτές Εξόδου καθιερώνονται σε εθνικό επίπεδο, έχοντας διανύσει τρεις ιστορικές φάσεις. Ξεκίνησαν ως έκφραση λαϊκής πρωτοβουλίας πολιτών της πόλης σε τοπικό επίπεδο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, επί Δημάρχου Ηλία Παπαδόπουλου μετεξελίχθηκαν σε γιορτή δημοτικού χαρακτήρα (1884) και, τέλος, το 1907, με τον Κ. Τρικούπη Υπουργό Ναυτικών, καθιερώνονται σε επιτόπιο εορτή, δυνάμει του βασιλικού διατάγματος της 5^{ης} Απριλίου 1907.

Η ανακήρυξη του μαρτυρικού Μεσολογγίου ως Ιεράς Πόλης, έστω και από το δικτατορικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου¹¹³, αποτέλεσε την ύψιστη συμβολική αναγνώριση από την Πολιτεία της θυσίας των «Ελεύθερων Πολιορκημένων». Πρόκειται δε για τη μοναδική πόλη παγκοσμίως που φέρει τον χαρακτηρισμό ΙΕΡΑ, χωρίς αυτό να οφείλεται σε θρησκευτικούς λόγους αλλά καθαρά σε ιστορικούς.

Πράγματι, ιερές πόλεις ονομάστηκαν πόλεις-κέντρα θρησκευτικά της αρχαιότητας (π.χ. Ελευσίνα, Αθήνα, Ολυμπία, Δελφοί για τον ελλαδικό χώρο, Ρώμη κλπ.) ή πόλεις που συνδέονται με τις μεγάλες θρησκείες του σύγχρονου κόσμου και σχετίζονται με τους τόπους προσκυνήματος και θρησκευτικής λατρείας (π.χ. Τήνος, Πάμος για την Ελλάδα, Ιερουσαλήμ σε παγκόσμιο επίπεδο κλπ). Άλλες ελληνικές πόλεις (καθώς και χωριά) ονομάστηκαν «μαρτυρικές» όταν υπέστησαν μαζικά εγκλήματα κατά αμάχων κατά τη διάρκεια της αντίστασης κατά της γερμανικής κατοχής στο Β΄ παγκόσμιο πόλεμο (Καλάβρυτα, Νίκαια, Δίστομο, Βιάννος, Κομμένο κ.α.¹¹⁴). Ιδιαίτερη περίπτωση είναι η Ηρωική πόλη της Νάουσας, λόγω της αντίστασης της επαναστατημένης πόλης στα οθωμανικά στρατεύματα το 1822 και της αυτοθυσίας των γυναικών, με τα παιδιά στην αγκαλιά τους, στον ποταμό Αράπιτσα. Παρότι, λοιπόν, η ελληνική ιστορία γράφτηκε με πολλούς ηρωικούς αγώνες υπέρ βωμών και εστιών, με θυσίες και ψυχικό μεγαλείο, το Μεσολόγγι παραμένει η μόνη ιερή πόλη-σύμβολο, εξαιτίας του υπέρτατου αγώνα λαού και φρουράς, που επέλεξαν συνειδητά τη θυσία για ιδανικά που δεν θα προλάβαιναν να βιώσουν. Αυτός ο αγώνας για πανανθρώπινες αξίες, ο οικουμενικός του χαρακτήρας, η αναγνώριση σε παγκόσμιο επίπεδο, προσέδωσαν αίγλη και μεγαλείο στο Μεσολόγγι και στη σύγχρονη υπόστασή του. Με αυτήν την κληρονομιά και αποστολή καλείται να πορευθεί στο σύγχρονο κόσμο.

¹¹³ Έντονη κριτική έχει κατά καιρούς ασκηθεί για την ανακήρυξη της πόλης του Μεσολογγίου τόσο ως Ιεράς –και μάλιστα από ένα σκληρό δικτατορικό καθεστώς– όσο και ως πρωτεύουσας του νομού. Η κριτική, που πηγάζει από έναν ευρύτερο ανταγωνισμό μεταξύ των δύο πόλεων (Μεσολογγίου-Αγρινίου), εστιάζει, κυρίως, στον παραγκωνισμό της μεγαλύτερης και πιο ανεπτυγμένης πόλης του Αγρινίου και στην παράβλεψη των αιματηρών εργατικών αγώνων στην περιοχή, στην οποία σημειώθηκαν έντονες πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες (εμφάνιση του εργατικού κινήματος, κήρυξη απεργιών και αιματηρές συγκρούσεις καπνεργατών και άλλων επαγγελματικών ομάδων και εργοδοσίας).

¹¹⁴ Δίκτυο μαρτυρικών πόλεων & χωριών της Ελλάδος

4. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΗΣ ΠΟΛΗΣ

Οι συνθήκες και απαιτήσεις του αγώνα αρχίζουν από νωρίς να αποτυπώνονται στη διαμόρφωση της πόλης. Το Μεσολόγγι, ευπρόσβλητο από την ξηρά, προστατευόταν από ένα χαμηλό περιτείχισμα, που είχε κατασκευασθεί στην αρχή της Επανάστασης από τον οπλαρχηγό Αθανάσιο Ραζηκότσια. Το περιτείχισμα αυτό “ενισχύθηκε” (από την έξω πλευρά) με μία τάφρο πλάτους περίπου 2 μ., βάθους 1,20 μ. και μήκους 1.600 μ.¹¹⁵, δημιουργούμενη κυρίως από την εκσκαφή για απόληψη των αναγκαίων υλικών. Πλάι στο τείχος βρίσκονταν δύο εκκλησίες, του Αγ. Νικολάου και της Παναγίας. “Αποτελούσαν το ιερό καταφύγιο των αγωνιστών και την κρυφή ελπίδα για τη νίκη μέσα από μια προσευχή που ήταν καθημερινή τους φροντίδα.”¹¹⁶ Λίγα μέτρα πιο μέσα υπήρχε το εκκλησάκι της Αγ. Παρασκευής. Ήταν κτισμένο στη θέση παλιότερου ναού που είχε καταστραφεί από τους Τούρκους όταν επικράτησαν στην περιοχή. Εκεί, συνήλθε η Προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή του Αγώνα για τη ηρωική Έξοδο τον Απρίλιο του 1826. Μετά την απελευθέρωση της πόλης, κτίσθηκε στο ίδιο σημείο, στη θέση που κατελάμβανε το ιερό της παλιάς εκκλησίας (που δεν υπήρχε πια), μικρό εκκλησάκι, η Αγ. Παρασκευούλα. Αυτή η ιστορική συνέχεια υπαγόρευσε και τη δημιουργία στα επόμενα χρόνια ενός νέου ναού, σε κεντρικό σημείο της πόλης, αφιερωμένου στην Αγ. Παρασκευή, στον Άγ. Νικόλαο και στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Τον ξύλινο αυτό ναό αντικατέστησαν οι Μεσολογγίτες το 1859 με το μεγαλοπρεπή ναό της Αγ. Παρασκευής, που υπάρχει και σήμερα, κτισμένο από πέτρα από Κρικελιώτες τεχνίτες¹¹⁷. Όπως προαναφέρθηκε, στην περιοχή αυτή βρισκόταν μία από τις τρεις νησίδες όπου εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι κάτοικοι.

4.1. Η οχύρωση

Η πρώτη οχύρωση, που υπήρχε στο Μεσολόγγι, σε συνδυασμό με την ευψυχία της φρουράς, άντεξε στην πρώτη πολιορκία του '22. Παρά ταύτα, θεωρείτο ατελής για μελλοντικές πιο μαζικές επιθέσεις, που ήταν βέβαιο ότι θα δεχόταν η πόλη στην εξέλιξη του Αγώνα. Η ανακατασκευή και συμπλήρωση ανατέθηκε από τον Μαυροκορδάτο στον Χιώτη μηχανικό Μιχαήλ Κοκκίνη, που είχε έλθει από την Ευρώπη στην Ελλάδα να συμμετάσχει στον Αγώνα. Το Φεβρουάριο του '23 αρχίζουν οι εργασίες με τη συμμετοχή (προσωπική εργασία) και των κατοίκων. Υψώθηκε νέο τείχος, κατά το πλείστον λιθόδομητο, διανοίχτηκε νέα πλατύτερη και βαθύτερη τάφρος, κατασκευάσθηκαν 18 προμαχώνες (ντάπιες) και τοποθετήθηκαν 48 κανόνια και βομβοβόλα. Αργότερα (από Μάιο μέχρι Αύγουστο '25) άλλες 5 ντάπιες και 7 επάκτια πυροβολεία¹¹⁸. Στο σχεδιάγραμμά του (Εικ. 10) σημειώνει με αρίθμηση από ανατολής προς δυσμάς τους προμαχώνες με τα ονόματα: 1. του Δρακούλη, 2. του Κανάρη, 3. του Σκεντέρμπεη, 4. του Λόρδου Σέφιλντ, 5. του Μονταλεμπέρ, 6. του Ρήγα, 7. του Μακρή, 8. (Λουνέττα) του Γουλιέλμου της Οράγγης, 9. του Α. Κοκκίνη, 10. του επισκόπου Ιγνατίου, 11. του Μάρκου Μπότσαρη, 12. του Κοραή, 13. του Φραγκλίνου (Τερίμπιλε), 14. του Γουλιέλμου Τέλλου, 15. του Κοτσιούκου, 16. του Λόρδου Βύρωνος, 17. του Κυριακούλη, 18. του Σαχτούρη (επί της νησίδος Μαρμαρούς). Εντύπωση προκαλεί η πρόβλεψη του Κοκκίνη για δυνατότητα προσβολής, από τους προεξέχοντες προμαχώνες, των εχθρικών δυνάμεων εκ των όπισθεν, αν τυχόν αυτές κατόρθωναν να πλησιάσουν το τείχος ή τις πύλες του. Γι' αυτό και το τείχος είχε σχήμα ανοικτής πολυγωνικής γραμμής. Η οχύρωση συμπληρωνόταν με 14 πυροβολεία στη νησίδα Βασιλάδι.

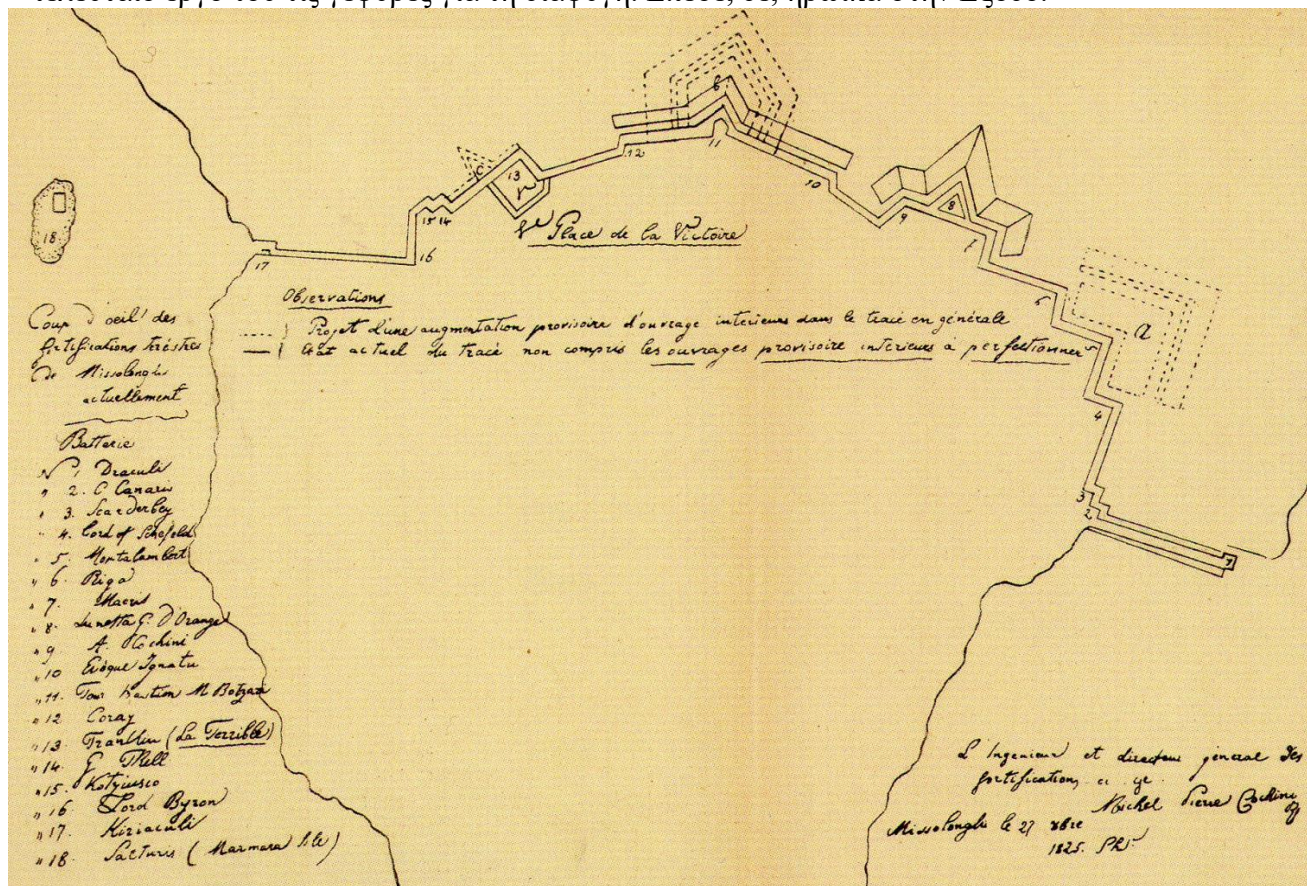
¹¹⁵ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΒ, σ.273

¹¹⁶ Μεσολόγγι, Ιερή Πόλη, Κέντρο Λόγου & Τέχνης-Μουσείο «Διέξοδος», σ.146

¹¹⁷ Κρίκελλο, μαστοροχώρι της Ευρυτανίας και πατρίδα πολλών αγωνιστών της Ανεξαρτησίας.

¹¹⁸ Γιάννης Κουφός, Ο κήπος των Ηρώων, Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία, 2007, σ. 20

Ο ίδιος ο Κοκκίνης, σε επιστολή του στον Μαυροκορδάτο, ανέφερε προφητικά ότι η νέα οχυρωματική γραμμή είναι "ικανή να αντέξει πάσα εχθρική προσβολή". Τα μετέπειτα γεγονότα τον επαλήθευσαν. Ήταν σαν μια ιστορική συνέχεια των αρχαίων αιτωλικών οχυρώσεων που αναφέρθηκαν στην παρ. 3.2. Ο Μ. Κοκκίνης παρέμεινε στο Μεσολόγγι μέχρι τέλους, με τελευταίο έργο του τις γέφυρες για τη διαφυγή. Επεσε, δε, ηρωικά στην Εξοδο.

Εικ. 10. Σχέδιο του τείχους Μεσολογγίου του Μ. Κοκκίνη

4.2. Ο Κήπος των Ηρώων – Τόπος μνήμης και προσκυνήματος

Οι ξεριζωμένες μεσολογγίτικες οικογένειες, όσες είχαν απομείνει από τις στερήσεις και το χαλασμό, άρχισαν να επιστρέφουν από τον Κάλαμο, την Πάτρα, το Ναύπλιο και από αλλού, στο ελεύθερο Μεσολόγγι το Μάιο του '29. Η πόλη ήταν ρημαγμένη, τα σπίτια ερειπωμένα, οι δρόμοι ανασκαμμένοι, ο ελαιώνας και τα περιβόλια κατακομμένα για τις ανάγκες των τουρκικών στρατευμάτων, η ενδοχώρα χέρσα και αγεώργητη, λόγος. Με το ψήφισμα 12449/14.5.29 η κυβέρνηση ΔΙΑΤΑΣΣΕΙ... Να συναχθώσι τα ιερά λείψανα (των αγωνιστών) και ... Να ανεγερθή μνημείον αφοσιούμενον από το Έθνος εις μνήμην των γενναίων εν Μεσολογγίω προασπιστών του Σταυρού¹¹⁹.

Μέσα σε 5 μήνες είχε ολοκληρωθεί η συναγωγή των ιερών λειψάνων. Τοποθετήθηκαν σε σημείο που αργότερα θα ανεγερθεί ο Τύμβος, εγγύς των ερειπίων της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου. Για την κατασκευή δεν χρησιμοποιήθηκε η βραβευμένη στο διαγωνισμό του '33

¹¹⁹ Γιάννης Κουφός, Ο κήπος των Ηρώων, Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία, 2007, σ. 50

αρχιτεκτονική μελέτη του Λύσανδρου Κανταντζόγλου, αλλά προτιμήθηκε ως πρότυπο ο κλασικός μυκηναϊκός τύμβος¹²⁰.

Μετά την επίσκεψη του Ι. Καποδίστρια στο Μεσολόγγι (25 Οκτ. 1830), δρομολογήθηκε η δημιουργία του Κήπου των Ηρώων (αποτελούσε όραμά του) στον ήδη υπάρχοντα κοιμητηριακό χώρο, που χρησίμευε ως νεκροταφείο κυρίως των ηρωικών μαχητών της φρουράς και πολλών επώνυμων αγωνιστών, Ελλήνων και ξένων, δίπλα στους προμαχώνες και στις μικρές εκκλησίες της Παναγίας και του Αγ. Νικολάου, που προαναφέρθηκαν. Αργότερα, ανακατασκευάστηκε μέρος του τείχους και οι πύλες εισόδου, μία από τις οποίες υπάρχει και σήμερα. Η τάφος, εξωτερικά του τείχους, δεν σώζεται (Εικ. 11).

Η καθαγίαση του χώρου έγινε τον Οκτώβριο του 1838 παρουσία των βασιλέων Όθωνα και Αμαλίας, ενώ τον συμβολικό επιτάφιο λόγο εκφώνησε ο Δημ. Ι. Παλαμάς.

Ο Κήπος των Ηρώων, ή Κοιμητήριο της Φρουράς, είναι κατ' εξοχήν προσκύνημα, ένα είδος εθνικού ναού που προκαλεί στον επισκέπτη έντονη συναισθηματική φόρτιση. Δεσπόζουν ο Τύμβος, το μνημείο του Μάρκου Μπότσαρη, ο ανδριάντας του Βύρωνα (σε κρύπτη του οποίου περιέχονται σπλάχνα του ποιητή), το Ηρώων των Φιλελλήνων, ιδιαίτερες στήλες προς τιμή των Γερμανών, Γάλλων, Πολωνών, Ιταλών, Ρώσων, Ελβετών, Αμερικανών, Σουηδών, και άλλων ομάδων (Σαμαριναίων, Θρακιωτών, Κυπρίων), οι προτομές – στήλες των αρχηγών του Αγώνα κλπ.

Στην αρχαιότητα, κατά μήκος των εισόδων των Ελληνικών πόλεων, σειρές από τάφους υποδέχονταν τους επισκέπτες τους¹²¹. Στην Αθήνα οι χώροι ταφής ήσαν, κατά βάση, εκτός των τειχών (extra muros), πλησίον των πυλών, όπως ο Κεραμεικός (δεύτερο ήμισυ 6^{ου} αιώνα π.Χ.), κοντά στο Δίπυλο (πύλη προς Ακαδημία)¹²². Ήταν το κυριότερο και πιο επιβλητικό νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας και περιελάμβανε και το "Δημόσιο Σήμα", όπου εθάπτοντο οι πολιτικοί άνδρες και οι εν πολέμω πεσόντες¹²³.

Στο Μεσολόγγι, είναι οι Ήρωες του Έπους που υποδέχονται τον επισκέπτη, κείμενοι όμως στη θέση αυτή που υπερασπίστηκαν μέχρι εσχάτων, μέσα στο τείχος. Οι μορφές τους εμπνέουν υψηλόφρονα συναισθήματα για την ελευθερία κάθε έθνους και κάθε λαού. Το νόημα της θυσίας τους είναι διεθνικό.

Τα μνημεία του Κήπου είναι πολύ σημαντικά ιστορικά και καλλιτεχνικά έργα. Ο επιβλητικός χώρος διαμορφώθηκε σταδιακά και πήρε τη σημερινή του μορφή από το 1930, με βάση σχέδια του σημαντικού αρχιτέκτονα της εποχής, εκ των ιδρυτών και καθηγητή της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αλέξανδρου Νικολούδη.

Τα πιο προβεβλημένα γλυπτά του Ηρώου είναι η "παιδούλα- αντίγραφο", του Κεφαλλονίτη Γεώργιου Μπονάνου, από το μνημείο του Μάρκου Μπότσαρη (παρ. 3.6.4) και ο ανδριάντας του Βύρωνα, του Γεωργίου Βιτάλη, από τα Υστέρνια της Τήνου (μετά σχετικό διαγωνισμό). Πολλές προτομές ηρώων είναι έργα του Αντωνίου Σώχου, επίσης από τα Υστέρνια της Τήνου, καθηγητή (1926-1959) της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ.

¹²⁰ Χρήστου Γ. Ευαγγελάτου: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 424

¹²¹ Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ, Καθ. Ι. Στεφάνου, Ιουλία Στεφάνου, Ο Χώρος των Νεκρών, Αθήνα 2000, σ.9 και Ιω. Τραυλός, Athènes au fil du temps, Εκδ. J. Guenot, Paris 1972

¹²² Ι. Τραυλός, Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών, Εκδ. ΚΑΠΟΝ, σ.46

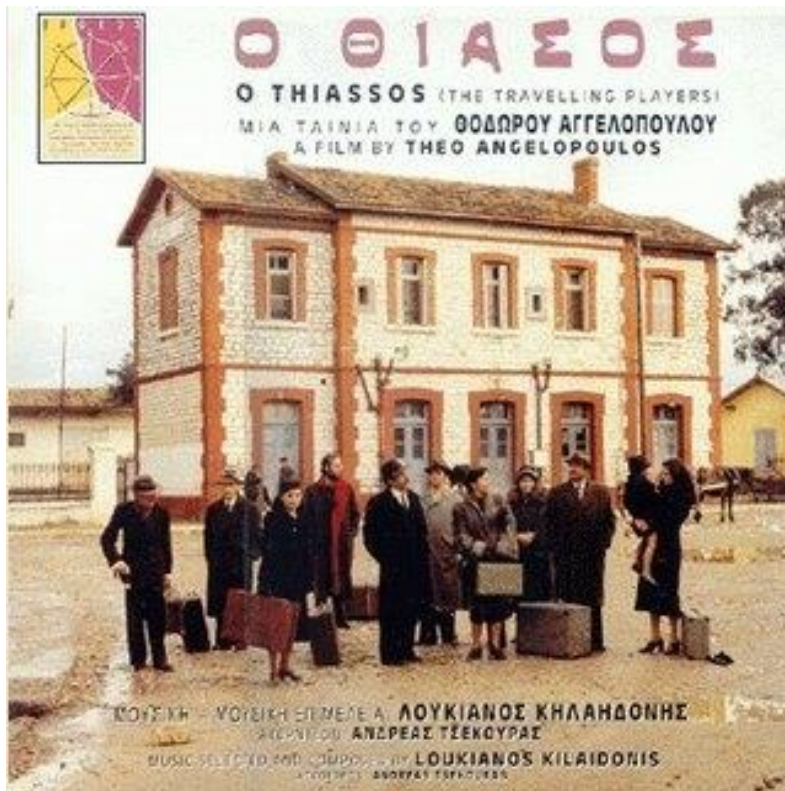
¹²³ Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ, Καθ. Ι. Στεφάνου, Ιουλία Στεφάνου, Ο Χώρος των Νεκρών, Αθήνα 2000, σ.9 και Ιω. Τραυλός, Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών, Εκδ. ΚΑΠΟΝ, σ.74

Εικ. 11. 1. Ο Κήπος των Ηρώων, 2. Αγ. Παρασκευούλα, 3. Είσοδος Ι. Πόλης, 4. Τρικούπειο Πολιτιστικό Κέντρο (πρώην Αμαξοστάσιο, 5. Παλιό Νοσοκομείο Χατζηκώστα, 6. Ιστορικό Αρχείο και άλλες Δημ. Υπηρεσίες (πρώην Στρατόπεδο Καψάλη)
 — (ιώδης γραμμής): το ανακατασκευασμένο μέρος του τείχους

Ο Κήπος των Ηρώων με το χώρο πρασίνου μπροστά στο τείχος, οι ελεύθεροι χώροι προς την νότια πλευρά όπου και η Αγία Παρασκευούλα, το Παλιό Νοσοκομείο Χατζηκώστα (εφόσον αποκατασταθεί), το πρώην Στρατόπεδο Καψάλη (σήμερα Ιστορικό Αρχείο και άλλες Δημοτικές υπηρεσίες) και το πρώην Αμαξοστάσιο (σήμερα Τρικούπειο Πολιτιστικό Κέντρο), μαζί με το Σιδηροδρομικό Σταθμό, είναι ένα πολεοδομικό σύνολο στην υπηρεσία της πόλης και των επισκεπτών της, που μπορεί να στηρίξει την περαιτέρω ανάδειξή της ως κέντρου ιστορίας, πολιτισμού, τέχνης και πνεύματος, σε διεθνές επίπεδο, παράλληλα με τους άλλους αναπτυξιακούς στόχους στην ευρύτερη περιοχή (Εικ. 11).

Ειδικότερα ο Σιδηροδρομικός Σταθμός, έργο της δεκαετίας του 1880, είναι ένα από τα πιο εμβληματικά σιδηροδρομικά κτίρια. Έκανε το γύρο του κόσμου, κοσμώντας την αφίσα της ταινίας «Θίασος» του Θ. Αγγελόπουλου (Εικ. 12), εμπλουτίζοντας το μύθο της πόλης.

Εικ. 12. Ο ΘΙΑΣΟΣ (αφίσα)

4.3 Το σχέδιο πόλης

Πολύ λίγες πληροφορίες υπάρχουν για την εικόνα της πόλης, από πολεοδομική άποψη, πριν από την Επανάσταση. Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι στην προσοχή των μελετητών προτεραιότητα είχαν τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα του Απελευθερωτικού Αγώνα.

Όπως αναφέρθηκε στην παρ. 3.5., μετά τα Ορλωφικά, το Μεσολόγγι δημιουργήθηκε και πάλι εκ της τέφρας του. Η ανοικοδόμησή του έγινε κάτω από την πίεση επειγουσών αναγκών και δραματικών περιστάσεων και ήταν επόμενο ότι δεν ακολούθησε κάποιο μελετημένο σχέδιο¹²⁴. Κάποιες πληροφορίες για την οργάνωση της ζωής στην πόλη πριν από τον Αγώνα βρίσκουμε σε κάποιους περιηγητές, όπως ο Ιρλανδός τοπιογράφος **Edward Dodwell** και ο Γάλλος διπλωμάτης και ιστορικός **François Pouqueville**.

Μετά την απελευθέρωση, το Μεσολόγγι έχει την αίγλη της πόλης που η πτώση της σήμανε την ελληνική ανεξαρτησία. Όταν υποδέχεται αποθεωτικά τον Ι. Καποδίστρια, στο τέλος Οκτωβρίου 1830, αριθμεί 400 σπίτια και 4 έως 5 χιλιάδες κατοίκους, που ζουν κυρίως από την αλιεία και το σχετικό εμπόριο¹²⁵, οι περισσότεροι παλιοί αγωνιστές και απόγονοί τους, με ζωντανές τις μνήμες από τον αγώνα¹²⁶. Η διοίκηση Καποδίστρια προωθεί το σχεδιασμό των ερειπωμένων πόλεων του ελεύθερου κράτους (σχέδιο για το Μεσολόγγι αναλαμβάνει ο βαρόνος Schönburg), ο Καποδίστριας δολοφονείται και, ουσιαστικά, η δημιουργία των πόλεων συντελείται επί Όθωνα¹²⁷.

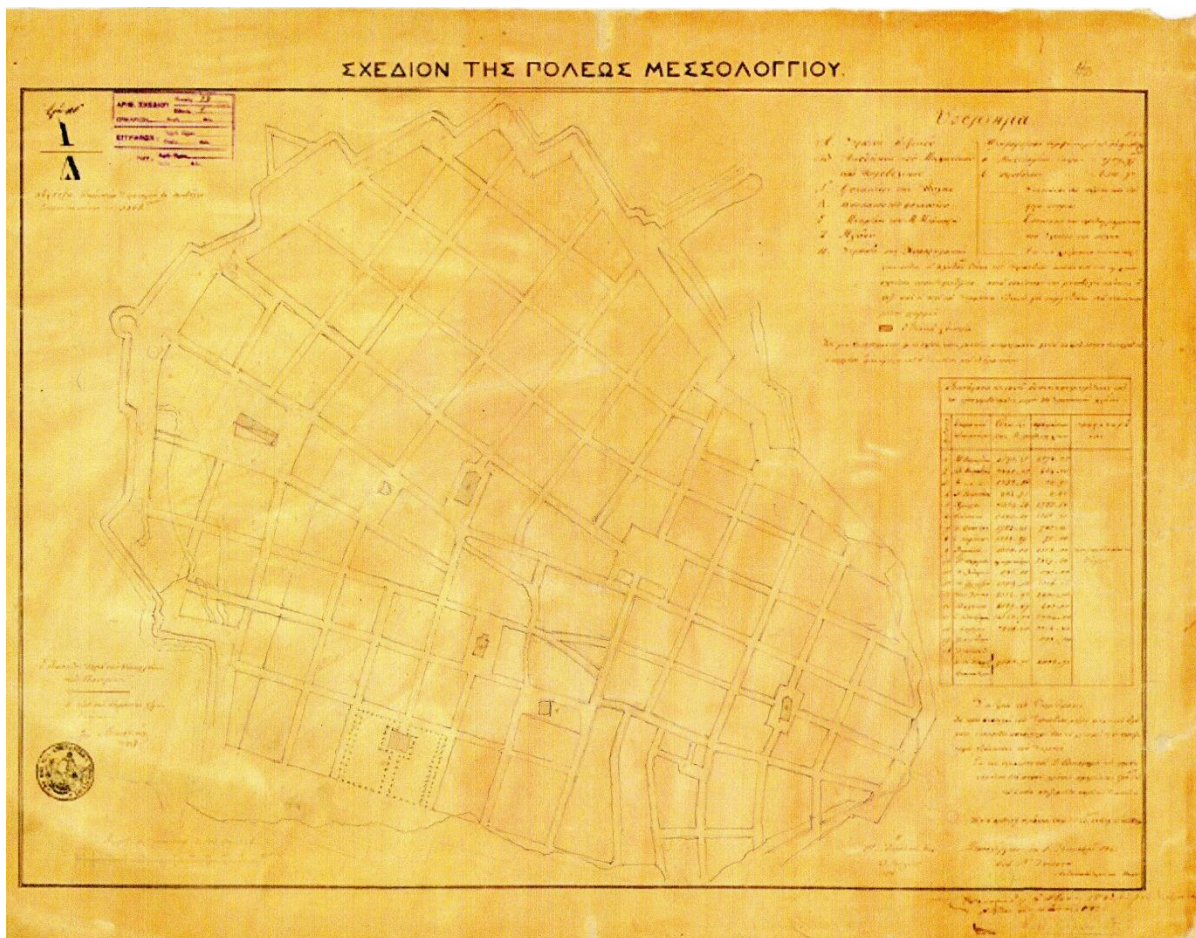
¹²⁴ Χρήστος Γ. Ευαγγελάτος: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 53

¹²⁵ Χρήστος Γ. Ευαγγελάτος: Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007, σ. 422

¹²⁶ Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά: Πολεοδομία στο Ελληνικό Κράτος, Παν/μιο Δυτ. Ελλάδος, 2012, σ.81

¹²⁷ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ), τ. ΙΓ, σ.515

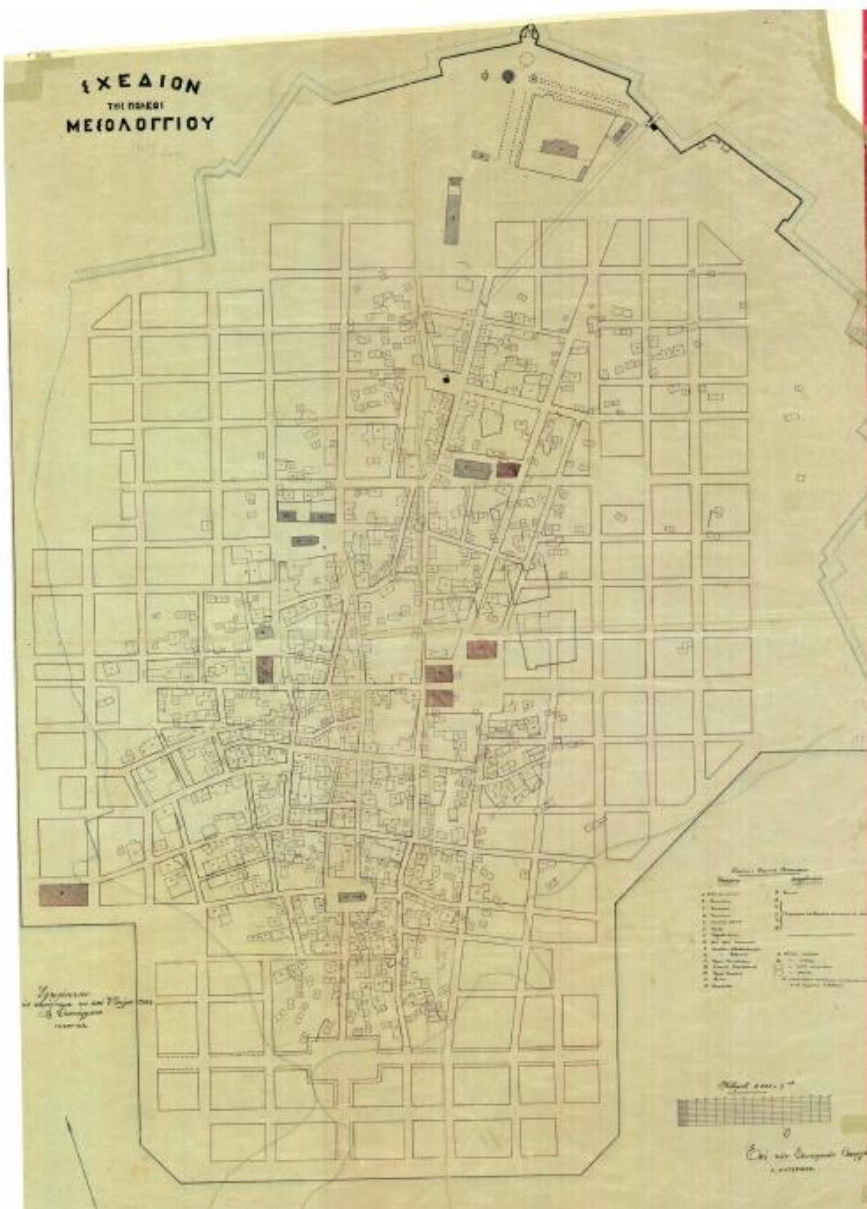
Το πρώτο σχέδιο πόλης του Μεσολογγίου γίνεται στα πρώτα χρόνια του Όθωνα και τροποποιείται το 1841 με Β.Δ. που δημοσιεύεται μόλις το 1846. Ο οικιστικός ιστός καταλαμβάνει όλο το διαθέσιμο χώρο μεταξύ του τείχους και της λιμνοθάλασσας και δημιουργούνται μικρές έκτασης προσχώσεις κατά τόπους. Το σχέδιο χαρακτηρίζεται, όπως και τα άλλα αντίστοιχα της εποχής του, από γεωμετρική χάραξη (Ιπποδάμειο), όπου ένα ορθογώνιο πλέγμα δρόμων έρχεται να αντικαταστήσει το ακανόνιστο δίκτυο των δρόμων της τουρκοκρατίας, ενώ παράλληλα προβλέπει νέα μεγάλη πλατεία με δενδροφυτείες στα δυτικά της πόλης και έχει ως κομβικά σημεία τις εκκλησίες, τους στρατώνες και την κεντρική βρύση (Εικ. 13).

Εικ. 13. Το πρώτο Σχέδιο Πόλεως Μεσολογγίου

Ακολουθεί το αναθεωρημένο σχέδιο 1864 που χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία νέων εδαφών και μεγάλων επεκτάσεων της πόλης πάνω σε προσχώσεις, κυρίως στο νότιο τμήμα της. Η έκταση του σχεδίου γίνεται τετραπλάσια της τότε έκτασης της πόλης. Έχει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο οι ευθείες γραμμές του σχεδίου συναντούν το ακανόνιστο δίκτυο της υφιστάμενης πόλης, με μικρές εκπτώσεις στην ευθυγράμμιση. Προβλέπεται κοινωνικός εξοπλισμός και καθορίζονται οι χώροι για δημόσια και δημοτικά καταστήματα. Άλλα στοιχεία είναι ότι: μικραίνει κατά πολύ η πλατεία στο δυτικό μέρος, δημιουργείται μια μεγάλη πλατεία στα νότια της πόλης, στη ζώνη των προσχώσεων, παραμένουν ελεύθεροι οι χώροι μεταξύ Κήπου και των πρώτων προς νότο οικοδομημένων τμημάτων, όπου είναι σήμερα η οδός Κύπρου και,

στη συνέχεια, Ηρώων Πολυτεχνείου (παρ.4.2.) ενώ αρκετά ελεύθεροι παρουσιάζονται οι χώροι στα ανατολικά και, κυρίως, στα δυτικά του τείχους (Εικ. 14).

Εικ. 14.
Αναθεωρημένο
Σχέδιο Πόλεως
Μεσολογγίου

Αντιδράσεις “θιγομένων” ιδιοκτητών βεβαίως υπήρξαν, γενικώς, όμως, υπήρχε και μια αποφασιστικότητα εκ μέρους του κράτους για εφαρμογή όσων είχαν θεσπιστεί, ακόμη και με επιβολή βίας (*δι’ ενόπλου δυνάμεως*), πχ. για να σταματήσει η ανέγερση μιας οικοδομής και να διανοιχθεί μια οδός. Τέτοιες περιπτώσεις καταγράφονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Αρχεία Σχεδίων Πόλεως), ενώ η δέσμευση για τήρηση και εφαρμογή του σχεδίου ή κατεδάφιση αυθαίρετων οικοδομών εκ μέρους (και με δαπάνη) των ιδιοκτητών παραπεμπόταν σε συμβολαιογραφικές πράξεις.¹²⁸

¹²⁸ Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά: Πολεοδομία στο Ελληνικό Κράτος, Παν/μιο Δυτ. Ελλάδος, 2012, σ.82

Μεταγενέστερα εμφανίζονται ο Σ. Σταθμός και η σ. γραμμή, το Νοσοκομείο Χατζηκώστα (1906) και οι νέες συνοικίες έξω από το τείχος (Βίγλα, Μάνα, Άγ. Αθανάσιος, Ταμπακαριά κ.α.), το νέο λιμάνι, ο δρόμος προς την Τουρλίδα κλπ. Οι επεκτάσεις δεν έχουν οικοδομηθεί (Εικ. 15, 16).

Εικ. 15. Το Μεσολόγγι σε αεροφωτογραφία του 1937

Εικ. 16. Διαμόρφωση του λιμανιού, η νησίδα Κλείσοβα και ο δρόμος προς την Τουρλίδα
(Α/Φ 1937)

Η οικιστική εκμετάλλευση των ζωνών των επεκτάσεων στα ανατολικά, δυτικά και νότια υπήρξε μερική, γιατί πολλές εκτάσεις δόθηκαν σε κοινές χρήσεις. Οπωσδήποτε όμως η επαφή με τη λιμνοθάλασσα, το λεγόμενο θαλάσσιο μέτωπο, έχει διαταραχθεί (Εικ. 17).

Εικ. 17. Το σημερινό Μεσολόγγι και η κατά προσέγγιση θέση του τείχους

4.4. Αστικό Περιβάλλον

Όπως προαναφέρθηκε, το πρώτο σχέδιο πόλης, με έντονο γεωμετρικό χαρακτήρα, αναδείκνυε σαν κομβικά σημεία τις εκκλησίες, τους στρατώνες, την κεντρική βρύση και μια νέα μεγάλη πλατεία με δενδροφυτείες στα δυτικά της πόλης. Σύντομα το σχέδιο πόλης αναθεωρήθηκε και επεκτάθηκε προς τα μέτωπα της λιμνοθάλασσας, προβέποντας μελλοντικές προσχώσεις και αξιοπρόσεκτη συναρμογή του ορθογωνισμένου δικτύου των νέων δρόμων με το πυκνότερο παλαιό οδικό δίκτυο, δημιουργώντας, παράλληλα, τις προϋποθέσεις για τη διατήρηση της φυσιογνωμίας και την ιδιαίτερη ανάπτυξη του ιστορικού κέντρου. Η “νέα” μεγάλη πλατεία του πρώτου σχεδίου μετατοπίζεται προς το νότιο άκρο της πόλης, ενώ, στο βόρειο μέρος, ο Κήπος των Ηρώων πλαισιώνεται με ελεύθερους και κοινόχρηστους χώρους που περιγράφονται στην παρ. 4.2.

Παρότι μερικώς «εντός των τειχών», η πόλη του Μεσολογγίου (ή έστω το ιστορικό τμήμα της, αφού υπάρχουν πλέον σημαντικές επεκτάσεις «εκτός των τειχών») δεν καθορίστηκε από το ανοικτό περίγραμμα του τείχους¹²⁹. Στην εποχή του αγώνα, το τείχος ήταν σε αρκετή απόσταση

¹²⁹ Ιουλία Στεφάνου, Ιωσήφ Στεφάνου, Περιγραφή της Εικόνας της Πόλης-Τα περιγράμματα: Βασικά στοιχεία προσδιορισμού της φυσιογνωμίας των τόπων, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Απρ. 2003, σ. 126.

από τις κατοικίες. Μεσολαβούσε πολύς χώρος για τις ανάγκες των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Ο χώρος αυτός τελικά, έδωσε τη δυνατότητα να διατηρηθούν ελεύθερες εκτάσεις μέχρι και σήμερα. Εξάλλου, όπως διαπιστώνεται, σε πολλές περιπτώσεις, η ύπαρξη του τείχους δεν απέτρεψε, μεταγενέστερα την εισαγωγή άλλων χρήσεων (παρ. 5.2 και 5.3).

Στις νέες πολεοδομούμενες εκτάσεις η δόμηση δεν είναι πυκνή. Στη δυτική πλευρά έχουν κτισθεί πολλά δημόσια κτίρια (το Μεσολόγγι είναι η έδρα της Περιφερειακής Ενότητας) και υπάρχουν πολλοί ελεύθεροι χώροι. Το ίδιο παρατηρείται και στις άλλες παραλίμνιες πλευρές, νότια και ανατολική. Η ιδιωτική οικοδόμηση, κυρίως όσο αφορά στις πολυκατοικίες, ακολουθεί την “πεπατημένη”, με κτίρια που στην πλειοψηφία τους δεν ακολουθούν κάποιους αισθητικούς κανόνες. Στην πόλη επικρατούν χαμηλά ύψη, με υψηλότερα κτίρια τα τριώροφα ή τετραώροφα.

Στο ιστορικό κέντρο της πόλης είναι εμφανείς και πολυάριθμες οι περιπτώσεις ιδιωτικών κατασκευών που έγιναν χωρίς καμία μέριμνα ένταξης στη φυσιογνωμία και τον ιστορικό χαρακτήρα της πόλης. Μερικές μάλιστα φθάνουν σε ύψος 5 και 6 ορόφων (Εικ. 18).

Εικ. 18. Εξαώροφη πολυκατοικία δίπλα στο Μητροπολιτικό Ναό Αγ. Σπυρίδωνος

Αρκετά, όμως παλαιά παραδοσιακά και ιστορικά κτίρια έχουν διασωθεί, κοσμούν την πόλη και αξιοποιούνται ως μουσεία, πινακοθήκες, γραφεία πολιτιστικών οργανώσεων κλπ. Το σπίτι των Τρικούπηδων (Εικ. 19), το πατρογονικό των Παλαμάδων (Εικ. 20), το σπίτι του Αρχηγού της Φρουράς της Εξόδου Αθανάσιου Ραζή-Κότσικα (Εικ. 21), τα οικήματα που στεγάζονται η Πινακοθήκη Σύγχρονης Τέχνης Μοσχανδρέου και το Λαογραφικό Μουσείο είναι σπουδαία δείγματα αυτής της κατηγορίας και, κατά καλή σύμπτωση, αποτελούν στοιχεία ευρύτερων τοπικών συνόλων.

Εικ. 19. Οικία Τρικούπη

Εικ. 20. Οικία Παλαμά

Εικ. 21. Οικία Ραζή-Κότσικα

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και τις πρώτες του 20^{ου}, σώζονται επίσης σημαντικά νεοκλασικά ιδιωτικά ή δημόσια κτίσματα, δείγματα μιας τελευταίας αναλαμπής οικονομικής ευρωστίας, όταν πλεόνασμα πλούτου επενδύθηκε σε καλαίσθητα οικοδομήματα, κάποιες φορές με τάση προβολής και εντυπωσιασμού¹³⁰. Τα παλιά Δημαρχεία στην οδό Κ. Θ. Τρικούπη (Εικ. 22) και στην Πλατεία Μάγερ (Εικ. 23), το κτίριο των οδών Κύπρου-Κοντογιάννη-Χ. Τρικούπη (Εικ. 24), το Νοσοκομείο Χατζηκώστα (Εικ. 25), το κτίριο της Ιεράς Μητρόπολης - Δεσποτικό (Εικ. 26), κοντά στον Κήπο των Ηρώων), ανήκουν στην κατηγορία αυτή.

Εικ. 22. Παλιό Δημαρχείο Ι

Εικ. 23. Παλιό Δημαρχείο ΙΙ

Εικ. 24. Κύπρου-Κοντογιάννη-Χαρ. Τρικούπη

Εικ. 25. Νοσοκομείο Χατζηκώστα

Εικ. 26. Δεσποτικό

Αξιόλογα νεότερα κτίρια είναι το πρώην Δημαρχείο και νυν Δημοτική Πινακοθήκη – Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης (Εικ.27), στην πλατεία Μάρκου Μπότσαρη και το Δικαστικό Μέγαρο (Εικ. 28). Σημειώνεται ότι το Μεσολόγγι είναι η πατρίδα της Δικαιοσύνης του νεότερου Ελληνικού Κράτους (παρ. 9.1)

¹³⁰ ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ – ΤΜΗΜΑ Ν. ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ: Καταγραφή & κωδικοποίηση κτιρίων με αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, μνημείων και ιστορικών τόπων των πόλεων Μεσολογγίου και Αιτωλικού, Ομάδα εργασίας, 2008.

Εικ. 27. Δημοτική Πινακοθήκη

Εικ. 28. Δικαστικό Μέγαρο

5. ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΥΛΕΣ

Εικ. 29. Θ. Π. Βρυζάκης: Η Έξοδος του Μεσολογγίου

Η γνωριμία του επισκέπτη με το κέντρο της ιστορικής Ιεράς Πόλης ξεκινά με τη θέαση του πιο υποβλητικού σημείου της, της (ανατολικής) Πύλης του Μεσολογγίου, εκατέρωθεν της οποίας εκτεινόταν το τείχος που προστάτευε την πόλη κατά την Γ΄ Πολιορκία της¹³¹. Η Πύλη-σύμβολο της θυσίας των Εξοδιτών για την ελευθερία, όπως εμβληματικά αποτυπώνεται στον περίφημο πίνακα του Βρυζάκη (Εικ. 29) πίσω από τη γέφυρα όπου μάχονται οι αγωνιστές, έχει διττό ρόλο με μεγάλη συναισθηματική φόρτιση: από τη μια συνιστά το σημείο **εισόδου** του επισκέπτη στην Ιερά Πόλη και **εκκίνησης**¹³² της περιήγησής του στο ιστορικό Μεσολόγγι, από την άλλη αποτελεί σημείο της ηρωικής **Εξόδου** των Μεσολογγιτών, που σηματοδότησε το τραγικό **τέλος** της Γ΄ Πολιορκίας. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα σημείο μετάβασης του χρήστη, επισκέπτη και κατοίκου της ιστορικής πόλης του Αγώνα, για ένα ταξίδι όχι μόνο στον χώρο αλλά και στον χρόνο, ένα οδοιπορικό στην ιστορική μνήμη, στο τώρα και στο τότε.

Το γεγονός ότι η Έξοδος του Μεσολογγίου έλαβε χώρα στην ανατολική πλευρά του τείχους μνημονεύεται σε πληθώρα ιστορικών πηγών, καθιστώντας ακόμα πιο εμβληματική την (μοναδική πια) ανατολική Πύλη. Στο βιβλίο του με τίτλο *Μεσολόγγι, το έπος της μεγάλης πολιορκίας*, ο λόγιος θεατρικός συγγραφέας, μεταφραστής αρχαίων κειμένων και ιστοριογράφος Δημήτρης Φωτιάδης αφηγείται την τρίτη και τελευταία πολιορκία της πόλης έως και την Έξοδο, χρησιμοποιώντας για κύριες πηγές –εκτός από πλήθος βοηθητικής ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας που μνημονεύει στο τέλος του έργου του- τα «Ελληνικά Χρονικά», τα απομνημονεύματα του Σπυρομήλιου και του Μίχου, την Ιστορία του Φαμπρ, τη χειρόγραφη ανέκδοτη ιστορία του Νικόλα Μακρή και την αφήγηση του Κασομούλη.

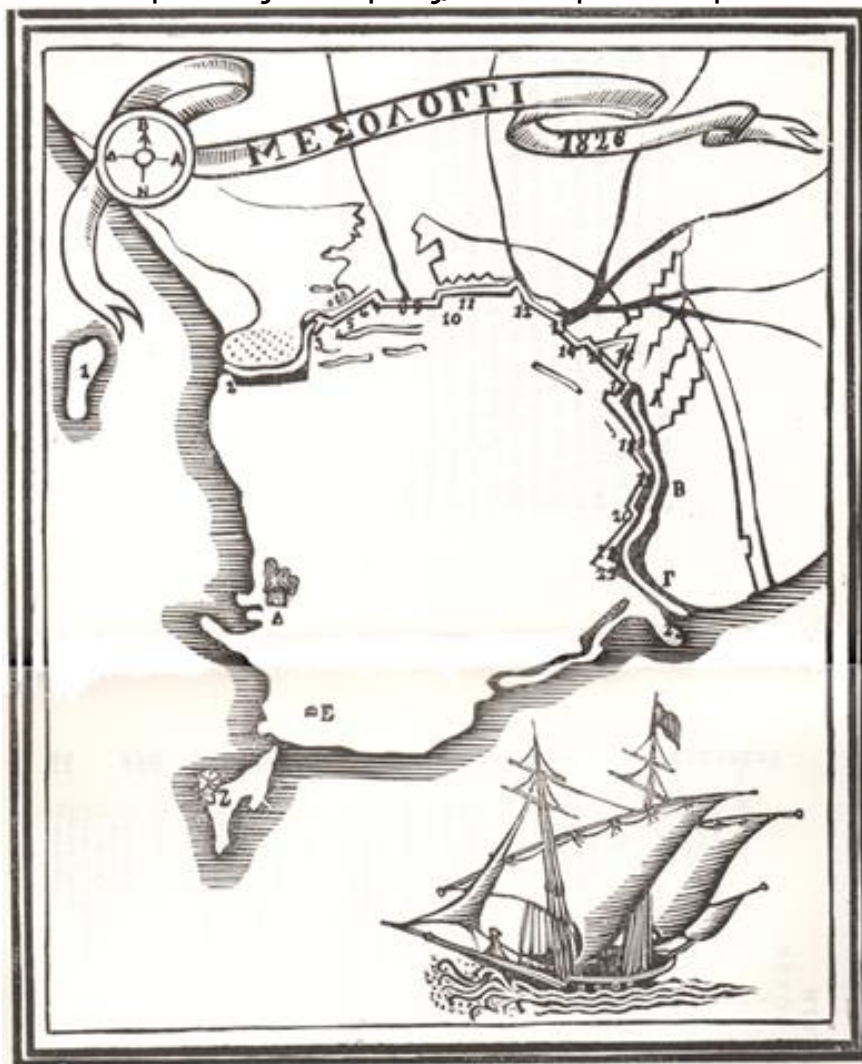
Στο ανωτέρω έργο περιλαμβάνεται και μία καλλιτεχνική αναπαράσταση – ξυλογραφία της διακεκριμένης Αιτωλικιώτισσας χαράκτριας Βάσως Κατράκη (Εικ. 30), που απεικονίζει την οχύρωση του 1826 και στην οποία διακρίνονται με αριθμηση από 1 έως 23 οι ντάπιες του τείχους με τα ονόματά τους. Με τα δε γράμματα Α Β Γ σημειώνονται «τα μέρη απ' όπου γίνηκε η

¹³¹ Πολλοί θεωρούν τη δεύτερη φάση της μεγάλης πολιορκίας, από αφίξεως Αιγυπτιακού στόλου και στρατού έως την Έξοδο, ως Γ΄ πολιορκία

¹³² «Το όριο δεν είναι αυτό στο οποίο κάτι παύει, αλλά βέβαια... αυτό από όπου κάποιο πράγμα ξεκινά να υπάρχει», *Martin Heidegger*, Κωνσταντίνος Μωραΐτης, Πύλες οικισμών και λιμάνια-πύλες: Οικιστική κλειστότητα και ναυτικοί δρόμοι στο Αιγαίο, δύο εκδοχές πολιτισμικού τοπίου, 6^ο Διαπανεπιστημιακό Σεμινάριο Βιώσιμης Ανάπτυξης, Πολιτισμού και Παράδοσης, Σύρος 2016, Επιμ. Εκδ. Τεύχους Αρχοντούλα Βασιλαρά

έξοδος»· πρόκειται σαφώς για την ανατολική μεριά του τείχους¹³³. Σημειώνονται, επίσης, με το στοιχείο Δ η μπαρουταποθήκη όπου τινάχτηκε με τις Γυναίκες ο Καψάλης, με το στοιχείο Ε το τυπογραφείο των «Ελληνικών Χρονικών» και με το στοιχείο Ζ ο Ανεμόμυλος.

εκείθε με τους αδελφούς, εδώθε με το Χάρο

ΟΙ ΝΤΑΠΙΕΣ

1. Σαχτούρη ή Μαρμαρού
2. Κυριακούλη Μαυρομιχάλη ή Ανανία
3. Κοσιούσκου
4. Γουλιέλμου Τέλλου
5. Φραγκλίνου ή Τερίμπιλε
6. Νορμάν ή Γερμανών
7. Τοκέλυ
8. Λόρδου Βύρωνα
9. Μιαούλη
10. Κουτσονίκα
11. Κοραή ή Αη Νικόλα
12. Μάρκου Μπότσαρη ή Μεγάλη Ντάπια
13. Αρχιεπισκόπου Ιγνατίου
14. Δημήτρη Μακρή
15. Κεραυνοβόλος
16. Γουλιέλμου της Οράγγης ή Λουνέττα
17. Ρήγα Φεραίου ή Πόρτα
18. Αντωνίου Κοκκίνη
19. Μονταλεβέργυ
20. Λόρδου Σέφιλντ ή Αλέρτα
21. Σκεντέρμπεη
22. Κανάρη
23. Δρακούλη ή Κλείσοβας.

Α. Β. Γ. τα μέρη απ' όπου γίνηκε η έξοδος.

Δ. η μπαρουταποθήκη όπου τινάχτηκε με τις Γυναίκες ο Καψάλης

Ε. το τυπογραφείο των «Ελληνικών Χρονικών»

Ζ. ο Ανεμόμυλος

Εικ. 30. Το Τείχος σε ξυλογραφία της Βάσως Κατράκη

¹³³ Όπως αναφέρει ο Φωτιάδης, ειδικά για τα γυναικόπαιδα δόθηκε ο πιο ακίνδυνος δρόμος ανατολικά στα βάλτα του Μεσολογγίου. Δια να μη μπερδευθή το Στράτευμα με ταις φαμελλιαίς, δίδεται το γεφύρι της δάμπιας του Στορνάρη, και όλοι οι φαμελλίται, εντόπιοι και ξένοι, να ταις συνοδεύσουν και να διαβούν απ' εκεί. Τα δύο γεφύρια είναι το μεν διά την δεξιάν κολώναν και το της Λουνέττας (αρ. 16 στην ξυλογραφία) διά την αριστεράν.

Δημήτρης Φωτιάδης: Μεσολόγγι, εκδ. ΔΩΡΙΚΟΣ, 10η έκδοση 1984, σελ. 305

Η Πύλη στη σημερινή της μορφή (Εικ. 31), είναι κατασκευασμένη από ημιλαξευτή λιθοδομή (ορθογωνικοί λίθοι σε οριζόντιες στρώσεις, με κονίαμα και καλή αρμολόγηση) και τοξωτό ημικυκλικό σχήμα αψίδας. Αποδίδεται στον Όθωνα¹³⁴, ο οποίος – σε επίσκεψή του στο Μεσολόγγι το 1838 – διέταξε την ανακατασκευή του τείχους στα ίχνη του παλιού. Το τείχος έφερε δύο πύλες: μία ανατολική, με κατεύθυνση προς το Ευηνοχώρι, και μία δυτική, με κατεύθυνση προς το Αιτωλικό. Το παλαιό τείχος, κτισμένο με σύμπασα συμμετοχή σε προσωπική εργασία και σε υλικά των κατοίκων της πόλης και όχι με οικονομική ενίσχυση από την Κεντρική Διοίκηση, είχε αρχίσει να γκρεμίζεται από τους επιζήσαντες και διασκορπισθέντες στην υπόλοιπη Ελλάδα Μεσολογγίτες, οι οποίοι κατά την επιστροφή τους στην πόλη, μετά την απελευθέρωσή της (1829), αιτήθηκαν με επιστολή τους προς τον Ι. Καποδίστρια¹³⁵ την επιστροφή των λίθων των σπιτιών τους από το προτείχισμα. «*Να δοθή μία διαταγή του να συμμασή από το προτείχισμα της πόλεώς μας, το κατά το παράλιον, καθένας όστις γνωρίση τους λίθους εκ του οίκου του με τους οποίους είναι εσχηματισμένον*»¹³⁶.

Εικ.31. Η ιστορική Πύλη όπως είναι σήμερα

Τα σημεία εισόδου και εξόδου μιας πόλης ή ενός οικισμού, γενικότερα, παρουσιάζουν πάντα ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον, τόσο για τους κατοίκους και καθημερινούς χρήστες τους, όσο κυρίως για τους επισκέπτες που πρωτογνωρίζουν τον τόπο, και τα σημεία αυτά αποτελούν τους πυκνωτές των πρώτων εντυπώσεων και κατ' επέκταση των προδιαθέσεων που οι επισκέπτες αποκτούν στο πλησίασμά τους¹³⁷. Υπό το πρίσμα αυτό, η Πύλη του Μεσολογγίου αξίζει να αναδειχθεί

όσο επιβάλλουν τα μεγαλειώδη γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί και που απέβησαν τόσο καταλυτικά για την ιστορία και την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης. Ακόμη και αν δεν σώζεται το τείχος σε όλο του το μήκος, παρά μόνο ένα μικρό τμήμα του, η ανάδειξη της Πύλης μπορεί να γεννήσει στον ταξιδιώτη την αίσθηση ότι στο πέρασμά της εισέρχεται στον ιστορικό «*intra muros*» τόπο, με έντονη ψυχική επαφή με τον αγώνα και τα ύψιστα ιδανικά των Ελευθέρων Πολιορκημένων.

¹³⁴ Προσεκτική φωτογραφική σύγκριση των Εικ. 31 και 32 δείχνει ότι μετά το 1897 στην Πύλη έχουν γίνει τεχνικές βελτιώσεις ως προς τη λιθοδομή με παράλληλη αύξηση του ανοίγματος (πλάτους), και συνεπώς, και του ύψους.

¹³⁵ Βασιλική Κοτίνη, 'Ιερά Πόλις Μεσολογγίου', σπουδαστική εργασία στο ΔΠΜΣ για το μάθημα 'Η ανθρωπολογική διάσταση στην πολεοδομική σύνθεση', Ιούνιος 2004, σ. 6

¹³⁶ Νικόλαος Κολόμβας: Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου, εκδ. ΑΛΦΑ ΕΠΕ, 2006, σ. 12

¹³⁷ Ιωσήφ Στεφάνου – Αρχοντούλα Βασιλαρά, Η πύλη της κύριας εισόδου (καμάρας) του μεσαιωνικού οικισμού της Άνω Σύρου, 6^ο Διαπανεπιστημιακό Σεμινάριο Βιώσιμης Ανάπτυξης, Πολιτισμού και Παράδοσης, Σύρος 2016, Επιμ. Εκδ. Τεύχους Αρχοντούλα Βασιλαρά

Κωνσταντίνος Μωραΐτης, Πύλες οικισμών και λιμάνια-πύλες: Οικιστική κλειστότητα και ναυτικοί δρόμοι στο Αιγαίο, δύο εκδοχές πολιτισμικού τοπίου, 6^ο Διαπανεπιστημιακό Σεμινάριο Βιώσιμης Ανάπτυξης, Πολιτισμού και Παράδοσης, Σύρος 2016, Επιμ. Εκδ. Τεύχους Αρχοντούλα Βασιλαρά

Ως τοπίο, η εικόνα του Μεσολογγίου έχει πολλά χαρακτηριστικά που μοιάζουν με αυτά των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Η πρώτη εντύπωση είναι τα οχυρωματικά έργα, που το περιέβαλλαν, και η Πύλη. Δημιουργείται αμέσως η αντίθεση ανάμεσα στο ανοιχτό τοπίο και στην κλειστή πόλη, έστω και αν αυτή δεν είναι πια πλήρως οχυρωμένη. Έτσι, η πρώτη εμπειρία του τοπίου είναι η διάβαση του συνόρου, η είσοδος από την Πύλη, το πέρασμα από το να 'σαι έξω στο να 'σαι μέσα¹³⁸. Η 'κλειστή πόλη' στους κόλπους της εμπεριέχει τάφους και μνημεία των παλαιότερων κατοίκων και αγωνιστών, που όχι μόνο θεωρούνται ακόμα μέλη της κοινότητας, αλλά υποδέχονται τρόπον τινά τον επισκέπτη. Σε επίσκεψή του στην ευρύτερη περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας το 1834, ο Γάλλος περιηγητής M. Raoul de Malherbe με τη συντροφιά του καταλήγουν στο Μεσολόγγι. Εκεί συναντούν ένα μακρύ οδόστρωμα πριν από την Πύλη, το οποίο τους οδηγούσε στην πόλη. Το πρώτο που αντίκρισε ο Malherbe ήταν στα δεξιά του οι τάφοι των αγωνιστών του, Μάρκου Μπότσαρη και λόρδου Byron. Υποκλίθηκε με σεβασμό και συνέχισε¹³⁹.

Όπως αναφέρθηκε, η ιστορική αυτή Πύλη, η ανατολική, είναι μία από τις δύο πύλες που είχε το τείχος. Η δυτική πύλη (μεταξύ του Κήπου των Ηρώων και της ντάπιας Φραγκλίνου) για την κίνηση προς το Αιτωλικό, ανακατασκευάστηκε επίσης, αλλά καθαιρέθηκε αργότερα για να κατασκευασθούν τα έργα της περιμετρικής οδού. Μαρτυρία της επικοινωνίας μέσω της δυτικής πύλης δίνει ο ανωτέρω περιηγητής M. Raoul de Malherbe: "Την άλλη μέρα αναχώρησε για το Βραχόρι. Βγήκαν από τη δυτική πύλη και ακολουθώντας ένα μονοπάτι διέσχισαν ένα έλος γεμάτο καλάμια, ώσπου αντίκρισαν το Ανατολικό"¹⁴⁰.

5.1. Το τείχος

Όπως έχει περιγραφεί στην παρ. 4.1, οι οχυρώσεις που περιέβαλλαν την πόλη κατά τη διάρκεια και των τριών πολιορκιών (παρ.3.6.6) αποτελούνταν από το τείχος και την τάφρο. Η δημιουργία της τάφρου ήταν άλλη μία επινοήση του ευφυούς μηχανικού Κοκκίνη, ο οποίος είχε κατορθώσει να κατασκευάσει ένα απόρθητο φρούριο ως εξής: έξω από το τείχος είχε σκάψει τάφρο πλάτους περίπου οκτώμισι μέτρων και βάθους δύομισι μέτρων, της οποίας τα άκρα κατέληγαν στη θάλασσα η οποία και την κατέκλυζε, μεταβάλλοντας το Μεσολόγγι σε «νησί»¹⁴¹. Κατόπιν, στο μεγαλύτερο μέρος της εξωτερικής πλευράς της τάφρου, είχε διανοίξει δρόμο πλάτους περίπου δύο μέτρων και, έπειτα, είχε σχεδιάσει άλλη μία τάφρο, την «πρόταφρο», πλάτους περίπου τριών μέτρων και βάθους ενός μέτρου, πέρα από την οποία είχε στήσει ανάχωμα ύψους ενός μέτρου, προκειμένου να προστατεύεται το ελληνικό στράτευμα κάθε φορά που έβγαινε στις εκτός των τειχών εξορμήσεις του. Για την ημέρα της τελικής μάχης, για την ημέρα της Εξόδου, ο Κοκκίνης λίγους μήνες πριν είχε κατασκευάσει κρυφά τις γέφυρες που θα χρησιμοποιούσαν οι πολιορκημένοι, τις οποίες και είχε κρύψει στην αυλή του σπιτιού του Νότη Μπότσαρη. Έτσι, μπροστά από την Πύλη του Φρουρίου, που ανακατασκευάστηκε επί Όθωνος, εκτεινόταν γέφυρα πάνω από την τάφρο, η οποία, όμως, σήμερα δεν σώζεται, καθώς καθαιρέθηκε μετά και την επίχωση της τάφρου το 1898 επί Νομαρχίας Σπανίδη (Εικ 32).

¹³⁸ R. Tomlinson, Το ελληνικό τοπίο, από το συλλογικό έργο 'Το Ελληνικό Τοπίο' (επιμ. Παν. Ν. Δουκέλλης), εκδ. Εστία, 2005, σ. 65

¹³⁹ Ευθύμιος Α. Πριόβολος, Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών, Εκδ. Αιτωλοακαρνανικός Τύπος, Αθήνα, 2004, σ. 183

¹⁴⁰ Ευθύμιος Α. Πριόβολος, Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών, Εκδ. Αιτωλοακαρνανικός Τύπος, Αθήνα 2004, σ. 184.

¹⁴¹ Νικόλαος Κολόμβας: Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου, εκδ. ΑΛΦΑ ΕΠΕ, 2006, σ. 8

Φωτογραφία του Γεωργίου Ταξιάρχη μάλλον του 1897 (από το Λεύκωμα του Γ. Κοκοσούλα). Φαίνεται η πύλη με την γέφυρα που υπήρχε πάνω από την τάφρο και τα προστατευτικά τοιχεία στις δύο πλευρές της. Η τάφρος επιχωματώθηκε το 1898 επί της Νομαρχίας Σπανίδη.

Η Πύλη εισόδου του Φρουρίου του Μεσολογγίου, που κατασκευάστηκε μετά την απελευθέρωση, με διαταγή του Όθωνα (μάλλον το 1838) στην ίδια ακριβώς θέση που ήταν η πύλη εισόδου του Φρουρίου (Πόρτα) κατά την πολιορκία (εξωτερική όψη).

Εικ. 32. Η θρυλική Πύλη
πηγή: Φρούριο Ιεράς Πόλεως
Μεσολογγίου
(Συνοπτικό Χρονικό),
Νικ. Κολόμβα

Η μακρόχρονη και σκληρή πολιορκία και οι σφοδρές μάχες που λαμβάνουν χώρα έξω από το αμυντικό τείχος συνθέτουν ένα ζοφερό ημερήσιο πολεμικό σκηνικό. Το βράδυ, όταν η έλλειψη φωτός καθιστά αδύνατη την ένοπλη σύγκρουση, πολιορκημένοι και πολιορκητές, εκμεταλλευόμενοι τη νυκτερινή ησυχία αλλά και τη μικρή απόσταση που τους χωρίζει, ανοίγουν μπροστά στο τείχος διάλογο και συζητήσεις¹⁴² που πολύ συχνά περιλαμβάνουν απειλές, προσβολές και βρισιές ή «βγαίνουν» σε γιουρούσια, στοιχεία που παραπέμπουν στην **ομηρική παράδοση** και τη θρυλική τρωική πολιορκία.

5.2. Η κατεδάφιση του μεγαλύτερου μέρους του τείχους και της Δυτικής Πύλης

Μετά την αναδημιουργία του τείχους το 1838, ανάμεσα στις δύο πύλες αναπτύσσεται ο Κήπος των Ηρώων, με στόχο να φαίνεται σε οποιονδήποτε εισέρχεται ή εξέρχεται του οικισμού. Ωστόσο, μετά το 1874 και την κατασκευή της περιμετρικής οδού, η Δυτική Πύλη γκρεμίζεται, προκειμένου να προεκταθεί ο δρόμος εκτός των τειχών και να επεκταθεί η πόλη. Μοναδικό σημάδι της ύπαρξης του τείχους στα δυτικά της υπάρχουσας Πύλης και του Κήπου είναι το κανόνι-ντάπια του Φραγκλίνου ή αλλιώς Τερίμπιλε, δεύτερο όνομα που δόθηκε λόγω των σφοδρών μαχών που έλαβαν χώρα στο σημείο αυτό δίπλα στη Δυτική Πύλη, όπως π.χ. την 21.7.25, όταν κατελήφθη προσωρινά η ντάπια, σε ένα τουρκικό «ρεσάλτο» διάρκειας 5-6 ωρών που κόστισε βαρύτερες απώλειες στους επιτιθέμενους και ελάχιστες στους πολιορκημένους

¹⁴² Το λεγόμενο κουβεντολόι, κατά τον Φωτιάδη. Οι συζητήσεις γίνονται μεταξύ δύο, ωστόσο γύρω στους δύο που μιλούσανε, συναζόνταν κι από τα δύο μέρη ακροατές και θεατές, και καθίζαν πάνω σε πέτρες, πρόχειρες για το σκοπό (στασίδια).

Δημήτρης Φωτιάδης: Μεσολόγγι, εκδ. ΔΩΡΙΚΟΣ, 10η έκδοση 1984, σελ. 178, 188

(είκοσι σκοτωμένους και λαβωμένους)¹⁴³, όπως ήδη έχει αναφερθεί στην παρ. 3.6.6. Το κανόνι Φραγκλίνου αποτελεί και τον μοναδικό προμαχώνα που ‘σώζεται’ μέχρι σήμερα.

Αργότερα, γύρω στα 1880, ο Μεσολογγίτης πρωθυπουργός Χαρ. Τρικούπης προωθεί την κατασκευή σιδηροδρομικού σταθμού, για τη δημιουργία του οποίου αρχικά γκρεμίζεται κάθε ίχνος του βορειοανατολικού τείχους, ανατολικά της μίας και μόνης πλέον Πύλης, ενώ, προς χάριν μίας δεύτερης μικρής διακλάδωσης που οδηγεί το τρένο στην κεντρική πλατεία της πόλης, καταστρέφεται και το υπόλοιπο τμήμα του ανατολικού σκέλους. Σημειωτέον ότι κατά τους ιστορικούς, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, η Έξοδος διαδραματίστηκε στην ανατολική μεριά¹⁴⁴.

5.3. Προμαχώνας Φραγκλίνου

Δυστυχώς, όμως, και στη δυτική πλευρά δεν υπήρξε ο απαιτούμενος σεβασμός στο ιστορικό μνημείο. Ο προμαχώνας του Φραγκλίνου, ο περίφημος Τερίμπιλε (τρομερός) υπέστη, τελικά, και ... τρομερή υποβάθμιση, όπως μαρτυρούν οι φωτογραφίες που ακολουθούν. (Εικ. 33, 34, 35, 36, 37, 38 και 39).

Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου
Φωτογραφία του Fred Boissonas του 1910 σε καρτ-ποστάλ. Προσέξτε, ότι η νιάπια είναι μέσα σε θάλασσα και αλίπεδα, χωρίς ίχνος σπιτιού. (από το Λεύκωμα του Γιώργου Κοκοσούλα)

Εικ. 33. Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου το 1910 – Καρτ-ποστάλ
πηγή: Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου (Συνοπτικό Χρονικό), Νικ. Κολόμβια

¹⁴³ Δημήτρης Φωτιάδης: Μεσολόγγι, εκδ. ΔΩΡΙΚΟΣ, 10η έκδοση 1984, σελ. 135-141

¹⁴⁴ Βασιλική Κοτίνη, ‘Ιερά Πόλις Μεσολογγίου’, σπουδαστική εργασία στο ΔΠΜΣ για το μάθημα ‘Η ανθρωπολογική διάσταση στην πολεοδομική σύνθεση’, Ιούνιος 2004, σ. 6

ΚΑΝΟΝΙΟΣΤΑΣΙΑ ΦΡΑΓΚΛΙΝΟΥ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ.
 Φωτογραφία στις αρχές του 20ού αιώνα
 Στο μπροστινό μέρος φαίνεται οπροστατευτικός τοίχος της γέφυρας πάνω από την τάφρο, που συνέχιζε στα βόρεια του υπάρχοντος και σήμερα τείχους (από το Λεύκωμα του Γ. Κοκοσούλα).

Εικ. 34. Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου, αρχές 20^{ου} αιώνα.
 πηγή: Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου (Συνοπτικό Χρονικό), Νικ. Κολόμβια

Υπολείμματα του κανονοστασίου Φραγκλίνου (Τερρίμπιλε) εις τὸν ὁμώνυμον προμαχῶνα τῶν τειχῶν τοῦ Μεσολογγίου, κατὰ τὸ 1925.

Εικ. 35. Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου, 1925.
 πηγή: Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου (Συνοπτικό Χρονικό), Νικ. Κολόμβια

Υπολείμματα του κανονοστασίου Φραγκλίνου, κατά το 1971.

Έκτοτε, δυστυχώς ανιστόρητες και απαράδεκτες επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει αισθητά την όλη περιοχή του κανονοστασίου.

Εικ. 36. Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου, 1971.

πηγή: Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου (Συνοπτικό Χρονικό), Νικ. Κολόμβια

Εικ. 37. Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου, 2017.

Εικ. 38. Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου, 2017.

Εικ. 39. Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου, 2017. Το κανόνι ανακαλύπτεται δύσκολα.

5.4. Η εικόνα της Πύλης στη σύγχρονη εποχή

Στα χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση του Μεσολογγίου, η Πύλη της Ιεράς Πόλης δεν φαίνεται να έχει αξιοποιηθεί και αναδειχθεί με τρόπο που θα τιμούσε τον ένδοξο ηρωικό αγώνα αυτού του τόπου, που πλέον έχει περάσει στη σφαίρα του μύθου. Υπήρξαν και περίοδοι που ο περιβάλλον χώρος έξω από την Πύλη υποβαθμίστηκε σε μεγάλο βαθμό. Ευτυχώς, υπήρξαν αντιδράσεις. Πιο χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του διώροφου πρατηρίου καυσίμων, που υπήρχε επί 40 έτη στην αριστερή πλευρά του πεζοδρομίου έξω από την Πύλη και το οποίο πολλοί χαρακτήριζαν τερατούργημα (Εικ. 40).

Εικ. 40.
Πρατήριο
καυσίμων έξω
από την Πύλη
(κατεδαφίστηκε)
Πηγή Διαδίκτυο.

Ύστερα από πολύχρονες προσπάθειες, το πρατήριο απαλλοτριώθηκε και κατεδαφίστηκε (Εικ. 41) το έτος 2013 (η συγκεκριμένη απαλλοτρίωση, μάλιστα, ήταν από τις πρώτες που εντάχθηκαν στο Πράσινο Ταμείο), αφήνοντας το σημείο ελεύθερο για την τοποθέτηση του αγάλματος της Ελευθερίας το 2014.

Εικ. 41 Αποκατάσταση

Εικ. 42. Παλαιότερη εσωτερική άποψη της Πύλης

Ακόμα πιο χαρακτηριστική εικόνα της υποβάθμισης της Πύλης¹⁴⁵ στο άμεσο παρελθόν προκαλούσε η ύπαρξη ακατάλληλου κτιρίου-παραπήγματος σε επαφή με την πύλη προς το εσωτερικό της πόλης (Εικ. 42), το οποίο επίσης ευτυχώς έχει πλέον κατεδαφισθεί.

Παράλληλα, το γεγονός ότι η Πύλη αποτελεί σημείο διέλευσης -έστω μόνο εισόδου, τα τελευταία χρόνια- τροχοφόρων οχημάτων δυσχεραίνει την προσπέλαση στον ιστορικό τόπο, μη επιτρέποντας στον διαβάτη της Πύλης να κοντοσταθεί, να τη θαυμάσει, να θυμηθεί, να συναισθανθεί την ένδοξη ιστορία της καθώς τη διαβαίνει. Αυτό συμβαίνει γιατί η έλλειψη πεζοδρομίου (η Πύλη διακόπτει το πεζοδρόμιο και από τα δύο ρεύματα - Εικ. 43) και η έλλειψη ορατότητας -λόγω στροφής- από το εισερχόμενο αυτοκίνητο καθιστά πολύ επικίνδυνη (έως απαγορευτική για μητέρες με παιδιά ή χρήστες αμαξιδίων) την είσοδο και έξοδο των πεζών. Ο κίνδυνος για ατύχημα ή και δυστύχημα είναι πολύ μεγάλος και οι φωνές διαμαρτυρίας με τα χρόνια πληθαίνουν¹⁴⁶. Έτσι ο πεζός περιηγητής επισπεύδει τη διέλευσή του μέσα από την Πύλη, νιώθοντας περισσότερο άγχος και πανικό αντί για δέος και συγκίνηση.

Εικ. 43. Επικίνδυνη διέλευση. Ένα αυτοκίνητο που εισέρχεται -συνήθως με μεγάλη ταχύτητα- με δεξιά στροφή δεν μπορεί να δει εγκαίρως αν υπάρχουν πεζοί στη δεξιά πλευρά της Πύλης.

Τέλος, η οπωσδήποτε καλοπροαίρετη τοποθέτηση του αγάλματος της Ελευθερίας στη θέση του πρατηρίου βενζίνης, που έκρυβε την Πύλη και υποβάθμιζε το τοπίο, δεν φαίνεται να πραγματοποιεί τον στόχο της, που ήταν να τιμήσει την ιστορικότητα της Πύλης. Αντιθέτως, το μεγάλο μέγεθος του συγκεκριμένου αγάλματος (πέντε μέτρα!) διατηρεί το ήδη υπάρχον πρόβλημα της ακατάλληλης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου γύρω από το τείχος και την Πύλη, τα οποία έτσι δεν μπορούν να αναδειχθούν και να δεσπόσουν στο τοπίο (Εικ. 44).

¹⁴⁵ Η εντύπωση που άφηνε η γενική εικόνα της Πύλης στον επισκέπτη αποτυπώνεται στη φράση του αείμνηστου Αντώνη Τρίτση, ο οποίος το 1982 επισκεπτόμενος την περιοχή ανέφερε στις αρχές του τόπου, κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης του Νομαρχιακού Συμβουλίου για τον χωροταξικό σχεδιασμό του Νομού: «Εκείνο το W.C. στην Πύλη, τι το θέλετε και δεν το γκρεμίζετε;», πηγή από το διαδίκτυο, Ηλ. Εφημερίδα agriniopress.gr

¹⁴⁶ *Με έκπληξη όμως αντίκρισα σε μια από τις περιηγήσεις μας ένα περιστατικό που συνέβη στην είσοδο της Πόλης την όμορφη Πύλη. Μητέρα με μωρό στο καρότσι και με μικρό παιδί από το χέρι συνοδεία της μεσήλικης μητέρας της, προσπαθούσε να εξέλθει από την πόλη μέσω της πύλης αλλά μάταια. Τα εισερχόμενα αυτοκίνητα με ταχύτητα και χωρίς βέβαια να υπολογίζουν τους πιθανώς εξερχόμενους πεζούς - λόγω της μη ορατότητας πίσω από την Πύλη- δεν επέτρεπαν την έξοδο της οικογένειας. Όταν μετά από αρκετή ώρα αποφάσισαν αγανακτισμένες με γρήγορες και βιαστικές κινήσεις να περάσουν ριμοκινδυνεύοντας τις δικές τους ζωές αλλά και των παιδιών τους, λίγο έλειψε να συμβεί ατύχημα από εισερχόμενο αυτοκίνητο, που μόνο η τύχη το απέτρεψε γεγονός που όπως φαίνεται συμβαίνει μέχρι τώρα και δεν έχουν συμβεί ατυχήματα, πηγή από το διαδίκτυο, Ηλ. Εφημερίδα ΑΙΧΜΗnews*

Εικ. 44.

Το άγαλμα κάνει το τείχος και την Πύλη να φαντάζουν μικρά

Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν την αναγκαιότητα να προταθούν στοχευμένες παρεμβάσεις προς την κατεύθυνση να γίνει η Πύλη ένα από τα κεντρικά εκθέματα της ιστορικής πόλης και βασικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας της, ένα θελκτικό τοπόσημο, που να ενεργοποιεί τις αισθήσεις και τα συναισθήματα των χρηστών και να ενισχύει στη συλλογική μνήμη το δέος για την πανανθρώπινη και διαχρονική αξία της θυσίας των Εξοδιτών.

5.5. Αναγκαιότητα διατήρησης της συλλογικής μνήμης μέσω της ανάδειξης της Πύλης και των υπόλοιπων μνημείων της πόλης

Μιλώντας για μνήμη, αναφερόμαστε κυρίως στον χώρο του εγκεφάλου, όπου αποθηκεύονται και συνειδητά ανασύρονται πληροφορίες. Στην έννοια αυτή εμπεριέχεται και η ικανότητα διατήρησης εντυπώσεων ή πληροφοριών που έχουν παρέλθει¹⁴⁷, ικανότητα που οικοδομείται στον καθένα ατομικά, από τις σχέσεις και τα γεγονότα που συντελούν στη διαμόρφωση της ζωής του κατά τη διάρκεια του χρόνου. Στην περίπτωση αυτή μιλάμε για την ατομική/προσωπική μνήμη, την οποία το άτομο προσπαθεί να διατηρήσει με τη συνδρομή διαφόρων ειδών αναμνηστικών (φωτογραφίες, αποκόμματα εισιτηρίων, σημειώματα, δώρα, ημερολόγια, κειμήλια κ.α.) στον ιδιωτικό του χώρο. Τα αναμνηστικά αυτά μαρτυρούν παρελθοντικά γεγονότα που συγκροτούν την ταυτότητα του προσώπου, το ποιος ήταν κάποτε και στο ποιος – μπορεί και πρέπει να– είναι ο καθένας σήμερα και αύριο. Άρα, ενώ η μνήμη εννοιολογικά ταυτίζεται με συμβάντα του παρελθόντος, στην ουσία αποτελεί την ψυχική πηγή διαμόρφωσης του παρόντος και κατ' επέκτασιν του μέλλοντος.

Επιχειρώντας μία αναλογία σε ομαδικό επίπεδο, ως κοινωνική μνήμη θα μπορούσαμε να ορίσουμε την ικανότητα ενός συνόλου πλέον, μίας κοινωνικής ομάδας, να μην λησμονεί γεγονότα του παρελθόντος που οικοδόμησαν τη συλλογική της ταυτότητα και να τα διατηρεί αναλλοίωτα στο χρόνο. Η ανάγκη, δε, διατήρησης της κοινωνικής ή, αλλιώς, συλλογικής μνήμης εκδηλώνεται, όπως είναι φυσικό, στον ευρύτερο χώρο δράσης της κοινωνίας, στην πόλη, μέσω της αρχιτεκτονικής και του αστικού σχεδιασμού και, συγκεκριμένα, μέσω της ανέγερσης μνημείων.

¹⁴⁷ Ελένη Μαμουλάκη, Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη, από το συλλογικό έργο 'Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου', (επιμ. Σταύρος Σταυρίδης), εκδ. Αλεξάνδρεια, α' εκδ. 2006, σ. 165

5.5.1. Η αξία διατήρησης της συλλογικής μνήμης

Η ανάγκη διατήρησης της συλλογικής μνήμης, που περιγράφεται παραπάνω, πηγάζει από την υπαρξιακή αγωνία αναζήτησης νοήματος για τη ζωή και από τον πόθο σύνδεσης με αυτό που κάποτε υπήρξε, υλική απόδειξη του οποίου αποτελεί το μνημείο μέσα από το οποίο και συνεχίζει να υπάρχει, γεγονός που γεννά την παρήγορη ελπίδα ότι και η δική μας παρουσία θα είναι ορατή στο μέλλον. *Η μνήμη γίνεται αντίστιξη στο θνητό, επανεγγράφοντας τις δράσεις μέσα από τη διαχείριση των θραυσμάτων τους. Τα θραύσματα είναι πάντα μαρτυρία θανάτου. Η παρουσία τους αποκτά ρόλο μεσίτη της απουσίας. Η αναμέτρηση με την απουσία καθίσταται, λοιπόν, η βασικότερη λειτουργία της μνήμης (ατομικής και συλλογικής) και κυκλώνει το πεδίο δράσης των θνητών από θεμελιώδη ασυνέχεια σε εμπειρία διάρκειας μίας εν απουσία μετουσιωμένης πραγματικότητας. Η πόλη είναι το κατεξοχήν πεδίο εγγραφής αυτής της ανάπλασης, ο τόπος ταυτόχρονα του αφανισμού και της διάρκειας¹⁴⁸.*

Στη σύγχρονη εποχή της ιλιγγιώδους τεχνολογικής εξέλιξης, στην εποχή της μετανεωτερικότητας -ή, αλλιώς, της ρευστής νεωτερικότητας (liquid modernity), όπως την ονομάζει ο Zygmunt Bauman, με τους ραγδαίους ρυθμούς αλλαγής και την κατάργηση των μόνιμων εγκαταστάσεων και των σταθερών και διαρκών δεσμών- είναι η σύνδεση με τα γεγονότα και τα ιστορικά πρόσωπα του παρελθόντος αυτή που συντελεί στη δημιουργία του μύθου της συνέχειας και της ενότητας, στην επιβεβαίωση μίας σταθερότητας, στην αίσθηση ασφάλειας και στην κατασκευή μίας συλλογικής ταυτότητας που κατευθύνει μία κοινωνική ομάδα στην κατάκτηση της συνειδητότητας του ποια είναι ή της επίγνωσης του ποια πρέπει να είναι. Και αυτή η δεύτερη εκδοχή της επίγνωσης του «πρέπει» ως μην γίνεται αντιληπτή ως βαρύ αγχωτικό φορτίο ή καταναγκαστική υποχρέωση, αλλά ως αποτελεί πηγή έμπνευσης και εμψυχωτικό κίνητρο για τον σύγχρονο άνθρωπο και πολίτη.

Όπως παραδείγματος χάριν οι προμαχώνες της οχύρωσης της πόλης του Μεσολογγίου έφεραν ονομασίες ένδοξων και επιφανών προσώπων από το διεθνές πάνθεον για να τονώνεται το φρόνημα των Ελλήνων μαχητών της Επανάστασης¹⁴⁹, έτσι και οι Ήρωες του Κήπου συμπυκνώνουν το ένδοξο παρελθόν της πόλης και συνιστούν εφελτήριο ψυχικής ενδυνάμωσης του σύγχρονου κατοίκου, υπενθυμίζοντας καθημερινά ότι *το χρέος προς τα εφέστια ιδανικά δεν είναι διαπραγματεύσιμο¹⁵⁰*. Με τον τρόπο αυτό συναντάται το παρόν με το παρελθόν και αυτά τα δυο μαζί χτίζουν το μέλλον, γεφυρώνοντας τη μνήμη με την ελπίδα. *Το μνημείο διατηρεί ζωντανή τη σκέψη και την πράξη αυτών που το οικοδόμησαν, διασώζοντας το ίχνος της εποχής που το δημιούργησε, γεφυρώνει την έννοια του χώρου με την ιδέα του ανθρώπου, την ιστορία με τη μνήμη¹⁵¹.*

¹⁴⁸ Άλκης Χατζηανδρέου, Θνητότητα: Προσεγγίσεις μιας κατοίκησης, από το συλλογικό έργο 'Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου', (επιμ. Σταύρος Σταυρίδης), εκδ. Αλεξάνδρεια, α' εκδ. 2006, σ. 215

¹⁴⁹ «Έτσι, σκιές έμοιαζαν να περιβάλλουν την πόλη και να στέκονται σε κάθε πόστο για να τονώνουν το θάρρος των πολεμιστών», Αύγουστος Φαμπρ: Η ιστορία της πολιορκίας του Μεσολογγίου, εκδ. Πολύπλευρο, 1999, σ. 64

¹⁵⁰ Γιάννης Ν. Κουφός: Ο Κήπος των Ηρώων, 2007, σ. 9

¹⁵¹ Νικόλαος - Ίων Τερζόγλου, Ιστορία – Μνήμη - Μνημείο, από το συλλογικό έργο 'Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου', (επιμ. Σταύρος Σταυρίδης), εκδ. Αλεξάνδρεια, α' εκδ. 2006, σ. 262

5.5.2. Η ανάδειξη της Πύλης

Η Πύλη του Μεσολογγίου, μέρος της οχύρωσης της πόλης κατά την περίοδο του Αγώνα, πέραν της αμυντικής της αξίας είχε και ως υψηλό αισθητικό και συμβολικό σκοπό να προκαλεί το δέος και τον σεβασμό στον εισερχόμενο. Η αναδημιουργία της Πύλης και του τείχους το 1838 στα παλαιά ίχνη εικάζεται ότι δεν αποσκοπούσε μόνο στην τήρηση της ιστορικής μνήμης, αλλά και στην προστασία της πόλης από τη ληστεία, που εκείνη την εποχή ήταν σε έξαρση (εξ ου και οι δύο πύλες έκλειναν τη νύχτα), καθώς και για πιθανή πολεμική χρήση, λόγω της εγγύτητας των τότε ελληνοτουρκικών συνόρων στο ύψος του Αμβρακικού Κόλπου.

Έχοντας στο μυαλό μας ότι για τον παρατηρητή ενός τοπίου καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν οι αισθήσεις του, πρωτίστως η όρασή του και έπειτα όλες οι υπόλοιπες σε αργή συνεργασία, και ότι η πρόσληψη μίας θέας καθορίζεται από την ψυχική κατάσταση της στιγμής, η οποία συναρτάται με ιδιάζουσες εξωτερικές μεταβλητές¹⁵², όπως το φως, η απόσταση, η κίνηση, οι ατμοσφαιρικές συνθήκες, η εποχή, ο χρόνος κ.α., για την ανάδειξη της Πύλης απαιτείται ένας ενιαίος σχεδιασμός και όχι μεμονωμένες ετερόκλητες κινήσεις.

Η αξιοποίηση και ανάδειξη της Πύλης είναι βασικός όρος για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και της ιστορικής ταυτότητας της πόλης. Για τη γνώση της ιστορίας ενός τόπου δεν αρκεί μόνον η ανάγνωση συγγραμμάτων και η συλλογή παλαιών εικόνων, αλλά πρέπει ο ίδιος ο τόπος να αφηγείται την ιστορία του, μέσα από τα μνημεία και τα κτίριά του, τους δρόμους και τα τοπία του. Η ανάγκη για εξέλιξη, η τάση να δημιουργηθεί το σύγχρονο ή «Νέο» Μεσολόγγι και ίσως και οι λανθάνουσες επιρροές του μοντέρνου κινήματος, που απαιτούσαν την *απαλλαγή του ατόμου και της ιστορίας από την ιστορική μνήμη και την οπισθοδρόμηση που θεωρούσαν ότι αυτή συνεπάγεται*¹⁵³, δυστυχώς, εξαφάνισαν πολλά από τα μνημεία του παρελθόντος, με αποτέλεσμα ο σύγχρονος περιηγητής να πρέπει να φαντάζεται τα σημεία που γράφτηκε η πιο ένδοξη σελίδα της ιστορίας του ελληνικού Επαναστατικού Αγώνα. Η καταστροφή του τείχους για την εξυπηρέτηση πεπερασμένης, όπως πολλές φορές αποδεικνύεται, διάρκειας λειτουργικών σκοπών (π.χ. για την κατασκευή σιδηροδρόμου που σήμερα είναι σε αχρησία) δεν άφησε παρά ένα μόνο μικρό τμήμα του τείχους που να αφυπνίζει την ιστορική μνήμη, αυτό που περιβάλλει τον Κήπο των Ηρώων. Τα δύο αυτά στοιχεία (τείχος και Κήπος) μαζί με την Πύλη λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος των γεγονότων της Εξόδου με τους νεότερους και είναι απαραίτητο να αναδειχθούν ως στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης.

Μέχρι, δε, την υλοποίηση οποιασδήποτε πολεοδομικής παρέμβασης **(με πιο επιθυμητή αυτήν της πλήρους απαγόρευσης διέλευσης των οχημάτων από την Πύλη)**, αποτελεί επιτακτική ανάγκη η τοποθέτηση επαρκούς σήμανσης μέσα και έξω από την Πύλη, με

- ο Τοποθέτηση πινακίδων για την επικινδυνότητα του σημείου
- ο Προειδοποίηση για τη στενότητα του δρόμου και την έλλειψη πεζοδρομίου
- ο Γνωστοποίηση ότι το σημείο αποτελεί πέρασμα πεζών, παιδιών και ποδηλάτων
- ο Καθορισμό πολύ χαμηλού ορίου ταχύτητας

¹⁵² Ιωσήφ Στεφάνου & Ιουλία Στεφάνου, 1999, από το συλλογικό έργο 'Το Ελληνικό Τοπίο' (επιμ. Παν. Ν. Δουκέλλης), εκδ. Εστία, 2005, σ. 14

¹⁵³ Ελένη Μαμουλάκη, Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη, από το συλλογικό έργο 'Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου', (επιμ. Σταύρος Σταυρίδης), εκδ. Αλεξάνδρεια, α' εκδ. 2006, σ. 166

- ο Φωτεινή σηματοδότηση, προκειμένου να ρυθμίζεται η είσοδος και έξοδος εναλλάξ για τους πεζούς και τα τροχοφόρα οχήματα.

6. ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ-ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ

Από την περίοδο της ακμής τους, στο Μεσολόγγι και στο Αιτωλικό είχαν αναπτυχθεί μορφές κάποιας αστικοποίησης, με την παρουσία εμπορών και τεχνιτών. Μνημονεύονται π.χ. σιδηρουργοί, οι οποίοι και εμπορεύονται τα είδη τους φθάνοντας ως την Κωνσταντινούπολη. Στα δύο αυτά αστικά κέντρα το εμπόριο της σταφίδας, του λαδιού και του κρασιού απέδιδε πολλά έσοδα, όπως επικερδής ήταν η αλιεία και η απασχόληση στο ναυτικό επάγγελμα¹⁵⁴.

Ειδικότερα, η αλιεία ήταν και παραμένει και σήμερα η παραδοσιακή απασχόληση. Όπως προαναφέρθηκε και προκύπτει από τις αρχαικές πηγές και από την τοπική ιστοριογραφία, οι αρχικοί οικισμοί συγκροτήθηκαν από κατοίκους που στήριζαν την επιβίωσή τους κυρίως στο ψάρεμα και συμπληρωματικά στη γεωργία, καθώς και στην εμπορία μικρού μέρους της αλιευτικής παραγωγής (κυρίως παστά ψάρια και αυγοτάραχο)¹⁵⁵.

6.1. Προσαρμογή στο περιβάλλον

Η μεγάλη σημασία που είχε ο υγρότοπος για τους Αιτωλούς φαίνεται από τους αρχαίους μύθους για τη διαπάλη του ανθρώπου με τους ποταμούς Αχελώο και Εύηνο που διαμορφώνουν το γεωφυσικό χερσαίο και λιμνοθαλάσσιο περιβάλλον.

Η λιμνοθάλασσα έχει αβαθή ήρεμα νερά και πλούσια τροφικά συστατικά για τα ψάρια. Επικοινωνεί με τα νερά της ανοικτής θάλασσας και, έτσι, ανανεώνεται, δεδομένου ότι στην περιοχή επικρατεί το φαινόμενο της άμπωτης και της παλίρροιας. Κατά τη διάρκεια του 24ώρου συμβαίνουν «δύο πλήμμες και δύο ρήχες»¹⁵⁶. Στα παλιρροϊκά αυτά ρεύματα στηρίζεται η ανανέωση των νερών της λιμνοθάλασσας και η απομάκρυνση ρυπογόνων προϊόντων μεταβολισμού των υδρόβιων οργανισμών. Η κινητικότητα αυτή των νερών καλλιέργησε ανάλογα τη συνείδηση, το πνεύμα και την πρακτική των ψαράδων και των θαλασσινών της περιοχής. Οι λιμνοθάλασσες από οικολογική και φυσική άποψη συνιστούν ιδιαίτερους βιότοπους, διαφοροποιημένους από τους αντίστοιχους, τόσο των θαλασσών, όσο και των δέλτα των ποταμών. Εξαιτίας του μικρού βάθους τους, επηρεάζονται άμεσα από τους κλιματολογικούς παράγοντες (ένταση ανέμων, θερμοκρασία, βροχοπτώσεις, βαρομετρική πίεση κλπ.), με αποτέλεσμα να παρατηρούνται περιοδικά στο νερό ισχυρές μεταβολές που οδηγούν σε μαζικές μεταναστεύσεις των ψαριών προς την ανοιχτή θάλασσα. Λίγα είδη ψαριών μπορούν να αντεπεξέλθουν στις αντιξοότητες και στην απαιτούμενη υψηλή δαπάνη ενέργειας.

Η απασχόληση μέσα σ' αυτό το περιβάλλον δημιουργεί και στους ανθρώπους ανάλογες δυνάμεις και τάσεις προσαρμογής. Με ήπιες δραστηριότητες μέσα στα ήσυχα ρηχά νερά της λιμνοθάλασσας, αλλά και με ήπιας μορφής αλιεία στο θαλάσσιο παράκτιο χώρο, εκμεταλλεύθηκαν το φυσικό πλούτο συσσωρεύοντας πείρα και δημιουργώντας ιδιαίτερη παράδοση και κουλτούρα. Ο αλληλεπιδραστικός ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτισμικής εξέλιξης των μικρών αυτών κοινωνιών είναι μια ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης σε επίπεδο **πολιτισμικής οικολογίας** κατά την προσέγγιση και θεωρία του ανθρωπολόγου

¹⁵⁴ Γ. Πλουμίδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, «ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ (17ος – 18ος αιώνας)

¹⁵⁵ Κωνσταντίνα Μπάδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι-Αιτωλικό: ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός

¹⁵⁶ Μ. Μπωναζούντας, Δ. Καλλιδρομίτου, Φ. Περγαντής και σ/τες, Ολοκληρωμένη διαχείριση συμπλέγματος υγροτόπων Αιτωλικού – Μεσολογγίου, μελέτη ΥΠΕΧΩΔΕ

Julian Steward. Η ορθή διαχείριση του πολιτισμού, σε σχέση με το περιβάλλον που τον δημιουργεί και του περιβάλλοντος μέσα από τον πολιτισμό που τον στηρίζει, είναι όρος για την εξασφάλιση της αιεφορίας.

6.2. Κοινωνική εξέλιξη

Στην ιστορική διαδρομή των μικροκοινωνιών της λιμνοθάλασσας και ειδικότερα του Μεσολογγίου – Αιτωλικού, οι άνθρωποι εκτός από τη δυναμική και ευέλικτη προσαρμοστικότητα που επέδειξαν στην τοπική οικολογία, διαμόρφωναν επίσης ξεχωριστούς τρόπους αντίδρασης απέναντι στην ιστορική συγκυρία και συμμετοχής στις κοινωνικές μεταβολές. Στις μικρές ψαράδικες κοινότητες προστέθηκαν νεοφερμένοι θαλασσινοί και πειρατές, με απώτερη πρόθεση να επενδύσουν σε νέες συναφείς, κατά κύριο λόγο, οικονομικές και παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η εμπορική ναυτιλία και η ναυπηγική. *Πρόκειται για την πρώτη διαφοροποίηση των παραδοσιακών δομών που οδήγησε, για ένα διάστημα στην ανάπτυξη μιας ναυτικής πλέον πόλης και στην εμφάνιση ενός νεοσύστατου κοινωνικού αστικού στρώματος, του εμποροναυτιλιακού, που αποτυπώνει τις κοινωνικές βλέψεις και τα ενδιαφέροντα με πολλούς τρόπους (στην οικονομική και κοινωνική του συμπεριφορά, στην οργάνωση του χώρου, στην παιδεία και γενικότερα στον πολιτισμό)¹⁵⁷.*

Αλλαγές σημειώθηκαν και στο ψάρεμα, ειδικότερα στα ιχθυοτροφεία, στην παραγωγική και εμπορική διαδικασία, πάντα βέβαια μέσα στα επιτρεπτά όρια που επέβαλλε η ευπάθεια του προϊόντος. Ούτως ή άλλως, πολλές αλιευτικές τεχνικές είχαν εισαχθεί με τους έποικους από τις λιμνοθάλασσες της Ιταλίας. Η λέξη ιβάρι (ιχθυοτροφείο) είναι εξάλλου ιταλικής προέλευσης (nivarium). Η διαδικασία της οργάνωσης της παραγωγής στα ιχθυοτροφεία, πάντως, γίνεται στο πλαίσιο του θεμελιακού οθωμανικού κρατικού θεσμού του συστήματος εκμίσθωσης των αλιευτικών εκτάσεων, κάτι που παραπέμπει στη δημιουργία μικροεμπορευματικών παραγωγικών επιχειρήσεων.

Ο Αγώνας για την Ανεξαρτησία βρίσκει το Μεσολόγγι με στοιχεία οικονομικής ακμής, παρά την ολοκληρωτική καταστροφή του 1770, με παιδεία και πολιτισμό. Η πόλη είχε μεν αναγεννηθεί, δεν είχε όμως πλέον το μεγάλο εμπορικό στόλο του παρελθόντος και δεν είχαν αναδειχθεί νέοι στρατιωτικοί, όπως συνέβαινε σε άλλες περιοχές¹⁵⁸. Η κοινωνική διαστρωμάτωση ήταν αρκετά προωθημένη, κυρίως ψαράδες, έμποροι, γεωργοί και πνευματικοί άνθρωποι, **λόγω της έντονης δραστηριότητας της Παλαμαϊκής Σχολής, με τον Παναγιώτη Παλαμά και τους συνεχιστές του, στο έργο της δημιουργίας ελληνικών συνειδήσεων.** Όλες οι τάξεις συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις και τελικώς ομόφωνα επέλεξαν τον αξιοπρεπή θάνατο!

Στο Μεσολόγγι, ως πρωτεύουσα πλέον του Ν. Αιτωλοακαρνανίας, αναπτύσσεται αργότερα - και σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα - μια διαδικασία αστικής συγκέντρωσης, αλλά και μια εικόνα μικρο-αστικής ζωής και κουλτούρας, σύμπτωμα, μεταξύ άλλων, της πτωτικής πορείας της προεπαναστατικής πρωτο-εκβιομηχάνισης, δηλαδή της ναυπηγικής και της ναυτιλιακής και εμπορικής δραστηριότητας. Η μικροαστική υπόσταση της πόλης στηρίζεται πλέον στον πρωτογενή τομέα (στην αλιεία και, συμπληρωματικά, στη γεωργία) και στον τριτογενή τομέα, λόγω της αυξημένης σημασίας του διοικητικού της χαρακτήρα (έδρα νομού), της ανάπτυξης

¹⁵⁷ Κωνσταντίνα Μπάδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι-Αιτωλικό: ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός

¹⁵⁸ Β. Λαμπρόπουλος, Η Ιερή Πόλη Μήτρα της Ελλάδος, Εκδ. Βασδέκης, 2003, σ. 79

“πελατειακών” σχέσεων (πόλη των πέντε πρωθυπουργών) και επένδυσης στο συμβολικό κεφάλαιο του ένδοξου και ηρωικού παρελθόντος¹⁵⁹.

Στον 20^ο αιώνα, η παρακμή των επαρχιακών αστικών κέντρων παίρνει καθολικό χαρακτήρα σε όλη την Ελλάδα. Ειδικότερα στο Μεσολόγγι – Αιτωλικό εμφανίζεται από τις αρχές του αιώνα ως οριστική, οπότε σημειώνεται γενική σχεδόν (επι)στροφή προς τις δραστηριότητες της αλιείας.

6.3. Οργάνωση της εργασίας και της καθημερινής ζωής

Το ψάρεμα στη λιμνοθάλασσα και το ψάρεμα έξω από αυτήν καθόριζαν τρόπους εργασίας και ζωής, με χαρακτηριστικό στοιχείο την αλληλοσυμπληρωματικότητα. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας κινούνται μέσα στα κλειστά και με παραδοσιακό τρόπο οργανωμένα ιβάρια, μέσα σε πλαίσιο συνεργατικής ή μισθωτής εργασίας, ενώ οι ψαράδες της ανοικτής θάλασσας, αυτοδύναμοι ως προς τα μέσα παραγωγής (πχ. η οικογενειακή βάρκα), αποτελούν μια άλλη ισχυρότερη και πολυπληθέστερη ομάδα, με βάση το πιο ριψοκίνδυνο και αυτόνομο πνεύμα του ιδιοκτήτη-ψαρά. Όμως, το ενιαίο του υδάτινου χώρου, η συνεχής ροή νερού με την άμπωτη και την παλίρροια, οι συγκεκριμένοι πόροι της λιμνοθάλασσας και οι ίδιοι κατά βάση όροι επιβίωσης, τους κρατούν ενωμένους, εργατικούς και έτοιμους για τη συνεχή αναμέτρηση με τον κίνδυνο και την αβεβαιότητα. Η συμπληρωματικότητα αυτή στην οικονομική και κοινωνική συμπεριφορά καθώς και ο βιοματικός χαρακτήρας της σχέσης με τη θάλασσα, συγκροτούν την πολιτισμική ταυτότητα της τοπικής κοινωνίας, βασισμένη στον πολιτισμό της λιμνοθάλασσας και στον πολιτισμό της εργασίας και της ζωής μέσα και γύρω απ’ αυτήν¹⁶⁰.

Η αλιεία στα ιβάρια, βάσει πηγών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποτελούσε πρόσοδο του σουλτάνου, που αποδιδόταν μέσω τυπικής ή άτυπης διαδικασίας εκμίσθωσής τους για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους, το σύστημα συνεχίστηκε με εκμισθωτή πλέον το Ελληνικό Δημόσιο, καθεστώς το οποίο σταδιακά και έως τον Β’ παγκόσμιο πόλεμο μετέτρεπε την αλιευτική μονάδα σε ιδιωτική, εν πολλοίς, επιχείρηση με 15-20 εργάτες ψαράδες. Από διάφορα στοιχεία τεκμηριώνεται ότι, κατά τον 19^ο αιώνα και περίπου μέχρι το 1934, οι ενοικιαστές των ιβαριών δεν προέρχονταν μόνο από τον κλάδο των ψαράδων, αλλά και από άλλα ισχυρά οικονομικά και κοινωνικά στρώματα. Μπορεί δηλ. να ήταν κτηματίες, έμποροι, δικηγόροι κλπ, που δρούσαν ως επενδυτές σε μια κερδοφόρα επιχείρηση. Το εργασιακό καθεστώς, οι χαμηλές αμοιβές και η καθημερινότητα των ψαράδων και της οικογένειάς τους, τους οδήγησαν σε διεκδικήσεις για την αλλαγή των σχέσεων εκμετάλλευσης των ιχθυοτροφείων. Η περίοδος της κατοχής και της Αντίστασης (1940-44) θεωρείται μια περίοδος – τομή για τη σχηματοποίηση των διεκδικητικών αυτών κινήσεων. Παρά την τραυματική μνήμη του πολέμου και της κατοχής και τις αποδιάρθρωσεις του Εμφυλίου, οι ψαράδες με κοινωνική συνοχή και με πρακτικές συνεργασίας και αλληλοϋποστήριξης πετυχαίνουν σημαντικές αλλαγές. Ιβαράδες, αλλά και θαλασσινοί ψαράδες, προωθούν με επιτυχία τη συνεταιριστική οργάνωση ως κύρια οικονομική και κοινωνική αλλαγή. Παρά την παντελή έλλειψη πόρων και την πλήρη εξάρτηση από την τραπεζική δανειοδότηση, η αίσθηση συμμετοχής σε μια συνεργαζόμενη παραγωγική ομάδα, με κοινές βλέψεις και ενδιαφέρον για τη βελτίωση των όρων ζωής τους, ενέπνεε στους ίδιους και τις οικογένειές τους αυτοσεβασμό και προοπτικές για αλλαγή, παρά τις κατά καιρούς αποτυχίες. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, το

¹⁵⁹ Κωνσταντίνα Μπάδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ο κόσμος της εργασίας, σ. 45-47

¹⁶⁰ Κωνσταντίνα Μπάδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι-Αιτωλικό: ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός

συνεργατικό πνεύμα είχε καλλιεργηθεί ιστορικά στο συγκεκριμένο παραγωγικό χώρο, στη βάση της προσαρμογής στις οικολογικές δεσμεύσεις και της αλληλεξάρτησης και αλληλοσυμπληρωματικότητας των δύο αλιευτικών ομάδων. Σε επίπεδο τεχνικών μέσων και τεχνολογιών αλιείας στη λιμνοθάλασσα, επίσης υπήρχε προσαρμογή στην τοπική οικολογία και τη συσσωρευμένη πείρα, παράδοση και κουλτούρα¹⁶¹.

Η οργάνωση της παραγωγής στα ιβάρια απαιτεί συντονισμένη δράση ομάδας ανθρώπων (τσούρμο), που, με ιεραρχημένη οργάνωση (ανάλογα με την εκάστοτε ειδικευση), καλύπτουν όλες τις φάσεις της αλιευτικής δραστηριότητας, μεταποίησης (πάστωση ψαριών, παραγωγή αυγοτάραχου), μεταφοράς και διανομής του προϊόντος. Οι πιο πολλοί παρέμεναν σε πολυήμερες βάρδιες συνεχώς στο ιβάρι, χρησιμοποιώντας ως κατοικίες τις γνωστές **πελάδες**, τα ξύλινα καταλύματα πάνω από την επιφάνεια του νερού, που ήταν θεμελιωμένα με πασσάλους στη λιμνοθάλασσα, δείγματα μιας λαϊκής αρχιτεκτονικής που κι αυτή προσαρμοζόταν στην ευαισθησία της φύσης και την ιδιαιτερότητα του τοπίου. Οι πελάδες ήταν ανθεκτικές στο χρόνο, οπότε διαμορφώθηκαν κανόνες εθιμικοί για το πέρασμα του οικιστικού κυρίως εξοπλισμού από τον ένα μισθωτή στον επόμενο και μάλιστα σε καλή κατάσταση. Την κατασκευή τους, όπως και την κατασκευή της καλαμωτής που όριζε την έκταση του ιβαριού, αναλάμβαναν ψαράδες με κατασκευαστική και πλεκτική εμπειρία, κάτι που τους καθιστούσε σεβαστούς στην ψαράδικη ομάδα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '60 άρχισε να αντικαθίσταται το καλάμι με πλαστικό πλέγμα και το σταλίκι (κοντάρι χειροκίνητης) της γαΐτας με βενζινοκίνητη μηχανή. Αυτές οι αλλαγές, μαζί με άλλες μικρότερες, βελτίωσαν τους όρους της αλιευτικής δραστηριότητας και της εργασίας και, πολύ περισσότερο, άλλαξαν την κοινωνική και την προσωπική ζωή των ψαράδων, των ίδιων και των οικογενειών τους. Οι ψαράδες περιόρισαν το χρόνο παραμονής τους στη θάλασσα και είχαν περισσότερες σωματικές δυνάμεις να ασχοληθούν με την οικογένεια, με τους συγγενείς και τους φίλους. Οι νεότερες γενιές ψαράδων γνωρίζουν ότι οι πατεράδες τους δεν είχαν αυτή την πολυτέλεια.

Παράλληλα, ως προς τους ελεύθερους ψαράδες, δηλαδή τους ψαράδες της θάλασσας, παραδοσιακά διαμορφωμένοι κανόνες έθεταν τα όρια δράσης τους σε σχέση με τη λιμνοθάλασσα. Με τα δικά τους μέσα παραγωγής, αναπτύσσουν και αυτοί προσαρμοσμένες στο περιβάλλον τεχνικές (καμάκι ή αργότερα το σταφνοκάρι) και, στη συνέχεια, με βάση την ειδικευμένη τους γνώση και τεχνική, δραστηριοποιούνται σαν (μικρές) επιχειρήσεις οικογενειακού τύπου στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς.

6.4. Η συμμετοχή των γυναικών

Στο ανωτέρω πλαίσιο άσκησης της αλιευτικής δραστηριότητας, στα ιβάρια ή στη θάλασσα, οι γυναίκες και ο οικογενειακός κύκλος έχουν τη δική τους συμμετοχή (Εικ. 45).

¹⁶¹ Κωνσταντίνα Μπάδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι-Αιτωλικό: ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός

Ειδικότερα οι γυναίκες διαχρονικά βοηθούν σε συγκεκριμένες εργασίες, αλλά η θέση τους είναι πολύ σημαντική στην οικογένεια, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Αν και τυπικά έμεναν στο σπίτι, αναλάμβαναν ειδικά καθήκοντα, καθαρίζοντας το παραγάδι, τακτοποιώντας την κόφα με τα σύνεργα, επιδιορθώνοντας δίχτυα (όπου αυτά χρησιμοποιούνταν, κρυφά ή φανερά). Σταδιακά, οι γυναίκες αποσύρονταν, κατά το αστικό νεοελληνικό μητροκεντρικό πρότυπο, όταν αυτό άρχισε να επεκτείνεται και στα λαϊκά στρώματα της περιφέρειας. Ο περιορισμός της συμμετοχής τους καλύφθηκε από γυναίκες που μπόηκαν επαγγελματικά σ' αυτές τις δραστηριότητες, όπως μας μεταφέρει η συλλογική μνήμη.

Γενικά, οι γυναίκες δεν ανήκαν αποκλειστικά στον ενδοοικιακό χώρο. Ανέπτυσαν και συλλογική δράση, όπως η συμμετοχή σε λαϊκές και θρησκευτικές γιορτές, ή ατομική δράση, όπως η υφαντική και το κέντημα.

Μέσα στην οικογένεια η πραγματική δύναμη του κάθε νοικοκυριού βρισκόταν στα χέρια των γυναικών, όσο κι αν οι ίδιες δήλωναν ότι η εξουσία ανήκε στον άνδρα τους. Οι άνδρες, ως ψαράδες και παλιότερα ναυτικοί και караβοκύρηδες, είχαν υπαρκτή αλλά περιορισμένη κοινωνική παρουσία ως οικογενειάρχες, γονείς και σύζυγοι. Με τον καιρό, οι τεχνικές διευκολύνσεις χαρίζουν στους ψαράδες περισσότερο χρόνο για την οικογένεια και διευρύνουν την κοινωνική τους δραστηριότητα.

6.5. Ο τοπικός πολιτισμός

6.5.1. Εργασία - θρησκευτικότητα

Συνεργασία και αλληλοβοήθεια ήταν κυρίαρχα στοιχεία στους εργασιακούς κανόνες, στα έθιμα και στην κοινωνία και κοσμοθεωρία των ψαράδων, η δε συνεχής αναμέτρηση με το υγρό στοιχείο, οι αβεβαιότητες και οι κίνδυνοι ήταν μέσα στο περιεχόμενο της θρησκευτικότητάς τους. Γιορτές, τάματα και λατρευτικές πράξεις συμπλήρωναν την καθημερινότητα της αλιείας στις διάφορες φάσεις της. Μέσα από το ισχυρό πολιτισμικό πλαίσιο της μικρής αυτής κοινωνίας, οι ψαράδες και οι οικογένειές τους, γυναίκες και άντρες, επικοινωνούσαν κοινωνικά, αναπαρήγαν τις κοινωνικές σχέσεις και εδραίωναν την εσωτερική συνοχή, τον αυτοσεβασμό και την προσαρμογή στην εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα.

Οι Μεσολογγίτες ψαράδες, παλαιότερα και οι ναυτικοί, ήταν οι περισσότεροι θεοσεβούμενοι, χωρίς να είναι όλοι κοντά στους επίσημους θεσμούς της θρησκείας. Έκαναν τάματα και δωρεές. Κάποιες φορές, караβοκύρηδες και πλούσιοι ναυτικοί έκτιζαν εκκλησίες ή έκαναν άλλα σημαντικά θρησκευτικά αφιερώματα.

Εικ. 45. Οικογένεια ψαράδων της Αιτωλικιώτισσας Βάσως Κατράκη

Τα εκκλησάκια του Άη Σώστη και της Παναγίας της Προκοπάνιστης στα ομώνυμα νησάκια, η Αγία Τριάδα της Κλείσοβας (εκεί όπου ολοκληρώνονται οι εκδηλώσεις του Άη-Συμιού) και το μοναστήρι του Άη Γιάννη στο ιβάρι της Θολής είναι μερικά από τα προσκυνήματα μέσα στη λιμνοθάλασσα, όπου γιόρταζαν και καθαγίαζαν την προετοιμασία, την έναρξη ή τη λήξη της αλιευτικής παραγωγής. Φυσικά, μετά το πέρας της θρησκευτικής γιορτής ακολουθούσε η λαϊκή γιορτή στο ιβάρι που γιορτάζει. Η προετοιμασία της εκκλησίας, η παρασκευή των άρτων, του φαγητού, η οργάνωση του τραπεζιού κλπ. ανήκε στις γυναίκες. Είναι και αυτή μια επιβεβαίωση και κατοχύρωση της παρουσίας τους στο δημόσιο κοινωνικό χώρο.

6.5.2. Πανηγύρια

Το μοναστήρι του Άη Συμιού, στη νοτιοδυτική πλαγιά του Ζυγού, έμεινε στην Ιστορία ως ο τόπος συνάντησης των εξοδιτών τον Απρίλιο του 1826. Είχε ιδρυθεί το 1740 αφιερωμένο στον Άγιο Συμεών(α) τον Θεοδόχο (τον γέροντα ιερέα που κράτησε το Χριστό ως βρέφος μέσα στο Ναό και είπε το περίφημο “*Νυν απολύεις τον δούλον σου, δέσποτα...*”). Συχνά, κατέφευγαν εκεί Καπεταναίοι και Κλέφτες πριν αλλά και κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Για τους ψαράδες, η γιορτή του Αγίου (είναι στις 3 Φεβρουαρίου) συνέπιπτε με το τέλος του χρόνου πριν από την έναρξη της νέας καλλιεργητικής περιόδου, καθώς από Φεβρουάριο έως Μάιο γίνεται η εσόδευση της λιμνοθάλασσας¹⁶². Και γι’ αυτό φαίνεται ότι τον τιμούσαν ως δικό τους Άγιο, κάτι που ίσχυε και για τους χωρικούς αγρότες.

Η συλλογική και κοινωνική, όμως, μνήμη σημαδεύτηκε από το μέγα γεγονός της Εξόδου και έδωσε στον εορτασμό νέο περιεχόμενο. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα το λαϊκό πανηγύρι μεταφέρθηκε και ταυτίστηκε με τον τριήμερο εορτασμό της Πεντηκοστής, με θρησκευτικό και εθνικό πλέον χαρακτήρα. Η γιορτή των αρματωμένων και των καβαλαραίων του Άη Συμιού συνιστά σήμερα το κυρίαρχο στοιχείο της παράδοσης και της τοπικής ταυτότητας της Ι. Πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως αναφέρθηκε, ο εορτασμός ολοκληρώνεται στην Αγ. Τριάδα της Κλείσοβας την ημέρα του Αγίου Πνεύματος και την επομένη με δέηση εις μνήμη των πεσόντων αγωνιστών της ηρωικής νησίδας.

Ανάλογο παραδοσιακό πανηγύρι οργανώνεται και στο Αιτωλικό, προς τιμήν της Αγίας Αγάθης, μάρτυρος του 3^{ου} αιώνα. Αρχικά ο λαϊκός εορτασμός, στενά συνδεδεμένος με τους ψαράδες, γινόταν στις 5 Φεβρουαρίου, ημέρα μνήμης της Αγι-Αγάθης. Το πανηγύρι όμως επεκράτησε να λαμβάνει χώρα στις 23 Αυγούστου, με θρησκευτικό και (από το 1835) ιστορικό χαρακτήρα και αντίστοιχα δρώμενα¹⁶³. Το ιστορικό στοιχείο συνδέεται με συγκεκριμένα γεγονότα που συνέβησαν το Δεκέμβριο του 1824. Μια συγκέντρωση Μαυροκορδάτου και οπλαρχηγών στις 23 Αυγούστου στην Ψιλή Παναγιά, ένα ερειπωμένο βυζαντινό μοναστήρι στη δυτική πλαγιά του Ζυγού, είχε οδηγήσει στη Συνέλευση του Αιτωλικού στον ιερό ναό Κοιμήσεως Θεοτόκου στις 17.12.1824. Όταν, ως συνήθως, προέκυψε αδιέξοδο και η Συνέλευση οδηγείτο σε ναύαγιο, σημειώθηκε ισχυρός σεισμός. Αυτό θεωρήθηκε “σημείο Θεού”, η διαίρεση ξεπεράστηκε και δόθηκε όρκος μπροστά στο εικόνισμα της Παναγίας για συνέχιση του αγώνα με ομόνοια. Μετά την απελευθέρωση, η 23^η του Αυγούστου καθιερώθηκε ως η ημέρα κορύφωσης του εορτασμού σε ανάμνηση των γεγονότων αυτών. Βάση του εορτασμού είναι το εξωκλήσι της Αγίας Αγάθης στη Σταμνά Αιτωλικού (σήμερα ανήκει στον Καλλικρατικό Δήμο

¹⁶² Καλλιόπη Σπάλα, Χρονισμός των αλιευτικών ενεργειών στις παραδοσιακές ιχθυοσυλληπτικές εγκαταστάσεις της λιμνοθάλασσας της Κλείσοβας με τον ημερήσιο παλιρροιακό κύκλο, Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2007

¹⁶³ Γ.Χ.Κομζιάς, Το πανηγύρι της Αγι’ – Αγάθης, Αιτωλικό 1999

Μεσολογγίου). Συμμετέχουν αρματωμένοι και έφιπποι, ενώ κυριαρχούν τα παραδοσιακά τραγούδια με ζουρνάδες και νταούλια.

6.5.3. Αγαθά της λιμνοθάλασσας και της ευρύτερης περιοχής – γευστικό τοπίο. Η πατρίδα του οίνου

Η μοναδικότητα της φυσιογνωμίας της Ι. Π. του Μεσολογγίου στηρίζεται φυσικά στη σαφή ιδιαιτερότητα και ομορφιά του φυσικού τοπίου, με το υγρό στοιχείο, συνδυασμένο με την όλη βλάστηση και τα πτηνά, να αποδίδει *μίαν αίσθηση παραδείσου*¹⁶⁴. Περιλαμβάνει, όμως, και άλλα, πέραν του καθαρά οπτικού, στοιχεία της εικόνας της πόλης, με την ευρύτερη έννοια, στοιχεία τα οποία προσλαμβάνονται με όλες τις ανθρώπινες αισθήσεις¹⁶⁵. Ο **Μύθος** της περιοχής είναι κι εδώ ιδιαίτερα πλούσιος. Ο μυθικός βασιλιάς της Καλυδώνας/Αιτωλίας Οινέας συνδέεται με την πρώτη καλλιέργεια της αμπέλου από τους ανθρώπους και την παραγωγή οίνου (ονομασία που προέρχεται από το όνομα του Οινέα). Ήταν ένα δώρο του Διονύσου προς τον βασιλιά σε ανταπόδοση της εξαιρετικής φιλοξενίας που του είχε προσφέρει στο παλάτι.

Ειδικότερα, στον τομέα της τοπικής πρωτογενούς παραγωγής και των παραδοσιακών γεύσεων, η ταυτότητα του Μεσολογγίου σφραγίζεται κυρίως από τα προϊόντα της αλιείας και την παραδοσιακή επεξεργασία τους:

α. Το **αυγοτάραχο**, ή “χαβιάρι της Μεσογείου”, εμβληματικό και πολύτιμο έδεσμα και “κέρασμα” με ξεχωριστή λεπτή γεύση και άρωμα. Είναι εφάμιλλο με το χαβιάρι σε γευστική απόλαυση και διατροφική αξία (ισορροπημένες πρωτεΐνες, ωφέλιμα λίπη, σημαντικές ποσότητες ωμέγα-3 λιπαρών οξέων, καθώς και αντιοξειδωτικές βιταμίνες C και E, σελήνιο και ψευδάργυρο), απόφιο, όπως το δίνει η φύση. Παράγεται από τον θηλυκό κέφαλο (την μπάφα) και είναι ένα προϊόν γνωστό και περιζήτητο από αιώνες (το “οιοτάριχον” των βυζαντινών). Τα τελευταία χρόνια έχει αναγνωριστεί ως προϊόν Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης. Ο τρόπος παρασκευής του αυγοτάραχου δεν έχει αλλάξει εδώ και αιώνες και οι ψαράδες τον μαθαίνουν “από πάππου προς πάππο”. Ξάβγωμα, αλάτισμα, στέγνωμα, κέρωμα. Το γνήσιο αυγοτάραχο του Μεσολογγίου θεωρείται πολύτιμο πεσκέσι. Είναι, όμως, μια διαφορετική εμπειρία γι’ αυτούς που θα το γευθούν στις μεσολογγίτικες ψαροταβέρνες ή ακόμα και μέσα στη λιμνοθάλασσα, δίπλα στους ψαράδες (αλιευτικός τουρισμός).

β. Τα **παστά ψάρια** Μεσολογγίου φημίζονται για την υψηλή τους ποιότητα. Τα χέλια, οι κέφαλοι, τα λαβράκια και οι τσιπούρες, παραμένοντας στα ρηγά και με εξαιρετική σύσταση και χλωρίδα νερά της λιμνοθάλασσας, αποκτούν ιδιαίτερη γεύση και νοστιμια. Όταν παστωθούν αποκτούν μεγαλύτερη αξία. Παστώνονται κυρίως σπάροι, αλλά και τσιπούρες, μερικά είδη κεφαλοειδών και χέλια. Ειδικά οι παστοί σπάροι είναι από τα πιο φημισμένα εδέσματα. Το πάστωμα γίνεται κυρίως το χειμώνα, όταν τα ψάρια είναι παχύτερα. Είναι μια διαδικασία 20-30 ημερών. Τα πάστα ψάρια μπορούν να διατηρηθούν μέχρι 40 ημέρες. Μερικά τρώγονται ωμά ή ψητά (πχ. σπάροι), αλλά πάλι μόνο ψητά (όπως τα χέλια).

γ. Τα **πετάλια** γίνονται το καλοκαίρι από τσιπούρες, κέφαλους και χέλια. Είναι ανοιγμένα στο μέσον από τη ράχη προς την κοιλιά και από το κεφάλι μέχρι την ουρα. Τα δύο μέρη συγκρατούνται από την κοιλία. Στη συνέχεια αλατίζονται, αφήνονται 3-4 ώρες στο αλάτι,

¹⁶⁴ Π. Ν. Δουκέλλης, από το συλλογικό έργο ‘Το Ελληνικό Τοπίο’ (επιμ. Παν. Ν. Δουκέλλης), εκδ. Εστία, 2005, σ.

14

¹⁶⁵ Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ, Επιμέλεια: Καθ. Ι. Στεφάνου, Ιουλία Στεφάνου, Ο Πολεοδομικός Σχεδιασμός της Ερμούπολης, Αθήνα 2003

πλένονται και στεγνώνονται υπό σκία. Διατηρούνται δύο – τρεις ημέρες το πολύ και τρώγονται μισοψημένα, όταν, δε, ξεραθούν τρώγονται και ωμα.

δ. Τα **χέλια** του Μεσολογγίου θεωρούνται από τα νοστιμότερα της Ευρώπης και αποτελούν δημοφιλέστατο έδεσμα. Η λιμνοθάλασσα είναι ιδανικός τόπος διαβίωσης πολλών ειδών χελιού (*Anguilla*) όπως Σουβλομυτάρι, η Καβάτσα, το Βιτσέλουρο, το Καθαρόχελο και ο Δρόγγος. Τρώγονται βραστά ή ψητά, στη σούβλα ή το φούρνο, παστώνονται ή γίνονται (μεσολογγίτικη προτίμηση) νοστιμότητα πετάλια. Μεγάλο μέρος της ντόπιας παραγωγής εξάγεται στην Ιταλία.

ε. Τα **χάβαρα** ή στρείδια μαγειρευμένα με διάφορους τρόπους της τοπικής κουζίνας¹⁶⁶

στ. Διάφορα τοπικά γλυκά όπως: γλυκιά μομπούτα, κουλούρα, Ρεβανή, μπαζίνα ή χυλός, πιντιπί, χαλβάς, φρεπόν.¹⁶⁷

ζ. Το **αλάτι** είναι ακόμα ένα πολύτιμο φυσικό δώρο της λιμνοθάλασσας. Το μικρό βάθος του νερού, σε συνάρτηση με τη μεγάλη περιεκτικότητα σε φυσικά στοιχεία και τις κατάλληλες μετεωρολογικές συνθήκες, είναι η βάση για τη δημιουργία παραγωγικότερων αλυκών. Σήμερα στο Μεσολόγγι υπάρχουν δύο αλυκές. Η παραγωγή του αλατιού γίνεται σε φυσικούς προθερμαντήρες με τη μέθοδο της συνεχούς πήξης. Η συγκομιδή στην “άσπρη” μεγάλη αλυκή, στο δρόμο προς το Αιτωλικό, γίνεται μηχανοποιημένα, ενώ στη “μαύρη” της Τουρλίδας με παραδοσιακά μέσα. Η έκταση των δύο αλυκών είναι 14.000 στρέμματα και η ετήσια παραγωγή αλατιού ξεπερνά τους 130.000 τόνους και αντιστοιχεί στο 90% του πρωτογενούς αλατιού στην Ελλάδα.

Δεν πρέπει να παραλειφθεί αναφορά και στα προϊόντα της αιτωλικής γης. Το κυριότερο είναι η ελιά και το ελαιόλαδο που αποτελούν τη βάση της μεσογειακής διατροφής. Καλλιεργούνται, επίσης, εσπεριδοειδή, αμπέλια, κηπευτικά, δημητριακά αλλά και ζωοτροφές, βαμβάκι κ.α.

6.6. Εορτές Εξόδου

Οι Εορτές Εξόδου είναι ένα πολύ σημαντικό ετήσιο γεγονός για την πόλη και τους κατοίκους της. Παρατηρείται μεγάλη συμμετοχή των κατοίκων, τόσο στη διοργάνωση των εκδηλώσεων και στην ίδια την παρέλαση, όσο και στην παρακολούθηση της πομπής. Η πόλη προετοιμάζεται μήνες πριν, με μαζική την προσέλευση συμμετεχόντων και θεατών από άλλες ελληνικές πόλεις, καθώς και από πόλεις του εξωτερικού. Στον εορτασμό περιλαμβάνονται ποικίλες πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, όπως εικαστικές και φωτογραφικές εκθέσεις, μουσικά ρεσιτάλ και παραδοσιακά χορευτικά απ’ όλη την Ελλάδα, αφιερώματα στον Μπάυρον, τον Μάγερ και σε άλλους Φιλέλληνες αγωνιστές της εποχής της Επανάστασης, ομιλίες και εκπαιδευτικές δράσεις για παιδιά κ.α. Η τιμητική γιορτή κορυφώνεται την ημέρα της ιεράς πομπής και του προσκυνήματος στον Κήπο των Ηρώων, όπου ψάλλεται επιμνημόσυνη δέηση για τους νεκρούς των πολιορκιών και της Εξόδου, και κλείνει με την αναπαράσταση της Εξόδου και της ανατίναξης της πυριτιδαποθήκης του ηρωικού Δημογέροντα Χρήστου Καψάλη.

Ως δρώμενο τελετουργικού χαρακτήρα, οι Εορτές Εξόδου αποτελούν συνεκτικό κρίκο στη σχέση της συλλογικής μνήμης και του τόπου, καθώς η σχέση αυτή δεν εγκαθίσταται κάποια στιγμή και μετά διαρκεί αναλλοίωτη, αλλά *τελείται, που σημαίνει ότι κάθε φορά επιβεβαιώνεται με δράσεις, είτε τούτες είναι επισκέψεις νοσηματοδοτούμενες από πριν με εικόνες, λόγια και*

¹⁶⁶ Μεσολογγίτικες γεύσεις, Εκδ. Κέντρο Λόγου & Τέχνης «ΔΙΕΞΟΔΟΣ», Ι.Π. Μεσολογγίου, 2016, σ. 42-47.

¹⁶⁷ Μεσολογγίτικες γεύσεις, Εκδ. Κέντρο Λόγου & Τέχνης «ΔΙΕΞΟΔΟΣ», Ι.Π. Μεσολογγίου, 2016, σ. 6-19.

οδηγίες, είτε είναι συνθετότερα δρώμενα τελετουργικού χαρακτήρα¹⁶⁸. Τι ακριβώς εννοούμε με αυτό; Πέρα από την κατασκευή μνημείων, μέσω της οποίας η κοινωνία εκφράζει την ανάγκη της για τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης και τη διαμόρφωση ταυτότητας (εθνικής, κοινωνικής κλπ.)¹⁶⁹, πέρα, δηλ. από την ανέγερση ενός ναού ή ενός τύμβου πεσόντων ή της δημιουργίας αρχείων, κοινή μνήμη αποκρυσταλλώνεται μέσα από καλλιτεχνικές τελετουργίες, μνημόσυνα, επετείους και άλλα κοινωνικά δρώμενα, που καθιστούν, με τρόπο κινητικό και έμπυχο-άυλο, έναν τόπο πυκνωτή συλλογικής μνήμης.

Ο σύγχρονος κάτοικος του Μεσολογγίου διακρίνεται από μεγάλη υπερηφάνεια για την ιστορία της πόλης και των προγόνων του. Αυτό φαίνεται από τη μεγάλη συμμετοχή του στις Εορτές Εξόδου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, που αποτελούν για εκείνον πολύ σημαντικό γεγονός. Ωστόσο, κριτική ασκείται από πολλές πλευρές για την παραγνώριση της σημαντικής ιστορίας της πόλης το υπόλοιπο χρονικό διάστημα. Οπωσδήποτε, η ζωή συνεχίζεται και το Μεσολόγγι αποτελεί μία σύγχρονη πόλη που οφείλει και δικαιούται να εξελίσσεται και να προχωρεί μπροστά, η εξέλιξη αυτή, όμως, οφείλει να συμβαδίζει με την ιστορική μνήμη και την ταυτότητα της πόλης. Φαίνεται ότι, διαχρονικά, ελάχιστοι από τους πολιτικούς παράγοντες που οικοδόμησαν το «νέο Μεσολόγγι» θέλησαν να αναδείξουν το αναλλοίωτο ιστορικό γεγονός της ανακήρυξης του ως Ιερής Πόλης¹⁷⁰. Αντιθέτως, πολλοί προέβησαν και σε αμφιλεγόμενες για την ιστορική φυσιογνωμία της πόλης αποφάσεις, όπως το γκρέμισμα του τείχους για τη διάνοιξη δρόμων ή την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου. Όλα αυτά έλαβαν χώρα στο πλαίσιο μίας «μεγάλης ιδέας»¹⁷¹ που κατατέθηκε προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κυριάρχησε για δεκαετίες στην πόλη, για «το Μεσολόγγι διαμετακομιστικό κέντρο της Δυτικής Ελλάδας» με άξονα το λιμάνι και το σιδηροδρομικό δίκτυο. (...) Ήταν σε σωστή κατεύθυνση αυτή η επιλογή; Υλοποιήθηκε; Παρατήθηκε; (...) Θα εξετάσουμε ποιες θετικές ή αρνητικές συνέπειες είχε στη συγκρότηση της πόλης ή θα τις προσπεράσουμε για να μην θίξουμε τα «ιερά και τα όσια»;

Σαφώς οι Εορτές Εξόδου αποτελούν σημαντικό δρώμενο κοινωνικής συναναστροφής στον δημόσιο χώρο και αποκρυστάλλωσης της κοινής μνήμης· ωστόσο, ο πολεοδομικός σχεδιασμός, εμπνεόμενος από τη γνωστή ρήση του Λούντβιχ Βιτγκενστάιν ότι «η αναπαράσταση και η πραγματικότητα κατοικούν στον αυτό χώρο»¹⁷², μπορεί να στραφεί σε τέτοια κατεύθυνση, ώστε η ιερή μνήμη των αγωνιστών και των νεκρών της Εξόδου να μην τιμάται μόνο στην ετήσια αναπαράσταση των ένδοξων στιγμών, αλλά να αναδεικνύεται και να ξεπροβάλλει καθημερινά σε κάθε γωνιά της πόλης. Η προστασία και η ανάδειξη των ιστορικών κτιρίων και σημείων της πόλης και, κυρίως, η ελεύθερη πρόσβαση, δηλαδή η άκοπη προσπελασιμότητα των κατοίκων και των επισκεπτών σε αυτή, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση της ιστορικής ταυτότητας της πόλης που συντάραξε τον κόσμο με τη θυσία των κατοίκων της για την ελευθερία.

¹⁶⁸ Σταύρος Σταυρίδης, Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη, από το συλλογικό έργο 'Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου', (επιμ. Σταύρος Σταυρίδης), εκδ. Αλεξάνδρεια, α' εκδ. 2006, σ. 27

¹⁶⁹ Χριστιάνα Ιωάννου - Σπύρος Νάσαινας, Παιγνιώδεις διατάξεις μνήμης, από το συλλογικό έργο 'Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου', (επιμ. Σταύρος Σταυρίδης), εκδ. Αλεξάνδρεια, α' εκδ. 2006, σ. 240

¹⁷⁰ Παναγιώτης Α. Κατσούλης: Μεσολόγγι 1830-1940, Η μεταμόρφωση μιας κοινωνίας, εκδ. Ασημακόπουλος, 2010, σ. 400

¹⁷¹ Παναγιώτης Α. Κατσούλης: Μεσολόγγι 1830-1940, Η μεταμόρφωση μιας κοινωνίας, εκδ. Ασημακόπουλος, 2010, σ. 24

¹⁷² Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, από το συλλογικό έργο 'Το Ελληνικό Τοπίο' (επιμ. Παν. Ν. Δουκέλλης), εκδ. Εστία, 2005, σ. 10

7. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Οι λιμνοθάλασσες του Μεσολογίου και του Αιτωλικού είναι υγρότοπος, ο μεγαλύτερος από τους προστατευόμενους στην Ελλάδα βάσει της διεθνούς συνθήκης Ramsar¹⁷³, αλλά και γενικότερα βάσει του διεθνούς, του ευρωπαϊκού και του εθνικού νομικού πλαισίου. Είναι ένας από τους μεγαλύτερους υγροβιοτόπους στη μεσογειακή Ευρώπη. Η ευρύτερη περιοχή είναι **φυσικό πάρκο**, κατά την έννοια του άρθρου 19 του Νόμου (πλαίσιο) 1650/1986 “Για την προστασία του περιβάλλοντος” (ΦΕΚ 160Α/18.10.86), όπως αυτό αντικαταστάθηκε με το Ν.3937/2011 “Διατήρηση της βιοποικιλότητας και άλλες διατάξεις” (ΦΕΚ 60Α/31.3.11), α. 5.

7.1 Το νομικό πλαίσιο προστασίας

Συνοπτικά οι ως άνω διατάξεις του α. 19 έχουν ως εξής:

(παρ.3)

α) ως **φυσικά πάρκα** (Natural parks) χαρακτηρίζονται

- χερσαίες
- υδάτινες ή
- μεικτού χαρακτήρα

περιοχές που παρουσιάζουν ιδιαίτερη αξία και ενδιαφέρον λόγω ποιότητας και ποικιλίας των **φυσικών** και **πολιτιστικών** τους χαρακτηριστικών, ιδίως βιολογικών, οικολογικών, γεωλογικών, γεωμορφολογικών και αισθητικών και παράλληλα προσφέρουν σημαντικές δυνατότητες για ανάπτυξη δραστηριοτήτων που εναρμονίζονται με την προστασία της **φύσης** και του **τοπίου**.

Τα φυσικά πάρκα διακρίνονται σε

- **εθνικά** (παρ. 3.1), όπως το συγκεκριμένο των λ/θ Μεσολογίου, Αιτωλικού κλπ. και
- **περιφερειακά** (παρ.3.2)

και είναι δυνατόν να περιλαμβάνουν προστατευόμενες περιοχές ως εξής:

(παρ. 1)

περιοχές απόλυτης προστασίας της φύσης (Strict nature reserves) δηλ. εκτάσεις με εξαιρετικά ευαίσθητα οικοσυστήματα, ενδιαίτηματα σπάνιων ή απειλούμενων με εξαφάνιση ειδών της αυτοφυούς χλωρίδας ή άγριας πανίδας ή εκτάσεις που έχουν σημαίνουσα θέση στον κύκλο ζωής σπάνιων ή απειλούμενων με εξαφάνιση ειδών της άγριας πανίδας.

(παρ. 2)

περιοχές προστασίας της φύσης (Nature reserves) χαρακτηρίζονται εκτάσεις μεγάλης οικολογικής ή βιολογικής αξίας.

¹⁷³ Υπεγράφη στην πόλη Ramsar της Περσίας το 1971. Τέθηκε σε ισχύ τον Δεκέμβριο του 1975. Η σύμβαση προβλέπει ότι κάθε χώρα α) οριοθετεί, μέσα στην επικράτειά της, κατάλληλους υγροτόπους που θα περιληφθούν σε έναν κατάλογο Υγροτόπων Διεθνούς Σημασίας (Άρθρο 2,1), β) καθορίζουν και εφαρμόζουν τέτοιο σχεδιασμό ώστε να προωθήσουν τη διατήρηση αυτών μέσω ορθολογικής χρήσης (Άρθρο 3,1) και γ) προωθούν την προστασία των υγροτόπων και της υδρόβιας ορνιθοπανίδας οριοθετώντας προστατευόμενες περιοχές, παρέχοντας επαρκή μέσα για την φύλαξή τους (Άρθρο 4,1)

(παρ. 4)

- α) **περιοχές προστασίας οικοτόπων και ειδών** (Habitat / species management areas) χαρακτηρίζονται εκτάσεις χερσαίες, υγροτοπικές ή θαλάσσιες που υπόκεινται σε διαχείριση για τη διασφάλιση ικανοποιητικής κατάστασης διατήρησης των προστατευτέων οικοτόπων και ειδών.
- β) Διακρίνονται σε
- 4.1 Ειδικές Ζώνες Διατήρησης (Special Areas of Conservation) ή ΕΖΔ
 - 4.2 Ζώνες Ειδικής Προστασίας (Special Protection Areas) ή ΖΕΠ
 - 4.3 Καταφύγια Άγριας Ζωής (Wildlife refuges) ή ΚΑΖ

(παρ. 5)

- α) **προστατευόμενα τοπία** (Protected landscapes / seascapes):
αισθητικό δάσος, γεωπάрко, τοπίο άγριας φύσης, τοπίο αγροτικό, αστικό.
προστατευόμενα στοιχεία του τοπίου
αλύσια, παραδοσιακές καλλιέργειες, αγροικίες, μονοπάτια, πέτρινοι φράχτες, ξερολιθίες και αναβαθμίδες, κρήνες.
- β) **προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί** (Protected natural formations):
δέντρα, συστάδες δέντρων και θάμνων, θαλάσσια, προστατευτική βλάστηση, παρόχθια και παράκτια βλάστηση, φυσικοί φράχτες, καταρράκτες, πηγές, φαράγγια, θίνες, ύφαλοι, σπηλιές, βράχοι, απολιθωμένα δάση, δέντρα ή τμήματά τους, παλαιοντολογικά ευρήματα, κοραλλιογενείς, γεωμορφολογικοί σχηματισμοί, γεώτοποι και οικότοποι προτεραιότητας κοινοτικού ενδιαφέροντος.
προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί που έχουν μνημειακό χαρακτήρα, διατηρητέα μνημεία της φύσης (Protected natural monuments).

Το **α. 21** του Ν.1650/86, όπως αντικαταστάθηκε με βάση το **α. 6** του Ν.3937/11, ο χαρακτηρισμός των προστατευόμενων περιοχών

- απόλυτης προστασίας της φύσης
- προστασίας της φύσης
- εθνικού πάρκου

γίνεται με Προεδρικό Διάταγμα με πρόταση του Υπουργού ΠΕΚΑ, ύστερα από γνώμη της “Επιτροπής Φύση 2000” και του Γενικού Γραμματέα της οικείας Αποκεντρωμένης Διοίκησης, σε εφαρμογή Ειδικής Περιβαλλοντικής Μελέτης (ΕΠΜ).

Τα της διαχείρισης των προστατευόμενων περιοχών ρυθμίζονται με τα άρθρα 15 και 17 του Ν.2742/1999, όπως τροποποιήθηκαν με το **α.7** του Ν.3937/2011

Το ανωτέρω νομικό πλαίσιο βασίζεται στις δύο κύριες ευρωπαϊκές οδηγίες 79/409/ΕΕC για τη διατήρηση των άγριων πτηνών (κωδικοποιήθηκε με την οδηγία 2009/147/ΕC) και 92/43/ΕΟΚ “για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας”. Με το άρθρο 3 αυτής της τελευταίας συνιστάται το γνωστό ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο ειδικών ζωνών, επονομαζόμενο “Natura 2000”.

7.2 Προστασία και διαχείριση του Εθνικού Πάρκου

Πρώτη πράξη προστασίας της περιοχής, η οποία από τη δεκαετία του ’70 είχε υπαχθεί στη σύμβαση Ramsar, ήταν η ΚΥΑ 1319/20.7.93 (ΦΕΚ 755B/28.9.93) “Μέτρα για την προστασία των υγροτόπων λιμνοθαλασσών Μεσολογίου – Αιτωλικού, κάτω ρου και εκβολών ποταμών

Ευήνου και Αχελώου και άλλων βιοτόπων της ευρύτερης περιοχής τους”. Η ΚΥΑ καθόριζε ζώνες και μέτρα προστασίας. Η ισχύς έληγε μετά παρέλευση διετίας, με δυνατότητα παράτασης, για εξαιρετικούς λόγους, για ένα ακόμη έτος. Και τούτο διότι, σύμφωνα με το α. 21 του Ν.1650/86, όπως ίσχυε τότε και ισχύει και σήμερα, οριζόταν ότι ο “χαρακτηρισμός περιοχών, στοιχείων ή συνόλων της φύσης και του τοπίου...και ο καθορισμός των ορίων τους και των τυχόν ζωνών προστασίας γίνονται με ΠΔ.....”. Η έκδοση ΚΥΑ, παρ’ όλα αυτά, υπήρξε ένα σοβαρό βήμα εκδήλωσης πολιτικής βούλησης, ανεξάρτητα αν έγινε υπό την πίεση της ανάγκης εκπλήρωσης εκ μέρους των ελληνικών αρχών συγκεκριμένων προϋποθέσεων και όρων που τέθηκαν από τις ευρωπαϊκές υπηρεσίες για την εφαρμογή των κοινοτικών προγραμμάτων. Βάσει του Ν.1650/86, πάντως, η έκδοση ΚΥΑ προβλεπόταν ως προσωρινή διαδικασία μέχρι της εκδόσεως ΠΔ.

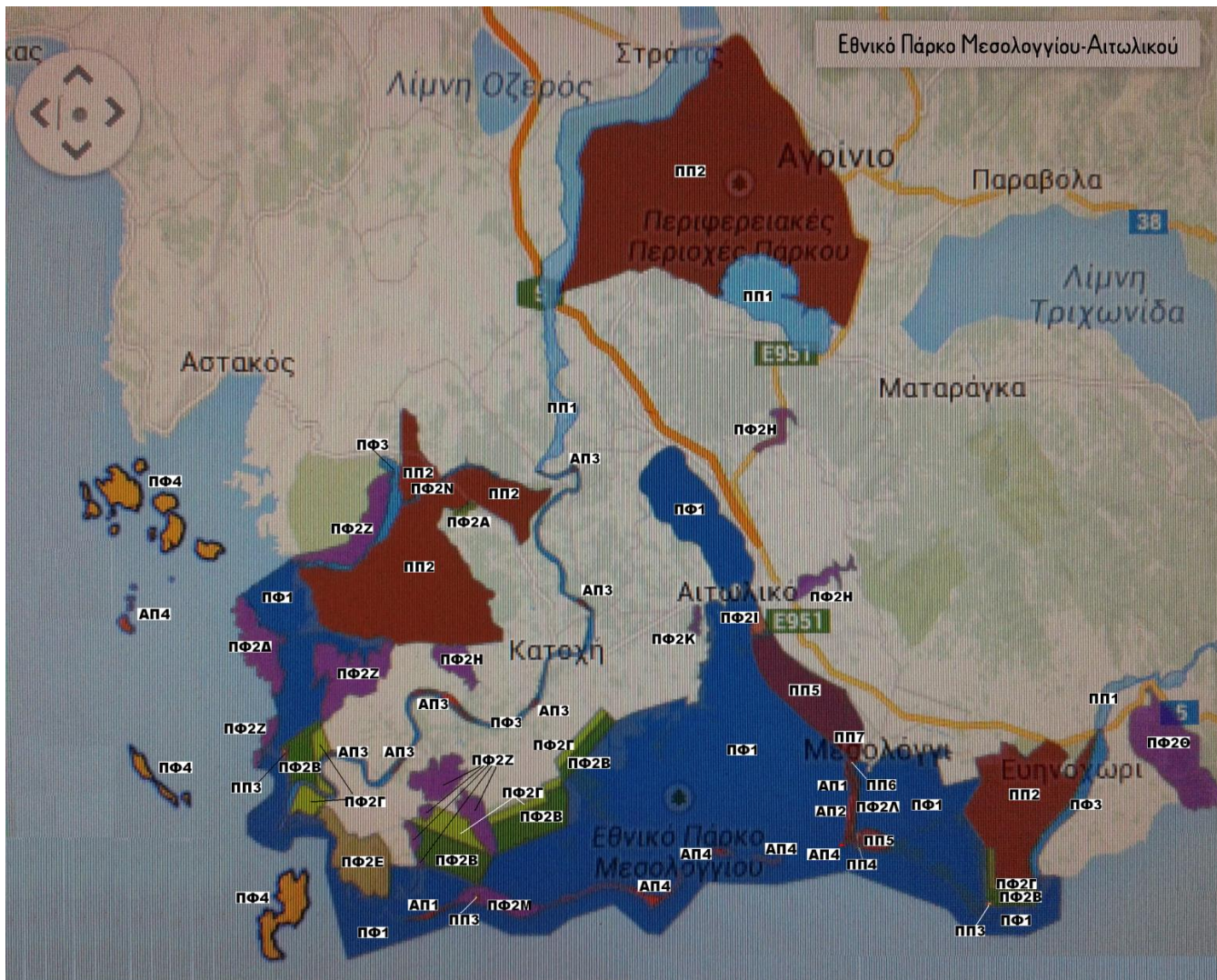
Με πόρους από το Πρόγραμμα ENVIREG και το Β’ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1994-1999), υλοποιήθηκε ένα πρόγραμμα υποδομών παρακολούθησης, μελέτης και παρατήρησης, φύλαξης, προστασίας της περιοχής, με την ανέγερση Κέντρου Πληροφόρησης κοντά στο Αιτωλικό, πλήρως εξοπλισμένου, φυλακίων και παρατηρητηρίων σε επίκαιρες θέσεις, προμήθεια εξοπλισμού αυτοκινήτων και πλωτών μέσων, μέσων παρατήρησης κλπ. Από το ίδιο πρόγραμμα και από πρόσθετους εθνικούς πόρους, χρηματοδοτήθηκαν δράσεις παρακολούθησης και μελέτης των οικοσυστημάτων, προβολής και ευαισθητοποίησης φορέων, οργανώσεων παραγωγών, αλιέων, κυνηγών, μαθητών και κοινού για τις αξίες που έχουμε όλοι ως ευθύνη να διαφυλάξουμε και να παραδώσουμε στις επόμενες γενεές.

Επόμενο σημαντικό βήμα είναι ο ορισμός και εγκατάσταση του φορέα διαχείρισης που έγινε με βάση το Ν.2742/1999, α. 15, όπως είχε συμπληρωθεί με το α. 13 του Ν.3044/2002 (ΦΕΚ 197Α/27.8.02) “Μεταφορά Συντελεστή Δόμησης και ρυθμίσεις άλλων θεμάτων αρμοδιότητας ΥΠΕΧΩΔΕ”.

Η επόμενη πράξη είναι η έκδοση νέας ΚΥΑ 22306/26.5.2006 (ΦΕΚ 477Δ/31.5.06) “Χαρακτηρισμός των λιμνοθαλάσσιων, χερσαίων, ποτάμιων περιοχών του νοτίου τμήματος του Νομού Αιτωλοακαρνανίας και του νησιωτικού συμπλέγματος των Β. και Ν. Εχινάδων του Νομού Κεφαλληνίας ως Εθνικό Πάρκο με την ονομασία «Εθνικό Πάρκο Λιμνοθαλασσών Μεσολογγίου–Αιτωλικού, κάτω ρου και εκβολών ποταμών Αχελώου και Ευήνου και νήσων Εχινάδων.”.

Με την ως άνω ΚΥΑ γίνεται χαρακτηρισμός και οριοθέτηση περιοχής και ζωνών και καθορίζονται χρήσεις, δραστηριότητες, μέτρα, όροι και περιορισμοί προστασίας και διαχείρισης.

Καθορίζονται Ζώνες Απόλυτης Προστασίας (ΑΠ), Ζώνες Προστασίας της Φύσης (ΠΦ), Περιφερειακές Περιοχές (ΠΠ) και περιγράφονται τα όριά τους. Επίσης καθορίζεται ως Περιφερειακή Ζώνη (ΠΖ) η θαλάσσια περιοχή που περιβάλλει τις Εχινάδες νήσους (Εικ. 46).

ΑΠ: Απόλυτη Προστασία, ΠΦ: Προστασία Φύσης, ΠΠ: Περιφερειακές Περιοχές

Εικ. 46. Οριοθέτηση περιοχής και ζωνών Εθνικού Πάρκου λθ Μεσολογγίου - Αιτωλικού

Ειδικότερα, η πόλη του Μεσολογγίου περιβάλλεται στο μεγαλύτερο μέρος της από τη Λιμνοθάλασσα, που χαρακτηρίζεται ως ζώνη Προστασίας της Φύσης ΠΦ1, και από τις Περιφερειακές Περιοχές ΠΠ6, ΠΠ7 και στη συνέχεια ΠΠ5-Αλυκή Άσπρης. Σε άμεση γειτνίαση με την πόλη είναι και οι ζώνες Απόλυτης Προστασίας Φύσης ΑΠ1, ΑΠ2 ΑΠ4 στη ν. Τουρλίδα, η ζώνη Προστασίας της Φύσης ΠΦ2Λ, και οι Περιφερειακές Περιοχές ΠΠ3, ΠΠ4 και ΠΠ5-Αλυκή Τουρλίδας (Εικ. 47).

ΑΠ1, ΑΠ2, ΑΠ4: Απόλυτη προστασία ν. Τουρλίδας, **ΠΦ1:** Λιμνοθάλασσα, **ΠΦ2Λ:** Προστασία φύσης ν. Τουρλίδας
ΠΠ3, ΠΠ4: Περιφερειακές περιοχές ν. Τουρλίδας, **ΠΠ5:** Αλυκές (άσπρη, μαύρη), **ΠΠ6:** Λιμάνι, **ΠΠ7:** Πλώσταινα

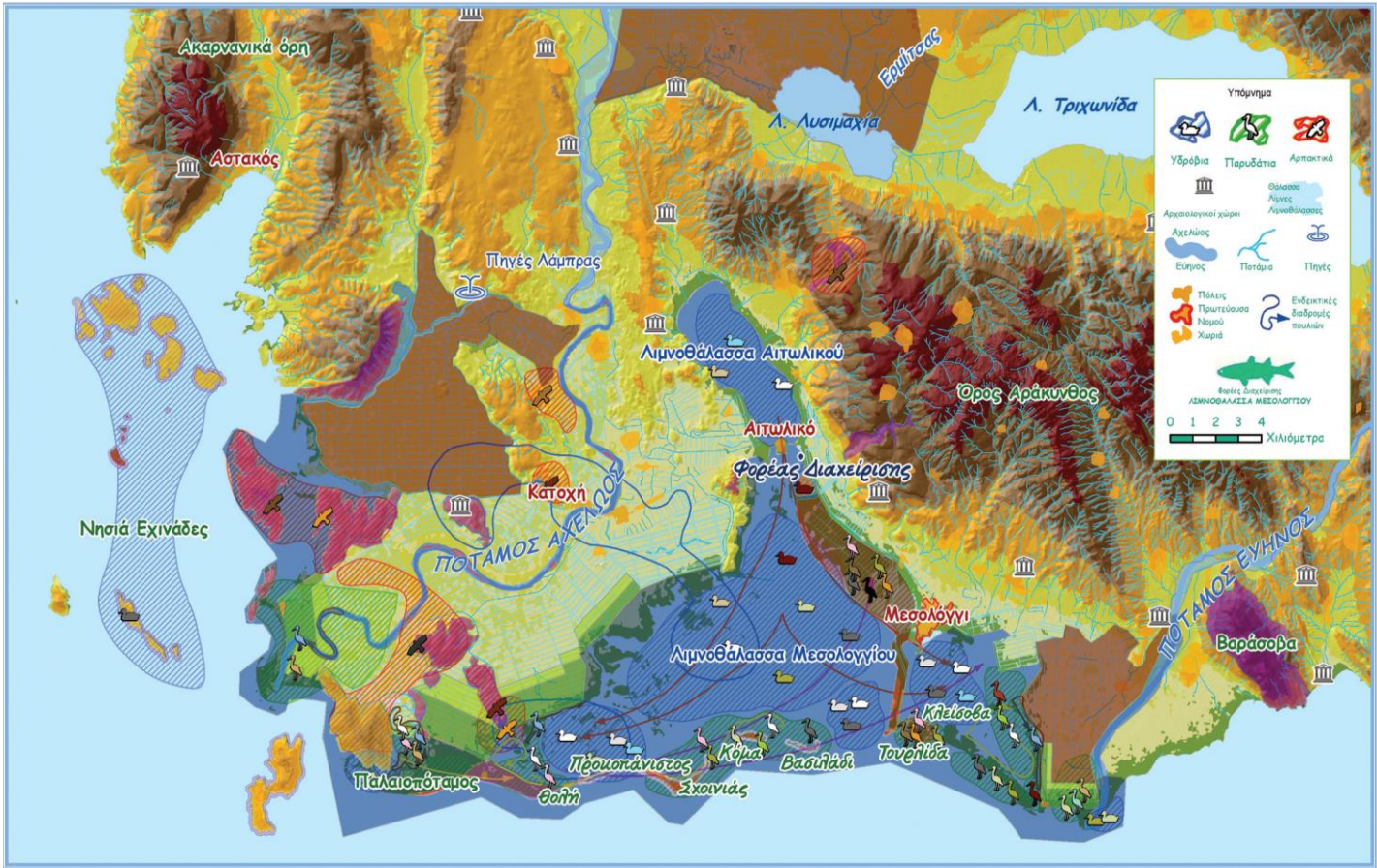
Εικ. 47. Προστατευόμενες περιοχές στην πόλη του Μεσολογγίου.

Η πανίδα ενός οικοσυστήματος, όπως και η χλωρίδα, δίνουν μια εικόνα της αξίας και σημασίας του ως παραγωγικού και βιογενετικού χώρου σε τοπικό, εθνικό ή και διεθνές επίπεδο. Ανάλογα με τη θέση τους στην οικολογική πυραμίδα, κάποιες ζωικές ομάδες αποτελούν βιοδείκτες που οδηγούν στην αναγνώριση ζωνών και προτεραιοτήτων προστασίας. Τέτοια ταξινομική ομάδα είναι τα πουλιά¹⁷⁴. Το Εθνικό πάρκο είναι από τα πλουσιότερα σε ορνιθοπανίδα. Καταγράφονται περί τα 200 είδη που διαχειμάζουν, φωλιάζουν ή είναι μεταναστευτικά. Πολλά από αυτά είναι στον Κόκκινο Κατάλογο των απειλούμενων ειδών, με διαβάθμιση CR (critically endangered), EN (endangered), VU (vulnerable)¹⁷⁵. Ειδικότερα, για πολλά διαχειμάζοντα είδη, λόγω ήπιου κλίματος το χειμώνα σε σχέση με άλλους ελληνικούς υγρότοπους στη βόρεια Ελλάδα, ο υγροβιότοπος του Μεσολογγίου είναι “σανίδα σωτηρίας” για

¹⁷⁴ ΥΠΕΧΩΔΕ, Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Συμπλέγματος Υγροτόπων Μεσολογγίου-Αιτωλικού, Δεκ. 1999, σ. 96

¹⁷⁵ International Union for the Conservation of Nature (IUCN), Red List of Threatened Species

μεγάλους πληθυσμούς πουλιών που κινούνται στον ευρύτερο κεντροανατολικό Ευρωπαϊκό χώρο¹⁷⁶ (Εικ. 48).

Εικ. 48. Εποπτικός χάρτης παρουσίας ορνιθοπανίδας στο Εθνικό Πάρκο λ/θ Μεσολογγίου
Πηγή: Φορέας Διαχείρισης, περιοδική έκδοση, τεύχος 1 & 2, Οκτ.2014

Πάπιες, φαλαρίδες, ερωδιοί, βουτηχτάρια, αβοκέτες είναι κυρίως διαχειμάζοντα είδη, παρατηρείται δε στα περισσότερα μια τάση μείωσης πληθυσμών, λόγω των έντονων παρεμβάσεων του ανθρώπου στις δεκαετίες '60 και '70 (αποξηράνσεις, αλυκοποίηση και εντατικοποίηση δραστηριοτήτων στο βίοτοπο, οικιστική επέκταση αλλά και το παράνομο κυνήγι).

Το φώλιασμα των παραπάνω, αλλά και άλλων, ειδών έχει επίσης υποχωρήσει δραματικά (πίεση στους χώρους πυκνής βλάστησης), ο υγροβίοτοπος, όμως, παραμένει πολύ σημαντικός

¹⁷⁶ ΥΠΕΧΩΔΕ, Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Συμπλέγματος Υγροτόπων Μεσολογγίου-Αιτωλικού, Δεκ. 1999, σ. 98

χώρος φωλιάσματος για ένα αριθμό υδρόβιων, παρυδάτιων, αρπακτικών και στρουθιόμορφων πουλιών¹⁷⁷.

7.3. Νομικά και άλλα προβλήματα

Η δεύτερη κατά σειρά ΚΥΑ του 2006 δεν προβλέπει συγκεκριμένη διάρκεια ισχύος της. Επί προσφυγών κατά άλλων παρόμοιων ΚΥΑ, που αφορούν σε άλλες προστατευόμενες περιοχές και εθνικά πάρκα, το ΣτΕ έχει κρίνει ότι δεν έχουν εκδοθεί νομίμως, διότι ο Ν.1650/86 προβλέπει σχετικώς έκδοση Π. Δ/των. Δεν τις έχει ρητώς ακυρώσει, με το σκεπτικό ότι μέχρι την έκδοση Π. Δ/των η προστασία των περιοχών αυτών πρέπει να διατηρηθεί. Ακυρώνει, όμως, αποφάσεις άλλων (τοπικών) φορέων που βασίζονται στις ΚΥΑ, οπότε οι ΚΥΑ χάνουν έτσι μέρος της κανονιστικής τους ισχύος¹⁷⁸. Οι δυνατότητες επίσης τροποποιήσεων των ΚΥΑ σε θέματα που οι ίδιες προβλέπουν δεν είναι πλέον νομικώς ισχυρές.

Άλλο ζήτημα είναι ότι εκκρεμεί στις περισσότερες περιοχές η κατάρτιση σχεδίων διαχείρισης, σύμφωνα με το α. 18 παρ.5 του Ν.1650/86 όπως ισχύει, συνοδευόμενο από πρόγραμμα δράσης και προβλέψεις χρηματοδότησης, ώστε η προστασία να γίνει ουσιαστική.

Ο φορέας διαχείρισης του Εθνικού Πάρκου της λ/θ Μεσολογγίου, παρά τις αντιξοότητες, έχει να επιδείξει πλούσιο έργο παρατήρησης και μελέτης των προστατευόμενων ειδών και οικοτόπων, φύλαξης και ενημέρωσης του κοινού και κυρίως μαθητών, σπουδαστών, εκπαιδευτικών, επαγγελματιών, φορέων και αιρετών εκπροσώπων, αλλά χρειάζεται ενίσχυση για να πετύχει ακόμα περισσότερα στο πλαίσιο της αποστολής του. Η δράση του στην περιοχή αλλά και η συμμετοχή του σε διεθνείς συναντήσεις, συνεργασίες και εκδηλώσεις είναι, πέραν της οικολογικής της διάστασης, εκ των πραγμάτων, και μια βάση γενικότερης ευαισθητοποίησης με πολλαπλό περιεχόμενο, όπως η προστασία του τοπίου, της “μη προστατευόμενης φύσης”, (πχ. οι θύλακοι της φύσης μέσα και έξω από την πόλη), το αστικό τοπίο και η αρχιτεκτονική κληρονομιά, η φυσιογνωμία των οικισμών και των πόλεων κλπ.

Το Μεσολόγγι, όντας στο κέντρο της εξαιρετικά προικισμένης, αλλά και οικολογικά ευαίσθητης αυτής περιοχής, και έχοντας την απaráμιλλη ιστορική κληρονομιά, είναι ταγμένο να ακολουθεί το δρόμο της ήπιας και βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία, ούτως η άλλως, θα έπρεπε να πρυτανεύει σε όλες τις ελληνικές πόλεις προς όφελος των κατοίκων αλλά και της ελληνικής φύσης. Σε ένα βαθμό αυτό ισχύει. Η ανάπτυξη της πόλης δημιούργησε μεν πιέσεις στο φυσικό οικοσύστημα (δρόμος προς Τουρλίδα, διάνοιξη διαύλων ναυσιπλοΐας, επιχώσεις κλπ.) και φαινόμενα υποβάθμισης στον αστικό χώρο, έχει αφήσει, όμως, αρκετά περιθώρια για παρεμβάσεις αποκατάστασης πολεοδομικού χαρακτήρα, με στόχο να αναδειχθούν στοιχεία της ιστορικής της φυσιογνωμίας.

¹⁷⁷ ΥΠΕΧΩΔΕ, Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Συμπλέγματος Υγροτόπων Μεσολογγίου-Αιτωλικού, Δεκ. 1999, σ. 102

¹⁷⁸ ΣτΕ 3290/2009, [Παράνομη η ΚΥΑ για την ίδρυση του Εθνικού Υγροτοπικού Πάρκου Δέλτα Έβρου]

8. ΤΟΠΙΟ

Η περιοχή του εθνικού πάρκου περιλαμβάνει τοπία εξαιρετικής ομορφιάς. Οι χερσαίες φυσικές περιοχές και οι αγροτικές εκτάσεις όπως και άλλα έργα του ανθρώπου, συνδυάζονται με αισθητική αρμονία με τα ποτάμια, τις λιμνοθάλασσες και τους βάλτους. Τα χρώματα αλλάζουν ανάλογα με την εποχή αλλά και κατά τη διάρκεια της ημέρας (Εικ.49).

Εικ. 49. Αεροφωτογραφία της λ/θ, περιοχή απέναντι από την Άσπρη Αλυκή, πτήση από Αιτωλικό προς Πατραϊκό κόλπο, κατεύθυνση ΝΝΔ. (Φ. Περγαντής - Αερολέσχη Μεσολογίου)

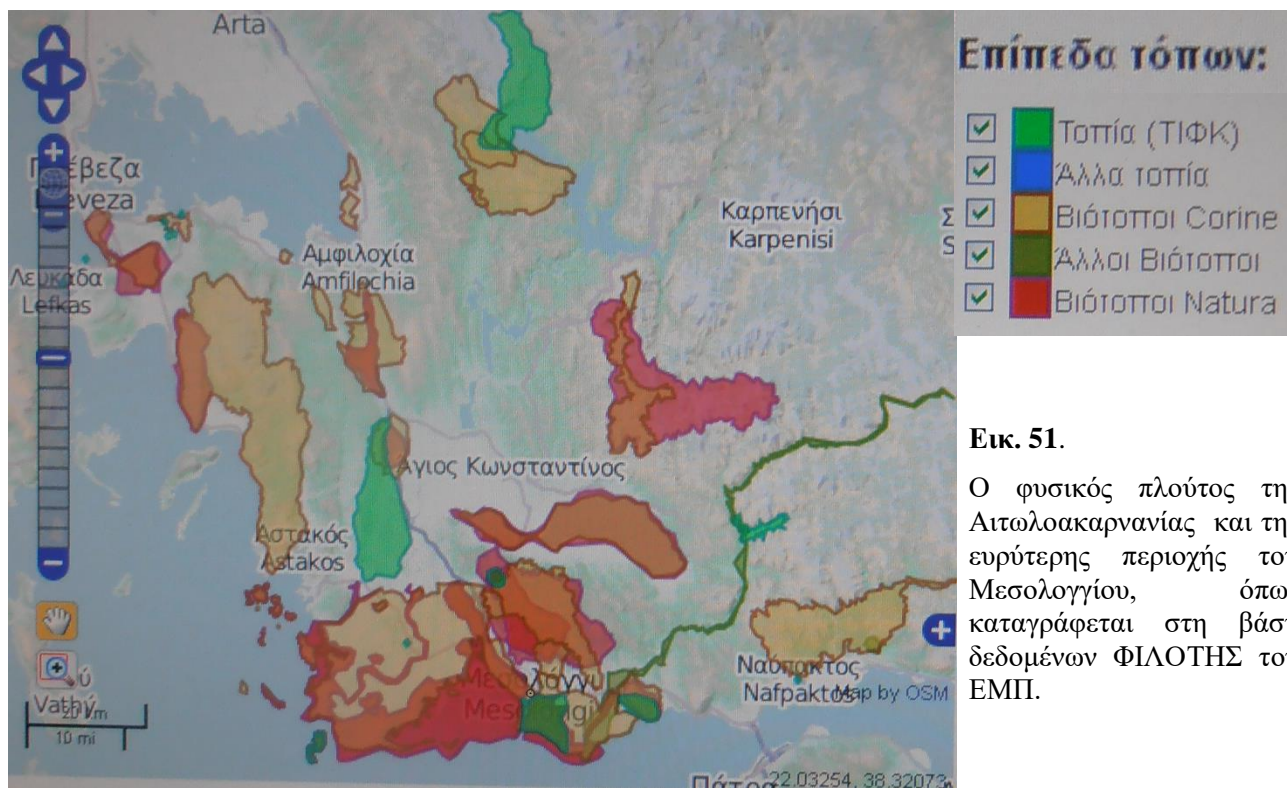

Εικ. 50. Αγέλη άγριων αλόγων στην περιοχή του Λούρου

Οι εικόνες συμπληρώνονται από είδη, σπάνια ή όχι, της πλούσιας ορνιθοπανίδας αλλά και άλλα άγρια ζώα, όπως οι αγέλες άγριων αλόγων στην περιοχή του Λούρου (εκβολές) του Αχελώου. Πιστεύεται ότι ανήκουν στη σπάνια φυλή της Πίνδου και συγγενεύουν στα χαρακτηριστικά -ελαφριά χαίτη, ρυθμικός καλπασμός- με τα άλογα του Μεγαλέξανδρου (Εικ. 50).

Η ευρύτερη περιοχή είναι πλούσια σε Τοπία Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους (ΤΙΦΚ), όπως αυτά καταγράφονται στον ιστοχώρο «ΦΙΛΟΤΗΣ», τη βάση δεδομένων για την ελληνική φύση που φιλοξενείται από τον Τομέα Υδατικών Πόρων και Περιβάλλοντος του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και όπου οι τόποι ενδιαφέροντος είναι καταχωρισμένοι ως: ΤΙΦΚ,

βιότοποι Corine, βιότοποι NATURA, άλλα τοπία και άλλοι βιότοποι, καθώς και τα περισσότερα είδη και υποείδη της ελληνικής χλωρίδας και πανίδας (Εικ. 51).

Εικ. 51.

Ο φυσικός πλούτος της Αιτωλοακαρνανίας και της ευρύτερης περιοχής του Μεσολογγίου, όπως καταγράφεται στη βάση δεδομένων ΦΙΛΟΤΗΣ του ΕΜΠ.

Κοντά στην Ι.Π. του Μεσολογγίου καταγράφονται ως ΤΙΦΚ η (ιστορική) “νησίδα Κλείσοβα και λιμνοθάλασσα Κλείσοβας” και το “όρος Βαράσοβα”. Και οι δύο αυτοί φυσικοί-γεωγραφικοί σχηματισμοί, η λ/θ σε επαφή με την πόλη και το βουνό, σε απόσταση μεγαλύτερη από 10 χλμ. είναι τα κύρια στοιχεία του συναρπαστικού σκηνικού, που μαζί με τις μυρωδιές της γης και του νερού που η ατμόσφαιρα επιφυλάσσει, αποτελούν ασύγκριτη απόλαυση για τον άνθρωπο. Τα υπόλοιπα στοιχεία του περιβάλλοντος, όπως η κορυφογραμμή του επιβλητικού και ιστορικού Ζυγού, αλλά και οι ανθρώπινες παραδοσιακές ή και σύγχρονες κατασκευές, αλλά κυρίως η πλούσια ορνιθοπανίδα, συμπληρώνουν, συνήθως αρμονικά, τη συνολική εικόνα (Εικ. 52, 53, 54, 55).

Εικ. 52. Το Βυρώνειο κτίριο και ο ανδριάντας του Βύρωνα, με φόντο τον Ζυγό και τη Βαράσοβα

Τα πουλιά είναι αναπόσπαστο κομμάτι της φυσιογνωμίας της πόλης και της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Ακόμα και αν μερικά συνιστούν κίνδυνο για την αλιευτική παραγωγή, όπως οι κορμοράνοι και άλλα ψαροφάγα, αυτό δεν αλλάζει μια μακράιωνη ιστορία συμβίωσης. Αντίθετα, είναι το ζωντανό στοιχείο στην εικόνα της ήρεμης λιμνοθάλασσας, ενώ, με την κίνησή

τους, το φτερούγισμα ή το “βούτηγμα” και, πιο έντονα, με τη λαλιά τους, συνθέτουν για την πόλη ένα ιδιαίτερο **ακουστικό τοπίο**, κυρίως το πρωινό ή το σούρουπο, ανάλογα με την εποχή.

Ειδικότερα, ο απόκρημνος όγκος Βαράσοβα (υψόμετρο 914 μ.) ή Ιερό Βουνό ή και “Άγιον Όρος της Αιτωλίας”, μοναστικό κέντρο από τον 9^ο έως τον 19^ο αιώνα, δεσπόζει στον ορίζοντα προς την ανατολή. Είναι ένα σημείο αναφοράς για την ιστορία της πόλης, εμφανιζόμενο στα περισσότερα φωτογραφικά “ντοκουμέντα” διαχρονικά (Εικ. 54,55). Η μεγάλη του ακμή εντοπίζεται στη μεταβυζαντινή περίοδο, με 72 εκκλησίες, μοναστήρια και ασκηταριά. Σήμερα 4 είναι επισκέψιμα, με σημαντικότερο (και εντυπωσιακότερο) τον Άγιο Νικόλαο. Η Βαράσοβα αποτελεί ένα από τα καλύτερα αναρριχητικά κέντρα της Ελλάδος¹⁷⁹.

Εικ. 53. Γραφικότητα και μελαγχολία στον πίνακα του Μεσολογγίτη ζωγράφου Πάνου Αθανασίου (από τη συλλογή της συμβολαιογράφου Αθηνών Χριστίνας Ηλιοπούλου). Λ/θ Κλείσοβας – Βαράσοβα

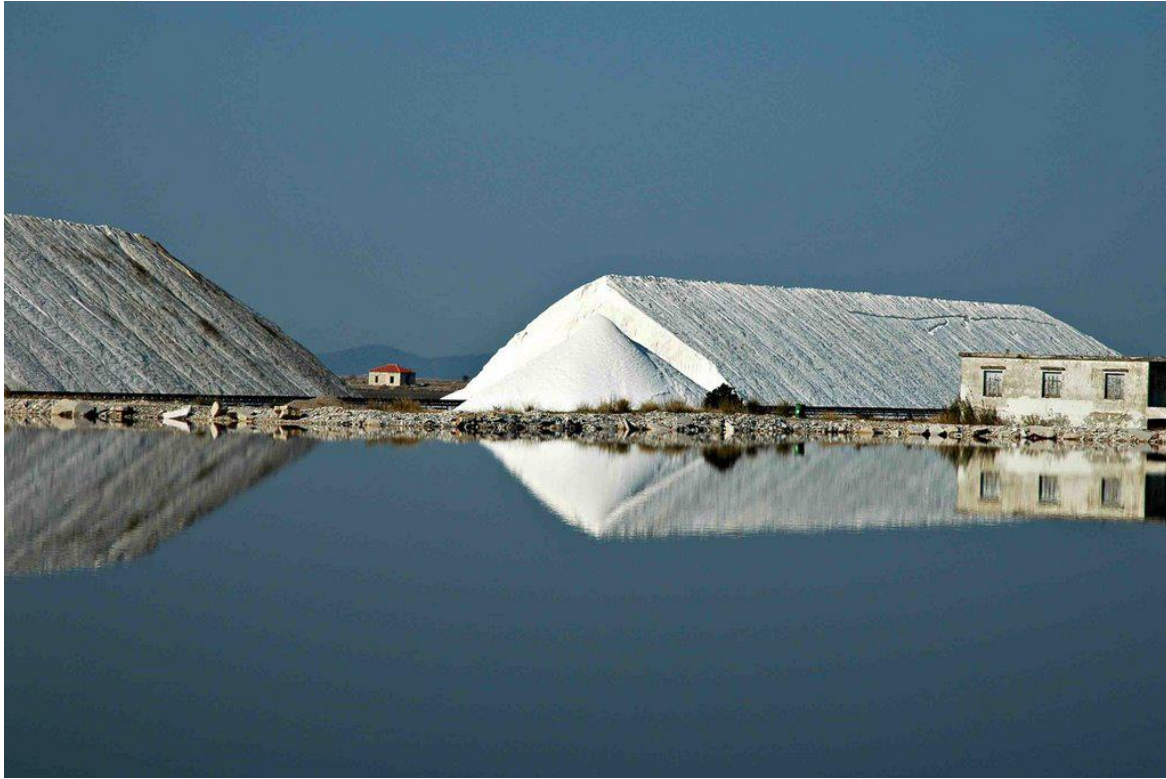
Εικ. 54. Λ/θ Κλείσοβας – Βαράσοβα σε σύγχρονη φωτογραφία (από το διαδίκτυο)

Εικ. 55.
Η Βαράσοβα σε παλιά φωτογραφία

¹⁷⁹ Travel Book, έκδοση εφημερίδας “Έθνος”, τ. 32^ο, 2014

Στην άλλη πλευρά της πόλης, τη δυτική, κυριαρχεί εξίσου το λιμναίο τοπίο, εμπλουτιζόμενο απροσδόκητα με τα βουνά του αλατιού που παράγεται στην Άσπρη αλυκή (Εικ. 56).

Εικ. 56. Τοπίο από αλάτι στην Άσπρη αλυκή.

Η ποίηση του Κωστή Παλαμά, ειδικότερα με το ποίημα “Μια Πίκρα” από τη συλλογή “Καημοί της λιμνοθάλασσας” (1912), υμνεί το υγρό τοπίο μέσα από τα νεανικά βιώματα του εθνικού ποιητή, όταν ζούσε στην Ιερή Πολιτεία.

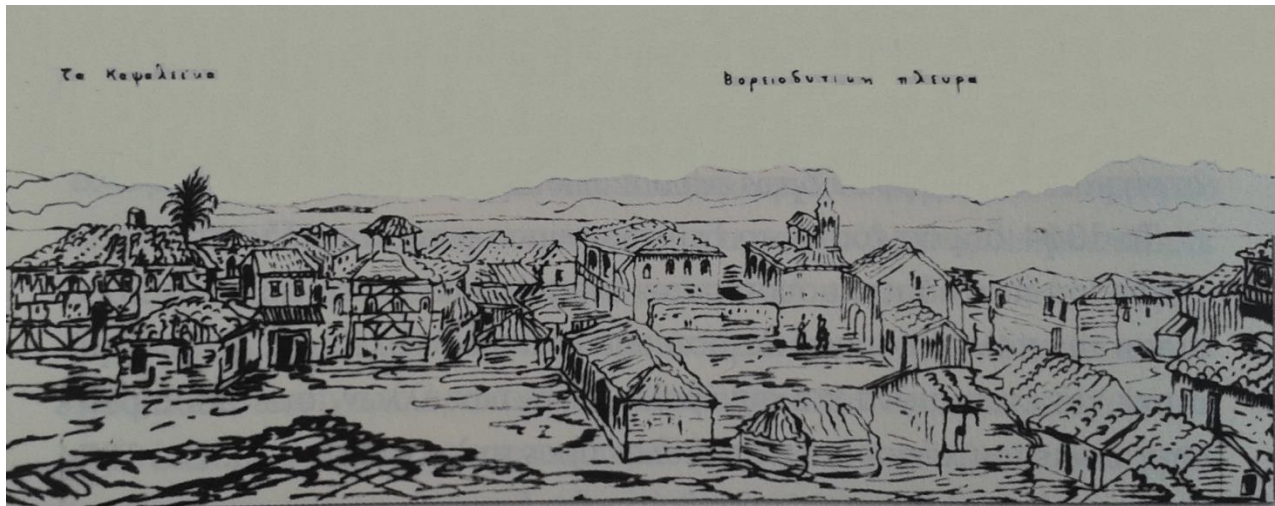
*Τα πρώτα μου χρόνια τ' αζέχαστα τάζησα κοντά στ' ακρογιάλι,
στη θάλασσα εκεί τη ρηγή και την ήμερη, στη θάλασσα εκεί την πλατειά, τη μεγάλη.*

Τελείως διαφορετικό είναι το αίσθημα κατά την προσέγγιση της πόλης από το εθνικό οδικό δίκτυο. Το Τείχος είναι το μόνο ορατό στοιχείο. Η πόλη είναι σχεδόν άφαντη. (Εικ. 57)

Εικ. 57. Το Μεσολόγγι πίσω από το Τείχος

Σαν μέτρο σύγκρισης, αλλά και σαν πηγή έμπνευσης, παρατίθενται σε αυτό το σημείο δύο “τοποϊχνογραφήματα” του 1830 (Εικ. 58) που έχουν δημοσιευτεί σχετικά πρόσφατα στο βιβλίο «Μεσολόγγι, Ελεγεία» του Μεσολογγίτη συγγραφέα Γ. Κοκοσούλα¹⁸⁰, “δύο παραστάσεις που μπορούν να κατευθύνουν τη σκέψη μας στο πώς χτίστηκε και πώς διαμορφώθηκε η πόλη μετά την απελευθέρωση. Μια πόλη σε σχήμα αχλαδιού, του οποίου το κοτσάνι συνδεόταν με τη νησίδα του ιστορικού ανεμόμυλου. Μια πόλη οριζόμενη πλέον βορειοανατολικά από το ιστορικό της τείχος και τον «Κήπο των Ηρώων», περιβεβλημένη καθ’ ολοκληρίαν από τη λιμνοθάλασσα, πυκνοκατοικημένη στο κέντρο της, οικοδομημένη πάνω στην πρωθύστερη γραμμή των τριώροφων και διώροφων κατοικιών με τους ξύλινους μόντζους και τις σοφίτες, ρυμοτομημένη με άξονες τις ενορίες των τριών ναών και τις δύο αγοραίες συναθροίσεις της, την πάνω και την κάτω αγορά”¹⁸¹.

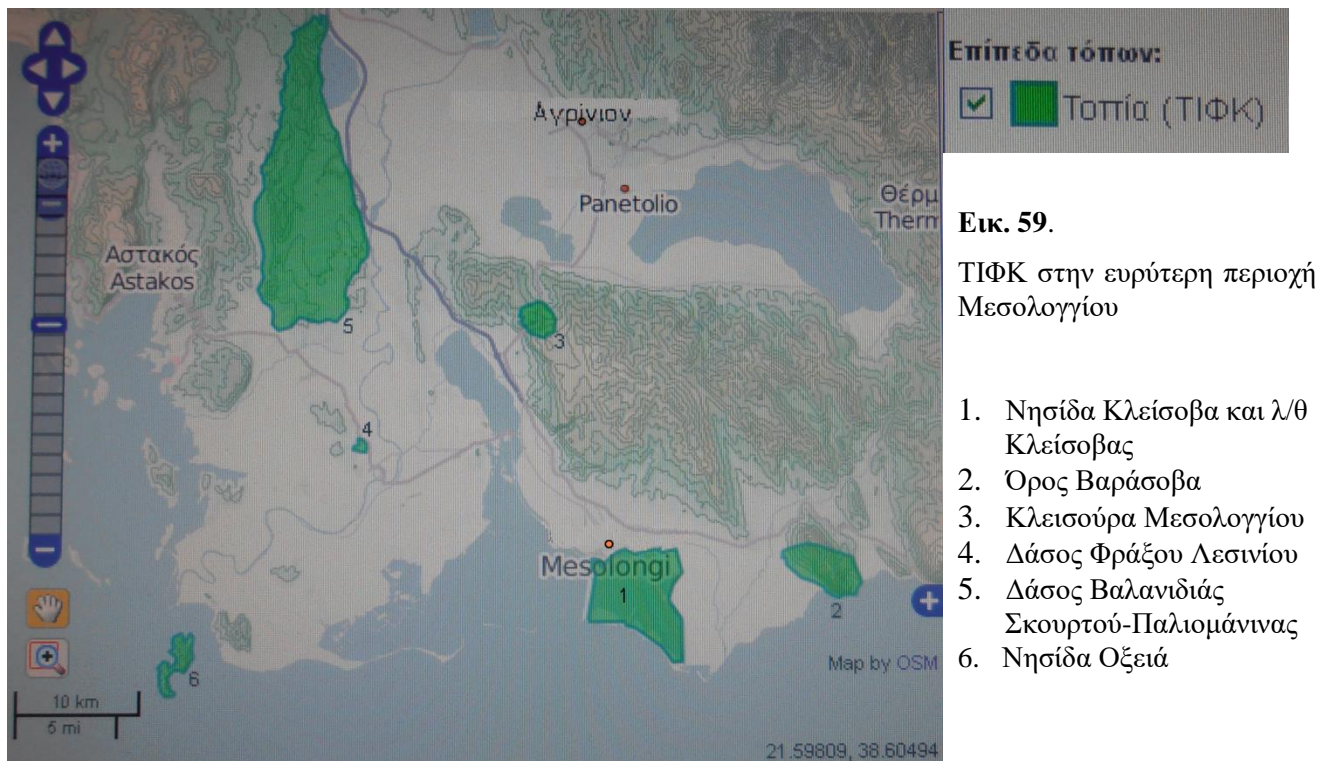

Εικ. 58. Μεσολόγγι 1830, δύο “τοποϊχνογραφήματα”

Στην ευρύτερη περιοχή του Μεσολογγίου, βεβαίως, συναντάμε και άλλες φυσικές περιοχές χαρακτηρισμένες ως ΤΙΦΚ, όπως καταγράφονται στη βάση ΦΙΛΟΤΗΣ (Εικ. 59).

¹⁸⁰ Γιώργος Ιω. Κοκοσούλας: «Μεσολόγγι, Ελεγεία». Εκδόσεις «Αράκυνθος», Μεσολόγγι 2008.

¹⁸¹ Παναγιώτης Α. Κατσούλης, Μεσολόγγι 1830-1940, Η μεταμόρφωση μιας κοινωνίας, εκδόσεις Ασημακόπουλος, 2010, σ. 230

Η υγρασία είναι ένα άλλο στοιχείο της πόλης, έντονο κατά τόπους, κυρίως για κάποιον που διασχίζει την ατμόσφαιρα της λιμνοθάλασσας πηγαίνοντας προς την Τουρλίδα πεζός ή με ποδήλατο. Το φυσικό τοπίο προσφέρει τότε μια ιδιαίτερη αίσθηση, την **αίσθηση της αφής**. Ως προς την **όσφρηση**, στο τέλος του δρόμου ο περιπατητής διαπιστώνει ότι η οσμή του ακίνητου νερού έχει καλυφθεί πλέον από τις μυρωδιές που παραπέμπουν στις γευστικές τοπικές δημιουργίες στις ταβέρνες της Τουρλίδας, με το παραδοσιακό χρώμα των πελάδων.

8.1. Οι πελάδες

Βασικό στοιχείο της οργάνωσης της εργασίας των παραδοσιακών αλιέων, όπως περιγράφηκε στην παρ. 6.3., είναι οι πελάδες, τα θεμελιωμένα με πασσάλους πάνω στη λιμνοθάλασσα, ξύλινα καταλύματα, έργα λαϊκής αρχιτεκτονικής, δεμένα άρρηκτα με το επίπεδο τοπίο, όπως και οι φράχτες και οι καλαμωτές. Όλα τα υλικά δόμησης ήταν αυτά που πρόσφερε το τοπικό φυσικό περιβάλλον. Πάσσαλοι από φτελιές, χωμένοι βαθιά στη μαλακή οργανική λάσπη και στηρίγματα από αλμυρικά. Σκελετοί τοιχοποιίας από χοντρό καλάμι και δέσιμο με μάτσα από ψαθί. Η επένδυση των τοίχων και της οροφής είναι από πλεγμένα ψαθιά και ψιλά νεροκάλαμα (Εικ. 60).

Εικ. 60. Παραδοσιακή πελάδα στα ήρεμα νερά

Σήμερα, πελάδες φτιαγμένες με τον παραδοσιακό τρόπο είναι είδος προς εξαφάνιση. Δεν κατασκευάζονται πια για να εξυπηρετήσουν την ψαροσύνη (παραδοσιακή αλιεία), αλλά για να χρησιμοποιηθούν σαν θερινές ή και μόνιμες κατοικίες. Οι καλύβες στην περιοχή της Τουρλίδας ανακατασκευάστηκαν και συγκροτούν εξοχικό οικισμό. Οι πάσσαλοι και η βάση παραμένουν, ενώ η υπόλοιπη κατασκευή έχει τη μορφή μιας λυόμενης κατοικίας, με «ραμποτέ» επένδυση και σκεπή από κεραμίδια ή άλλο, οπτικά παρόμοιο υλικό (Εικ. 61).

Εικ. 61. Σύγχρονες “πελάδες” στην Τουρλίδα.

Πολλές εγκαταστάσεις αναψυχής, κυρίως στις ακτές κολύμβησης, ακολουθούν εν γένει την παραδοσιακή τεχνική, με καλό αισθητικό αποτέλεσμα και ένταξη στο τοπίο (Εικ. 62).

Εικ. 62. Εξέδρα αναψυχής στην παραλία Τουρλίδας

8.2. Παράνομη δόμηση στη λιμνοθάλασσα

Από τις δεκαετίες του '70 και του '80 άρχισε να αναπτύσσεται παράνομη δόμηση με συστηματική καταπάτηση τμημάτων των προστατευόμενων περιοχών Λούρου, Διονίου και Ρεμπακίων Αιτωλικού και της νήσου Τουρλίδας στο Μεσολόγγι. Η αυθαιρεσία έχει την ιδιαιτερότητα ότι τα παράνομα κτίσματα ακολουθούν ορισμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των πελάδων, κάτι που θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν συγκάλυψη ή ελαφρυντικό για τον αυθαιρετούχο ή καταπατητή. Το πρόβλημα, ως προς την ευθύνη της πολιτείας, τέθηκε επιτακτικά με έκθεση του Σώματος Επιθεωρητών Δημόσιας Διοίκησης το έτος 2009.

Η υπόθεση επανήλθε στην επικαιρότητα με απόφαση του Ε΄ Τμήματος του ΣτΕ (αρ. 4903/13) επί προσφυγής 25 ενδιαφερομένων, κατά αποφάσεων (πρωτοκόλλων κατεδάφισης, άρσης και απομάκρυνσης αυθαιρέτων κατασκευών σε χώρους του αιγιαλού) της Κτηματικής Υπηρεσίας Αιτωλοακαρνανίας. Το ΣτΕ έκρινε ότι η Διοίκηση είναι υποχρεωμένη να επιβάλει την κατεδάφιση των κτισμάτων που βρίσκονται στον αιγιαλό, ανεξαρτήτως του χρόνου ανέγερσής τους, ενώ δεν αναγνώρισε κανένα από τα επιχειρήματα των 25 ενδιαφερομένων.

"Υπέρ του κύρους των προσβαλλομένων πρωτοκόλλων" παρενέβησαν τότε οι οργανώσεις: Σύλλογος Προστασίας Περιβάλλοντος, Εταιρεία Προστασίας της Φύσης, Ελληνική Ορνιθολογική, WWF Ελλάς, Μεσόγειος SOS και ο σύλλογος για την προστασία της θαλάσσιας χελώνας ΑΡΧΕΛΩΝ.

Οι αυθαίρετες κατασκευές και οι καταπατήσεις, ειδικά στις ζώνες Απόλυτης Προστασίας και Προστασίας Φύσης και σε Περιφερειακές Περιοχές, δεν μπορεί να είναι αποδεκτές ούτε νομιμοποιήσιμες. Ο αντίλογος ότι κάποιες νεώτερες λιμναίες κατοικίες αποτελούν κι αυτές ένα κομμάτι της ιστορίας της πόλης και μνημείο των παραδοσιακών δραστηριοτήτων των ντόπιων, ότι προσθέτουν γραφικότητα στην Λιμνοθάλασσα (κυρίως στην Τουρλίδα) και ότι το σύνολο καταλήγει να αποτελεί πόλο έλξης για τους επισκέπτες, δεν μπορεί να έχει γενική ή ευρεία ισχύ. Ο Δήμος της Ι. Π. Μεσολογγίου και οι κοινωνικοί φορείς, με τη συμμετοχή του Φ.Δ. Λ/Θ Μεσολογγίου, μπορούν να προτείνουν ένα πρόγραμμα παρέμβασης και ορθολογικής, ήπιας αξιοποίησης του παραδοσιακού, όντως, οικισμού Τουρλίδας, με προτεραιότητα την αναψυχή, την περιβαλλοντική εκπαίδευση - ενημέρωση κλπ.

9. ΠΝΕΥΜΑ –ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο πολιτισμός στην ευρύτερη περιοχή του Μεσολογγίου και της Αιτωλοακαρνανίας είναι υψηλού επιπέδου συστατικό στοιχείο της ιστορίας της από τα βάθη της αρχαιότητας. Ο μεγάλος αριθμός αρχαίων θεάτρων είναι απόδειξη έξοχου πολιτιστικού πλούτου. Εάν η ιστορική και πολιτιστική αυτή κληρονομιά συνδιαμόρφωσε το φρόνημα των αγωνιστών της Επανάστασης και της Εξόδου, το Μεσολόγγι συνεχίζει τη σημαντική παρουσία του στην εθνική ζωή.

9.1. Δικαιοσύνη

Το Μεσολόγγι θεωρείται ως η “κοιτίδα” της Δικαιοσύνης του, μετέπειτα, ανεξάρτητου Νεότερου Ελληνικού Κράτους. Αυτό τεκμηριώνεται από ιστορικά στοιχεία όπως η ψήφιση του Οργανισμού Δυτικής Χέρσου Ελλάδος (Μεσολόγγι, 1821), όπου διατυπώνεται το αίτημα για την οργάνωση της Δικαιοσύνης και αναφέρεται ότι “ Μέχρι του τακτικού διοργανισμού των Κριτηρίων η Γερουσία διορίζει προσωρινώς τους θεωρητάς των εγκληματικών και πολιτικών διαφορών....”. Το Φεβρουάριο 1823 ιδρύθηκε το Πρώτον Δικαστήριο Αιτωλίας, τον Ιανουάριο 1824 το Δικαστήριο των Εκκλητών (δευτεροβάθμιο Δικαστήριο ή Εφετείο) ενώ, με βάσιμες ενδείξεις λειτούργησε από το 1822 Δικαστήριο Θαλάσσιον (ή Λειών ή Λειοδικείον)¹⁸².

Στο Μεσολόγγι, στις 21.2.1824, εκδίδεται το σπουδαίο νομοθετικό κείμενο “Οδηγία των Δικαστηρίων”. Εκδίδονται, επίσης, συγγράμματα του ιστορικού δικαστή Αναστάσιου Πολυζωΐδη που παρέμενε από το 1821 στο Μεσολόγγι (ο πρώτος που το ονόμασε Ιερή Πόλη). Εμβληματική, παράλληλα, είναι η δράση του Μεσολογγίτη δικαστικού Σπ. Κανίνια, Αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Εισαγγελέα στη Δίκη των πρωταιτών του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967.

9.2. Τύπος

Όπως αναφέρθηκε στην παρ. 3.6.5. με την έκδοση των Ελληνικών Χρονικών από τον Ιάκωβο Μάγερ και με την παρουσία του συνταγματάρχη L. Stanhope, υπέρμαχου της ελευθεροτυπίας, το Μεσολόγγι γίνεται το κέντρο του ελληνικού τύπου και η μήτρα της ελληνικής δημοσιογραφίας. Στο πιεστήριο των Ελληνικών Χρονικών τυπώθηκε ο Εθνικός Ύμνος και τα 39 φύλλα της τετράγλωσσης εφημερίδας Telegrafo Greco του φίλου του Βύρωνα κόμη Pietro Gamba. Έκτοτε εκδόθηκαν πολλές άλλες εφημερίδες. Ο ιστορικός τίτλος Ελληνικά Χρονικά επανεμφανίστηκε κατά διαστήματα, όμως, μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο ο Αθηναϊκός τύπος κυριαρχεί στην ελληνική περιφέρεια.

9.3. Γράμματα – Τέχνες

Το Μεσολόγγι πρωταγωνίστησε στην καλλιέργεια της ελληνικής εθνικής συνείδησης κυρίως μέσω της έντονης δράσης της Παλαμαϊκής Σχολής (παρ. 6.2). Μετεπαναστατικά, σπουδαίες λογοτεχνικές μορφές για το Μεσολόγγι υπήρξαν ο Κ. Παλαμάς, ο Μ. Μαλακάσης, ο Γ. Δροσίνης, ο Α. Τραυλαντώνης, ο Δ. Λυμπεράκης. Η πνευματική παραγωγή είναι πάντα ενεργός, με τη συμβολή ιδρυμάτων ως πηγών ιστορίας και γνώσης όπως η Βάλβειος Δημοτική Βιβλιοθήκη (οικία ιστορικής οικογενείας Βάλβη) και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (άλλοτε στρατόπεδο Χρήστος Καψάλης).

Στο σύγχρονο Βυρώνειο Κτίριο (δεκαετία 1990, Εικ. 28) η Βυρωνική Εταιρεία Μεσολογγίου λειτουργεί τη βιβλιοθήκη του Κέντρου Μελέτης και Έρευνας για τον Βύρωνα και τον

¹⁸² Μεσολόγγι, Ιερή Πόλη, Κέντρο Λόγου & Τέχνης-Μουσείο «Διέξοδος», σ. 155 - 161

Φιλελληνισμό. Η Βυρωνική Εταιρεία Μεσολογγίου διοργανώνει παγκόσμια συνέδρια και συμμετέχει σε διεθνείς εκδηλώσεις για τον κορυφαίο φιλέλληνα και τους άλλους ρομαντικούς της εποχής.

Ο **Βυρωνισμός** είναι ένας ποιητικός τρόπος σύνθεσης και σκέψης σε στενότερη σχέση με τον τρόπο σκέψης και πράξης του δημιουργού του, δηλαδή με το έργο και τη ζωή του Λόρδου Μπάυρον. Του Βυρωνισμού προϋπήρξε σαν επίσης λογοτεχνικό φαινόμενο ο Φιλελληνισμός που είχε εκδηλωθεί στην Ευρώπη λίγες δεκαετίες μετά την πτώση του Βυζαντίου.

Ο λυρικός και σατιρικός ποιητής Μπάυρον καθιερώθηκε ως το παγκόσμιο σύμβολο του ρομαντισμού και της πολιτικής ελευθερίας, υπήρξε για τους Έλληνες το σύμβολο του φιλελληνισμού και έγινε θρύλος και είδωλο λατρείας. Η ποιητική και, κυρίως, η ιστορική προσωπικότητά του έχει δεθεί με τον τόπο μας, ώστε η Ελλάδα να θεωρείται δεύτερη πατρίδα του και οι Έλληνες να τον αποκαλούν «Βύρων ο Έλληνας». Κι αυτό οφείλεται στη φιλελληνική του ποίηση και δράση, αφού αφιέρωσε τον εαυτό του στην υπόθεση της Ελληνικής Επανάστασης, έχοντας εγκατασταθεί στο Μεσολόγγι, όπου και πέθανε, προσφέροντας στην πόλη την αθανασία και στην Ελλάδα ανεκτίμητη υλική και πνευματική βοήθεια, ακόμη και μετά θάνατον.

Κατά τον 19^ο αιώνα, ο Βυρωνισμός αποτελεί και στην Ελλάδα ένα κίνημα ποιητικό αλλά και με πολιτικές προεκτάσεις. Ο Έλληνας Βυρωνικός ποιητής είναι ρομαντικός, αλλά εκφράζει βιαιότερα αισθήματα και έχει ενεργό συμμετοχή στις κοινωνικοπολιτικές διεργασίες του τόπου του. Παράλληλα η βυρωνική ποίηση εξαπλώθηκε και έγινε ευρύτερα γνωστή στο κοινό με μεταφράσεις, κριτικές κλπ.

Η Βυρωνική Εταιρεία Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου διαγράφει μια διαρκώς ανοδική πορεία στο πλαίσιο της διεθνούς Βυρωνικής Εταιρείας, η οποία συμμετέχει πάντα στις διάφορες εκδηλώσεις και συνέδρια που οργανώνονται στην Ελλάδα και βέβαια στο Μεσολόγγι.

Από το 1991 το Μεσολόγγι έχει αδελφοποιηθεί με το Γκέτλινγκ του Νότιγγαμ, όπου ο προγονικός Πύργος του Μπάυρον, ενώ απόγονοι 5^{ης} γενιάς του ποιητή παρίστανται συχνά στις εκδηλώσεις του Μεσολογγίου.

Μια πόλη με κορυφαίους ποιητές δεν θα μπορούσε παρά να έχει και μία έντονη μουσική ιστορία. Πρώτη αναφορά γίνεται σε περιγραφή επισήμου Μνημοσύνου, στον Κήπο των Ηρώων, υπέρ των πεσόντων κατά την Έξοδο, στα Ελληνικά Χρονικά της 11ης Απριλίου 1859, “... η μουσική επαιάνιζεν κλαυθμηρά άσματα...”. Ήταν η μπάντα του Μεσολογγίου, είδος που εισήχθη με τον ερχομό του Όθωνα. Την ίδια περίπου εποχή, ο Αρχιδιάκονος Άνθιμος Λιάπης, μορφή της Εκκλησιαστικής Μουσικής, έρχεται στο Μεσολόγγι και διδάσκει και παραδίδει τη Βυζαντινή Μουσική, βάσει του νέου τότε συστήματος γραφής που κατήρτισαν οι τρεις μεγάλοι δάσκαλοι, Χρυσάνθος, Γρηγόριος και Χουρμούζιος, και δημιουργεί πλειάδα αξίων μαθητών. Μανδολινάτα και Φιλαρμονική καταγράφονται από τα έτη 1890 και 1895 αντιστοίχως, μαζί με Μουσικό Θέατρο και Σχολείο Μουσικής. Μεταπολεμικά, σημαντική είναι η δράση του Ραδιοφωνικού Σταθμού Μεσολογγίου. Πολλοί νέοι μουσικοί συμμετέχουν στα εθνικά Μουσικά Σύνολα (Κρατική Ορχήστρα, Σύνολα ΕΡΤ). Τελευταίως, λόγω της οικονομικής συγκυρίας, οι προσπάθειες για την ανάπτυξη του πολιτισμού σ’ αυτόν τον τομέα στηρίζονται κυρίως από το Δήμο. Το Πνευματικό Κέντρο, ο Φιλοκαλλιτεχνικός Σύλλογος, ο Σύλλογος Ιεροψαλτών της

Μητρόπολης Αιτωλίας και Ακαρνανίας και τα Ωδεία της Ι. Πόλης συνεχίζουν τη μουσική και χορευτική παράδοση¹⁸³.

Στον τομέα των εικαστικών τεχνών, το Μεσολόγγι κοσμούν: Η Πινακοθήκη-Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης, με μεγάλης ιστορικής αξίας πίνακες, το Μουσείο Παλαμά, το Μουσείο Τρικούπη, το Κέντρο Λόγου & Τέχνης-Μουσείο «Διέξοδος», η Πινακοθήκη Σύγχρονης Τέχνης Μοσχανδρέου, το Στρατιωτικό Μουσείο, το Λαογραφικό Μουσείο καθώς και τα υπαίθρια μνημεία στον Κήπο των Ηρώων ή διάσπαρτα στην πόλη (Ανεμόμυλος, Μπάυρον, Παλαμάς, Μιαούλης, Ιωσήφ των Ρωγών κλπ.). Παράλληλα, η Ιστορία και το Περιβάλλον της περιοχής εμπνέει διαχρονικά σημαντικούς καλλιτέχνες, με προεξάρχουσα τη μεγάλη χαράκτρια Βάσω Κατράκη από το Αιτωλικό.

9.4. Πολιτική Ιστορία

Ερευνώντας την ιστορία του Μεσολογγίου μπορεί κανείς να μελετήσει ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής πολιτικής ιστορίας. Και τούτο διότι η πόλη, έδρα του νομού Αιτωλοακαρνανίας μετά την Παλιγγενεσία, ανέδειξε πέντε Πρωθυπουργούς της Ελλάδος. Κατά σειρά: ο Σπυρίδων Τρικούπης, συγγραφέας, ιστορικός (εξεφώνησε τον επικήδειο στο Λόρδο Βύρωνα), ο Ζαφείριος-Ζηνόβιος Βάλβης, νομικός και σύζυγος της θυγατέρας του Θανάση Ραζηκότσικα, ο Δημήτριος Βάλβης, Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, αδελφός του Ζαφείριου-Ζηνόβιου, ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, δικηγόρος και αρθρογράφος και ο Χαρίλαος Τρικούπης, νομικός – διπλωμάτης, γιός του Σπυρίδωνος, η επιβλητικότερη πολιτική φυσιογνωμία της Ελλάδος του 19^{ου} αιώνα. Κατά την περίοδο 1880-1884 η Ελλάδα έκανε ένα μεγάλο βήμα εισόδου στην οικογένεια των προηγμένων κρατών. Αναπτύχθηκαν οι φυσικοί πόροι, δημιουργήθηκαν σιδηροδρομικές γραμμές, κατασκευάστηκαν δρόμοι, αναδιοργανώθηκαν ο στρατός και ο στόλος και δρομολογήθηκε το μεγαλεπίβολο έργο της διάνοιξης του Ισθμού της Κορίνθου. Κατά την τελευταία τετραετή διακυβέρνησή του, πραγματοποιήθηκε στην Αιτωλοακαρνανία το σπουδαίο έργο του Σιδηροδρόμου Βορειοδυτικής Ελλάδος που δεν λειτουργεί πια. **Το έργο αυτό επηρέασε την πολεοδομική ανάπτυξη του Μεσολογγίου και δημιούργησε αντιδράσεις κατά της κατασκευής του Σιδηροδρομικού Σταθμού και του Αμαξοστασίου επί της ανατολικής πτέρυγας του Ιστορικού Τείχους.** Το μέγα του όραμα (1889) υπήρξε η ζεύξη Ρίου-Αντιρρίου. Μετά έναν αιώνα, η Γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου “Χαρίλαος Τρικούπης”, το όραμά του, υλοποιήθηκε.

Άλλη συμβολική μορφή στην πρόσφατη ελληνική πολιτική Ιστορία είναι ο Ταγματάρχης του Ελληνικού Στρατού Σπύρος Μουστακλής που βασανίστηκε (1973) μέχρι μόνιμης βαριάς αναπηρίας (και εν τέλει θανάτου το 1986) για αντίσταση κατά της χούντας των Απριλιανών 1967-1973. Ο ηρωικός αξιωματικός τιμάται σήμερα, ως Αντιστράτηγος, στο Στρατόπεδο “Σπύρος Μουστακλής” του Μεσολογγίου.

¹⁸³ Μεσολόγγι, Ιερή Πόλη, Κέντρο Λόγου & Τέχνης-Μουσείο «Διέξοδος», σ. 79

10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

10.1 Σύνοψη

Το Μεσολόγγι, μια νέα σχετικά πόλη στον ελληνικό χώρο, γεννήθηκε και αναπτύχθηκε προεπαναστατικά, έγινε πνευματικός και εθνικός φάρος, καταστράφηκε ολοσχερώς στην εξέγερση του 1769-70 (Ορλωφικά), ανέκαμψε και πρωταγωνίστησε στην Εθνική Επανάσταση. Πρόλαβε να γίνει το παγκόσμιο σύμβολο των αγώνων για ανεξαρτησία πριν από τη μεγάλη θυσία του 1826, όπου το Μεσολόγγι καταστρέφεται πάλι ολοκληρωτικά αλλά θριαμβεύει ηθικά, και προκαλεί το διεθνή σεβασμό και την αναγνώριση, από τον διεθνή παράγοντα, της ελληνικής ανεξαρτησίας και του Νεότερου Ελληνικού κράτους.

Ανασυγκροτείται και ονομάζεται, πρώτη και μόνη στον κόσμο, Ιερή Πόλη με ιστορικά κριτήρια. Η φυσιογνωμία της πόλης έχει πάντα το έντονο ιστορικό στοιχείο, μέσα σε μια ευρύτερη περιοχή αρχαίου πολιτισμού γεννημένου σε ένα ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον (θαλάσσιο-λιμναίο στοιχείο, ενδοχώρα, ορεινοί όγκοι). Η πόλη διατηρεί πολλά στοιχεία του ένδοξου παρελθόντος, τα οποία καλείται να προστατεύσει και αναδείξει σε μια νέα πορεία βιώσιμης ανάπτυξης, με κύρια κατεύθυνση τον πολιτισμό και την πνευματική δημιουργία, την προστασία της φύσης, τις ήπιες, καινοτόμες και 'έξυπνες' παραγωγικές δραστηριότητες, τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού κλπ.

10.2. Συμπεράσματα

Μέσα από την ανάλυση της φυσιογνωμίας της πόλης και της ευρύτερης περιοχής, το Μεσολόγγι χαρακτηρίζεται από έναν ισχυρό μύθο, έναν πλούσιο και πυκνό λόγο, σε μια ιδιαίτερα προικισμένη με φυσική ποικιλότητα περιοχή, με στέρεο υπόβαθρο πολιτιστικών και πνευματικών παραδόσεων και δημιουργίας, με δυναμική κοινωνία που έζησε και συνεχίζει σε αρμονία με το φυσικό στοιχείο, τη λιμνοθάλασσα, την ενδοχώρα και τα βουνά που την ορίζουν. Πέρα από αυτά τα όρια, όμως, ο Μεσολογγίτης ήταν πάντοτε τολμηρός και ανήσυχος, δημιουργώντας μια μεγάλη ναυτική δύναμη που, πριν από την Επανάσταση, ανταγωνίστηκε άξια στη Μεσόγειο άλλες μεγάλες ναυτικές δυνάμεις. Υπερασπίστηκε μέχρι τέλους την πόλη του αλλά και την υπόθεση της Επανάστασης, έχοντας επίγνωση της στρατηγικής θέσης του Μεσολογγίου για τον αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Όσο ερευνά κανείς τη σημερινή 'ορατή' πόλη, τόσο ανακαλύπτει άλλες 'αόρατες' πόλεις του παρελθόντος και του παρόντος. Οι συνοικίες της πόλης, τα εναπομέμοντα κτίριά της, τα μνημεία της, οι δρόμοι και τα σοκάκια της αποτελούν τις καταγεγραμμένες «μνήμες» που συνεχώς δίνουν ερεθίσματα, για την πόλη των ψαράδων, των καπεταναίων, των αγωνιστών της Εξόδου, των φιλελλήνων, αργότερα της παλαιάς αριστοκρατίας, μετέπειτα των νέων μεσοστρωμάτων που διαμορφώνονται με άξονα το κράτος και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

Είναι γεγονός ότι, στην εξέλιξη της πόλης, ένα μεγάλο μέρος υλικών στοιχείων αυτής της ιστορικής κληρονομιάς χάθηκε ή υποβαθμίστηκε. Εκείνο που δεν έχει υποβαθμιστεί είναι το φρόνημα και οι αρετές του έμπυχου δυναμικού της πόλης και αυτό φαίνεται από τη δράση φορέων, ομάδων ή και μεμονωμένων ατόμων για τη διατήρηση και αξιοποίηση της παλιάς και παγκόσμιας αίγλης της Ιεράς Πόλεως. Άλλωστε, το Μεσολόγγι, ακόμα και στις πιο δύσκολες ημέρες του Αγώνα του, δεν βοηθήθηκε από την κεντρική εξουσία, που του αρνήθηκε την

οικονομική βοήθεια στην πιο δύσκολη στιγμή του¹⁸⁴, ενώ και στις μέρες μας εκδηλώνεται πικρία για την αποστασιοποίηση της Πολιτείας από αυτό το μοναδικό γεγονός¹⁸⁵.

Η προαναφερόμενη δράση των φορέων και άλλων ομάδων δείχνει, πάντως, να αποδίδει καρπούς. Καταγράφηκαν πολλά παραδείγματα στους τομείς κυρίως του πολιτισμού, της παράδοσης, του περιβάλλοντος, της εργασίας κλπ., που δείχνουν προς την κατεύθυνση της ορθής βιώσιμης ανάπτυξης, με εναλλακτικές μορφές τουρισμού, σε σύνδεση με ορθές γεωργικές πρακτικές και προώθηση των τοπικών προϊόντων, με προστασία της φύσης και με την περιβαλλοντική εκπαίδευση και την παρατήρηση της άγριας ζωής, με ορθολογική και βιώσιμη εκμετάλλευση των λιμνοθαλασσών κλπ.

Πρόσφατο δείγμα πολιτιστικής δράσης στην περιοχή είναι η παρουσίαση της «Μελέτης αποκατάστασης και ανάδειξης του αρχαίου θεάτρου της Καλυδώνας»¹⁸⁶ που έγινε στο Μέγαρο Μουσικής στην Αθήνα (Ιούνιος 2016), με συμμετοχή του Σωματείου «Διάζωμα – Πολίτες για τα Αρχαία Θέατρα», των Ευηνοχωρίτικων πολιτιστικών σωματείων του Λαογραφικού Συλλόγου «Άγιος Ιωάννης» και του Πολιτιστικού Συλλόγου «Αρχαία Καλυδώνα» και με την παρουσία των εκλεγμένων αρχόντων του νομού, πανεπιστημιακών και κοινού. Πρόκειται για ιδιαίτερης μορφής θέατρο με ορθογώνιο σχήμα ορχήστρας και κερκίδων, στη νότια πλαγιά του λόφου του Λαφρίου, ιερού αφιερωμένου στους θεούς Άρτεμη και Απόλλωνα¹⁸⁷.

Σημαντική, επίσης, είναι η πολυ-δραστηριότητα του Φορέα Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (ΦΔΛΜ) στον τομέα προστασίας της φύσης, της βιοποικιλότητας και της βιωσιμότητας, με πλήθος εκδηλώσεων και μεγάλη συμμετοχή. Πιο πρόσφατες εκδηλώσεις η οργάνωση ημερίδας με θέμα «Ευκαιρίες και Δυνατότητες για το Εθνικό Πάρκο Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου- Αιτωλικού»¹⁸⁸ και η δράση στο πλαίσιο της παγκόσμιας ημέρας υγροτόπων (2 Φεβρουαρίου) με συμμετοχή μαθητών από το Γυμνάσιο Κατοχής Αιτ/νίας.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Τότε, εκείνες τις μέρες, κατάλαβα φίλε μου πολλά για την Ελλάδα. Κατάλαβα και αποδέχτηκα ότι υπάρχουν δύο Ελλάδες... αυτή της ψυχής και η άλλη των χαρτιών και των συμφερόντων... Λευτέρης Σακκάς, Έξοδος, Εκδ. Ν. & Σ. Μπατσιούλας, Αθήνα, 2008, σ. 168

¹⁸⁵ Αναρωτιέται η Ακακία Κορδώση, «γιατί η πολιτεία να μην συντηρήσει στη χώρα και όλο τον κόσμο τη μνήμη αυτού του μοναδικού γεγονότος, όπου το πνεύμα νίκησε την ύλη. Γιατί να μην καλεί κάθε χρόνο φιλοσόφους, και συγγραφείς και διανοητές απ' την Ελλάδα και το εξωτερικό να μελετούν και να αναλύουν αυτό το ψυχικό και πνευματικό επίτευγμα... γιατί να περιορίζεται μόνο στην τοπική "αυτόβουλη", νυχτερινή –μοναδική κι αυτή στον κόσμο- παρέλαση – μνημόσυνο... Γιατί να ξεχνάει;». Παναγιώτης Α. Κατσούλης: Μεσολόγγι 1830-1940, Η μεταμόρφωση μιας κοινωνίας, εκδ. Ασημακόπουλος, 2010, σ. 418

¹⁸⁶ Η μελέτη εκπονήθηκε με ευθύνη του Σωματείου ΔΙΑΖΩΜΑ (χρηματοδότηση από τον αντίστοιχο «κουμπαρά» που δημιουργείται από χορηγούς και απλούς πολίτες) από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Νίκο Χατζηδάκη με επίβλεψη από την ΛΣΤ' Εφορείας Αρχαιοτήτων υπό την Προϊσταμένη Δρα αρχαιολόγο Ολυμπία Βικάτου. Η ανασκαφή (Β' φάση) είχε τελειώσει τον Ιούλιο 2012 από το αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Δανίας υπό την επίβλεψη της ανωτέρω αρχαιολογικής υπηρεσίας.

¹⁸⁷ Κολώνας Λαζ., Σταυροπούλου-Γάτση Μαρία, Σταμάτης Γεώργιος, Τα Αρχαία Θέατρα της Αιτωλοακαρνανίας, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, ΛΣΤ' ΕΠΚΑ, Διάζωμα, Εκδ. ΔΙΑΖΩΜΑ, 2009, σ. 23.

¹⁸⁸ Από την πρόσκληση στην εκδήλωση: *Ο Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου πλαίσιο της πολυδραστηριότητάς του και της εξωστρέφειας διοργανώνει ημερίδα στο μουσείο «Βάσω Κατράκη» στο Αιτωλικό την Παρασκευή 2 Δεκεμβρίου 2016 και ώρα 19:00 με θέμα Στην ημερίδα επιστήμονες, εμπειρογνώμονες και στελέχη από τον ακαδημαϊκό χώρο, την αγορά, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις αλλά και τις αναπτυξιακές εταιρείες θα παρουσιάσουν τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες να αναπτυχθεί η οικονομία του Εθνικού Πάρκου σε κατευθύνσεις βιωσιμότητας και αειφορίας. Η παραδοσιακή αλιεία, οι αλυκές, οι παράκτιες ζώνες, αποτελούν πόρους που με την ανάλογη αξιοποίηση τους μπορούν να προσδώσουν μια καινούργια ευημερία στην περιοχή και τους ανθρώπους της. Με βασικούς άξονες την αλιεία, την γεωργία και τον τουρισμό το «πρασίνισμα» της οικονομίας θα έχει θετικό*

Παρά την παρατεινόμενη οικονομική κρίση που μαστίζει την πατρίδα μας, η συγκυρία για το Μεσολόγγι φαίνεται σχετικώς ευνοϊκή, με το δεδομένο ότι ο πολιτισμός διαρκώς προβάλλεται και ενισχύεται από πλευράς επιλεξιμότητας για χρηματοδότηση στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Χωρικών Επενδύσεων (ΟΧΕ) στο τρέχον Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ) 2014-2020, σαν τομέας δημιουργίας θέσεων εργασίας σε σχέδια βιώσιμης ανάπτυξης (όπως αναφέρεται και στην παρ. 2.3.6).

Ειδικότερα, το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (ΠΕΠ) Δυτικής Ελλάδας 2014-2020 προβλέπει εφαρμογή ΟΧΕ στην Περιοχή Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου Αιτωλικού¹⁹⁰ (παρ. 10.3.4)

10.3 Προτάσεις

Για την ανάπτυξη της περιοχής του Μεσολογγίου υπήρξαν προβλέψεις κυρίως

- στο Γενικό Πολεοδομικό σχέδιο (ΓΠΣ) του δήμου Μεσολογγίου (ΦΕΚ 1336Δ/18.12.1992) και
- στο Περιφερειακό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (ΠΠΧΣΑΑ) Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος (ΦΕΚ 1470Β/9.10.2003)

10.3.1 ΓΠΣ

Το ΓΠΣ εκπονήθηκε και εγκρίθηκε βάσει του ν. 1337/83 “Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις”, ο οποίος έχει ήδη καταργηθεί. Πολλές από τις κατευθύνσεις αξιοποιήθηκαν, αλλά το ΓΠΣ είναι πλέον παρωχημένο. Ήδη με τον καταργηθέντα¹⁹¹ ν. 4269/14 “Χωροταξική και πολεοδομική μεταρρύθμιση - Βιώσιμη ανάπτυξη”, αλλά και με τον ισχύοντα νεότερο ν.4447/16 “Χωρικός Σχεδιασμός – Βιώσιμη ανάπτυξη και άλλες διατάξεις” πρέπει στη θέση του ΓΠΣ να καταρτισθεί, σε επίπεδο ρυθμιστικού χωρικού σχεδιασμού, Τοπικό Χωρικό Σχέδιο (άρθρο 7) και, κατά περίπτωση, Ειδικά Χωρικά Σχέδια (άρθρο 8).

10.3.2 Το νέο Περιφερειακό Χωροταξικό Πλαίσιο (Ν.4447/16)

Σε επίπεδο στρατηγικού χωρικού σχεδιασμού, σύμφωνα με το ν. 4447/16, προβλέπεται το Περιφερειακό Χωροταξικό Πλαίσιο της Δυτικής Ελλάδος, που θα προκύψει ως εξέλιξη και βελτίωση του ανωτέρω ΠΠΧΣΑΑ της Περιφέρειας του 2003, και τα Ειδικά Χωροταξικά Σχέδια, που αφορούν σε στρατηγικές κατευθύνσεις σε στρατηγικό επίπεδο για συγκεκριμένους τομείς ανάπτυξης.

αντίκτυπο και στο περιβαλλοντικό αποτύπωμα της περιοχής. Ελάτε να δούμε μαζί το μέλλον του Εθνικού Πάρκου. Η παρουσίας σας θα είναι ιδιαίτερη τιμή για εμάς. (fdlmes.gr)

¹⁸⁹ *Οι μαθητές ανέλαβαν συγκεκριμένους ρόλους που έχουν να κάνουν με έναν υγρότοπο όπως κάτοικοι, αγρότες, κτηνοτρόφοι, ψαράδες, επενδυτές, ειδικοί επιστήμονες, ΜΚΟ. Οι μαθητές με περίσσιο ενθουσιασμό τοποθετήθηκαν πάνω στα συμφέροντα της κάθε ομάδας και προσπάθησαν να βρουν κοινές λύσεις. Βίωσαν έτσι, πως αρκετές φορές το προσωπικό συμφέρον και ο εγωισμός παραγκωνίζουν το κοινό καλό και πόσο δύσκολο είναι να παρθούν συλλογικές αποφάσεις. Σε γενικές γραμμές, οι μαθητές της περιβαλλοντικής ομάδας του Γυμνασίου Κατοχής δηλώνουν κερδισμένοι καθώς αποκόμισαν γνώσεις, αγάπησαν τον τόπο τους λίγο περισσότερο και ένιωσαν την ευθύνη που έχουν να διατηρήσουν αυτό το μοναδικό οικοσύστημα. Η δράση αυτή είναι ένα απόλυτο παράδειγμα συνεργασίας και λειτουργικότητας με πολύ θετικά παιδαγωγικά και περιβαλλοντικά αποτελέσματα. (fdlmes.gr)*

¹⁹⁰ Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Επιχειρησιακού Προγράμματος Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος, Μελέτη για την Εφαρμογή Ολοκληρωμένων Χωρικών Επενδύσεων (ΟΧΕ) για άλλες χωρικές στρατηγικές για το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δυτική Ελλάδα, Περιοχή Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου Αιτωλικού, Β΄ έκδοση, Φεβρουάριος 2016.

¹⁹¹ Ο νόμος 4269/14 καταργήθηκε με τους νόμους 4447/16, α. 14 και 4389/16, α.238.

Το Μεσολόγγι, ως έδρα της Περιφερειακής Ενότητας Αιτωλοακαρνανίας, αστικό κέντρο και πρωτεύων περιφερειακός πόλος, αποτελεί ένα από τα κύρια συγκριτικά πλεονεκτήματα της ευρύτερης περιοχής, σε συνδυασμό με τις σημαντικές ποιοτικές παραγωγικές δυνατότητες και δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα (υδατοκαλλιέργειες, λιμνοθάλασσα, βιοκαλλιέργειες, βιολογική κτηνοτροφία), τις δυνατότητες και προοπτικές ανάπτυξης ποιοτικού παράκτιου τουρισμού στις δυτικές ακτές (Δήμος Ξηρομέρου), αλλά και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, συνδεδεμένου, όπου είναι εφικτό, με τους παραγωγικούς τομείς (αλιευτικός τουρισμός, αγροτουρισμός, γαστρονομικός τουρισμός) ή με τους σημαντικούς, όπως τονίστηκε, πολιτιστικούς και φυσικούς πόρους της περιοχής (οικοτουρισμός, περιηγητικός, θρησκευτικός, πολιτιστικός, ιαματικός, μαθητικός τουρισμός κλπ.). **Χαρακτηριστική είναι η πρωτοβουλία μαθητών, δασκάλων και καθηγητών, κυρίως από την ευρύτερη περιοχή, για ένα μάθημα “ζωντανής” διδασκαλίας, που συνίσταται στο να βαδίσουν στο μονοπάτι της Εξόδου (χαραγμένο και σηματοδοτημένο από τον καθηγητή του ΤΕΙ Μεσολογγίου Φάνη Βορεινάκη), από την Ι.Π. προς τα υψώματα του Αράκυνθου, στα απελπισμένα βήματα των εξαντλημένων αγωνιστών της φάλαγγας υπό τον Δ. Μακρή.**¹⁹²

Προς την ίδια κατεύθυνση μπορούν να συμβάλουν ιδιαίτερα ο Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (παρ. 10.2) και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ). Αναφέρεται εδώ η πρόσφατη πρωτοβουλία του ΦΔΛΜ και του Σωματείου ΔΙΑΖΩΜΑ «Για μια Πολιτιστική και Περιβαλλοντική διαδρομή στην Αιτωλοακαρνανία». Όπως είχε ανακοινωθεί “*Η σύζευξη του περιβάλλοντος με τον πολιτισμό μπορεί να αποφέρει καινούργια εισοδήματα στους κατοίκους του Εθνικού Πάρκου μέσω εναλλακτικών τουριστικών ροών, να δημιουργήσει νέες θέσεις απασχόλησης και τελικά να προσφέρει μια νέα αφήγηση του τόπου για ένα Βιώσιμο Μέλλον*”¹⁹³. Αυτές, εξάλλου, είναι και η σύγχρονη προσέγγιση για τη σημασία του πολιτισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη, όπως αναφέρθηκε στην παρ. 2.3.6.

Οι κατευθύνσεις των Ειδικών Πλαισίων Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (ΕΠΧΣΑΑ) για τον Τουρισμό (2009), όσο ισχύει,¹⁹⁴ και για τις Υδατοκαλλιέργειες (2011), που έχουν εκδοθεί με βάση την παλιά χωροταξική νομοθεσία, πρέπει να χρησιμοποιούνται με γνώμονα κυρίως την ανάδειξη του φυσικού πλούτου και την προστασία των ευαίσθητων οικοσυστημάτων. Ειδικότερα στο ΕΠΧΣΑΑ υδατοκαλλιεργειών σημειώνεται “*Η ανάπτυξη της υδατοκαλλιέργειας στους υφάλμυρους σχηματισμούς (λιμνοθάλασσες, αύλακες, κανάλια, κλπ) αλλά και στα λοιπά εσωτερικά ύδατα της χώρας (λίμνες, ποτάμια, πηγές) και τεχνητά υδροστάσια, σε συνδυασμό με τις δυνατότητες ανάπτυξης εναλλακτικού τουρισμού, ως συμπληρωματικής δραστηριότητας (αλιευτικός τουρισμός, ιχθυοτουρισμός), την αναψυχή και την περιβαλλοντική εκπαίδευση, σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία και επιτυχημένη πρακτική, έχει θετικό ρόλο στην τοπική οικονομία και κοινωνία*”¹⁹⁵.

¹⁹² ΤΟ ΒΗΜΑ, 05.04.1998, άρθρο “Αράκυνθος Μεσολογγίου”, Κ. Τσίπρας

¹⁹³ Ιστοσελίδα Φορέα Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου, Δελτίο Τύπου 05.12.2014

¹⁹⁴ Το ΕΠΧΣΑΑ του 2013 για τον Τουρισμό έχει ακυρωθεί από το ΣτΕ (ΟΛ 3632/2015) για παράτυπες διαδικασίες (κοινωνικός διάλογος, μη διεξαγωγή ψηφοφορίας στο Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης). Εν προκειμένω επανήλθε σε ισχύ το παλαιότερο του 2009 το οποίο όμως επίσης ακυρώνεται με το σκεπτικό ότι είναι ξεπερασμένο, αφού είχε εκδοθεί νεότερο το 2013. Το ΣτΕ παραπέμπει προσωρινά στα περιφερειακά χωροταξικά πλαίσια η σε κατώτερα επίπεδα σχεδιασμού. (Τελικός εξεδόθη η 519/17 του Ε΄ Τμ. ΣτΕ).

¹⁹⁵ Έγκριση Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις υδατοκαλλιέργειες και της στρατηγικής μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων αυτού (ΦΕΚ 2505B/04.11.2011).

Πρακτικά, όσο αφορά στην τουριστική προοπτική της ενότητας Μεσολογγίου – Αιτωλικού, οι προτάσεις επικεντρώνονται στα εξής:

- α. Ανάδειξη και προστασία του Εθνικού Πάρκου, έκδοση ΠΔ και κατάρτιση των προβλεπόμενων διαχειριστικών σχεδίων (παρ. 7.3)
- β. Ανάδειξη του Μεσολογγίου σε κέντρο πολιτισμού και ειδικών μορφών τουρισμού:
 - **πολιτιστικός – ιστορικός τουρισμός** (ολοκλήρωση δημιουργίας Αρχαιολογικού Μουσείου, στο Ξενοκράτειο κτίριο (Εικ. 63), ανάδειξη των αρχαίων θεάτρων και άλλων αρχαιοτήτων και, κυρίως, ανάδειξη της νεότερης ιστορίας και των μνημείων του αγώνα και της Θυσίας της Εξόδου.
 - ιαματικός και ιατρικός τουρισμός, με βάση τις υποδομές της ιαματικής πηγής Αγ. Τριάδος και το νεοκλασικό κτίριο Χατζηκώστα
 - ορειβατικός τουρισμός (Βαράσοβα), εκπαιδευτικός – μαθητικός τουρισμός, περιβαλλοντική εκπαίδευση, παρατήρηση (ΦΔΛΜ)
 - αλιευτικός τουρισμός (Τουρλίδα), ναυταθλητισμός (Κλείσοβα), ανάπτυξη της μαρίνας κλπ.
 - θρησκευτικός τουρισμός (Αη Συμίος, Παναγία Ελεούσα στην Κλεισούρα, Θέρμο-πατρίδα του **Αγίου Κοσμά του Αιτωλού και του Οσίου Ευγένειου Γιαννούλη**- και έξοδος προς Ευρυτανία,-Παναγία Προυσιώτισσα)
- γ. Ανάδειξη του τριγώνου ιστορίας και πολιτισμού Μεσολογγίου - Ναυπάκτου – Θέρμου, σύνδεσή του με τον πολιτιστικό – τουριστικό άξονα Αρχαία Ολυμπία – Ήλιδα – Δελφοί.
- δ. Παρεμβάσεις αναπλάσεων και αναβάθμισης του ιστορικού κέντρου της Ι.Π. Μεσολογγίου (αστικός τουρισμός)
- ε. Σύνδεση του ιδιαίτερου και εξειδικευμένου αυτού “τουριστικού προϊόντος” με το τουριστικό ρεύμα με βασικό προορισμό νησιά του Ιονίου, κυρίως την Κεφαλλονιά.

Εικ. 63. Ξενοκράτειο κτίριο

10.3.3 Προτάσεις της παρούσας εργασίας:

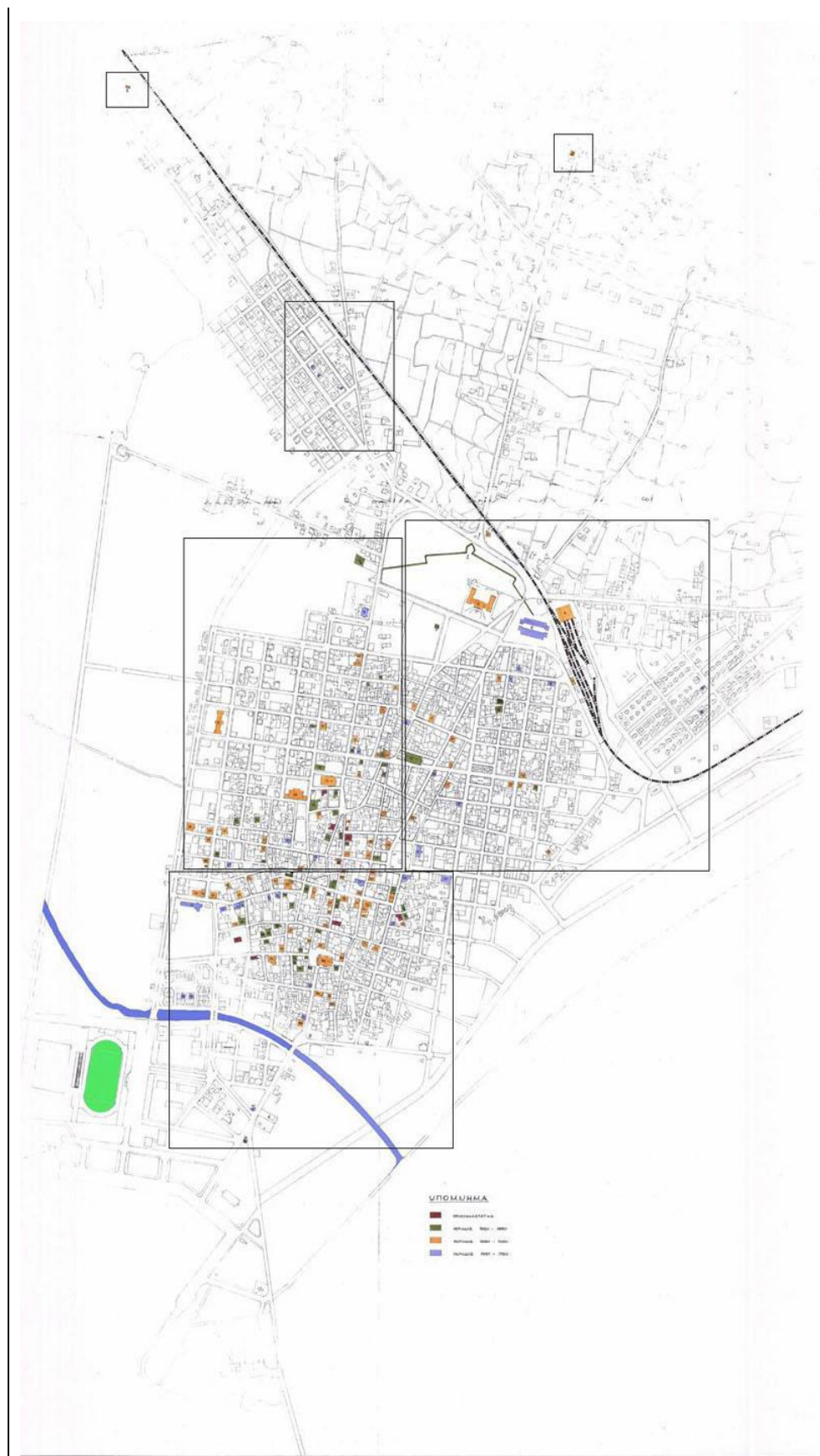
1. Ειδικότερα, στον τομέα των αναπλάσεων, πέραν των όσων έχουν γίνει, παραμένει ακόμα σημαντικός αριθμός κτιρίων που αξίζουν να διασωθούν, είτε βρίσκονται σήμερα μεμονωμένα ή αποτελούν μέρος ενός μικρού ή μεγαλύτερου αστικού συνόλου. Ένα πρόγραμμα αναπλάσεων θα έπρεπε να προβλέψει και **απόσυρση** κτιρίων που αδικούν εξόφθαλμα το τοπίο. Πηγές χρηματοδότησης μπορεί να είναι το ΕΣΠΑ 2014-2020, το Πράσινο Ταμείο του Υπουργείου Περιβάλλοντος και οι ίδιοι πόροι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.
2. Τα σχέδια αστικών αναπλάσεων θα πρέπει να υποστηριχθούν και από σχήματα **ανάκτησης των αναγκαίων χώρων** (ανταλλαγές, απαλλοτριώσεις, αναστολή δόμησης κλπ), ώστε να ελευθερωθούν εκτάσεις για την ανάδειξη των μνημείων. Υπενθυμίζονται οι περιπτώσεις ανάδειξης της ντάπιας Φραγκλίνου και του Μητροπολιτικού ναού Αγ. Σπυρίδωνος (εξαώροφη πολυκατοικία).
3. Θέματα ιδιοκτησίας και προσέλευσης ιδιωτικών πόρων (π.χ. παροχή κινήτρων σε ιδιοκτήτες για αναπλάσεις κτιρίων) είναι σημεία που πρέπει να διερευνηθούν με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς τα οφέλη από τις επενδύσεις αυτού του τύπου, όπως και από αυτές για τη προστασία της φύσης, είναι σημαντικά από οικονομική, περιβαλλοντική και κοινωνική άποψη, με προϋπόθεση, όμως, τη ρυθμιστική παρέμβαση και εποπτεία της Διοίκησης, προκειμένου να υλοποιείται ο αρχικός στόχος.

Πολύ χρήσιμη, σχετικώς, είναι η έρευνα του ΤΕΕ - ΤΜΗΜΑ Ν. ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ “Καταγραφή & κωδικοποίηση κτιρίων με αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, μνημείων και ιστορικών τόπων των πόλεων Μεσολογγίου και Αιτωλικού” (2008), η οποία κατηγοριοποιεί τα οικοδομήματα ενδιαφέροντος του Μεσολογγίου σε 4 κατηγορίες:

- 1) τα προεπαναστατικά προ του 1830 (12)
- 2) τα προνεοκλασικά 1830-1880 (55)
- 3) τα νεοκλασικά 1880-1930 (88) και
- 4) τα νεώτερα 1930-1950 (32).

τα οποία αποτυπώνονται σε διάγραμμα της πόλης (Εικ. 64).

4. Στη συνολική θεώρηση περιλαμβάνεται και ο κυκλοφοριακός τομέας, με στόχο την ενίσχυση του συστήματος των πεζοδρομήσεων και την ώθηση της κυκλοφορίας οχημάτων προς τις περιφερειακές λεωφόρους, σε συνδυασμό πάντα με τη διατήρηση σε υψηλά επίπεδα της χρήσης ποδηλάτου, όπου το Μεσολόγγι διακρίνεται ως πόλη με παραδοσιακή ποδηλατική ‘κουλτούρα’.

Εικ. 64.
 Χάρτης Μεσολογγίου
 με κτίρια
 αρχιτεκτονικού
 ενδιαφέροντος
 ΤΕΕ - ΤΜΗΜΑ Ν.
 ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

5. Ιδιαίτερη περίπτωση είναι οι κυκλοφοριακές ρυθμίσεις για την είσοδο στην ιστορική πόλη και την έξοδο από αυτήν, όσον αφορά στις απαιτούμενες διαμορφώσεις-αναπλάσεις στο χώρο της Πύλης (**ιδανικά προτείνεται η πεζοδρόμηση της Πύλης**), όπου, όπως εξηγήθηκε στο σχετικό κεφάλαιο (παρ. 5.5.2.), πέραν της ανάγκης ανάδειξής της υπάρχουν και σοβαρά προβλήματα οδικής ασφάλειας.
6. Η χώρα μας από το 2006 έχει κυρώσει τη Σύμβαση για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Σύμφωνα με τη Σύμβαση, η Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά εκδηλώνεται στις προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις, στις τέχνες του θεάματος, στις κοινωνικές πρακτικές, στις τελετουργίες και στις εορταστικές εκδηλώσεις, στις γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν, στην τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία. Πρόσφατα διοργανώθηκε στο Μεσολόγγι από τη Διεύθυνση Νεότερου Πολιτιστικού Αποθέματος και Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, σε συνεργασία με τον Σύλλογο Πανηγυριστών «Αη Συμιάς», την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας, το Δήμο Ιεράς Πόλης Μεσολογγίου και το Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μεσολογγίου, εκδήλωση για να συζητηθούν οι δυνατότητες που παρέχει η Σύμβαση αυτή για την ανάδειξη των πολιτισμικών παραδόσεων των νομών Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας και Ηλείας καθώς και για την αξιοποίησή τους προς όφελος της βιώσιμης ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών. Είναι μια σοβαρή πρωτοβουλία των τοπικών φορέων που αναδεικνύει τη δυναμική της παρουσίας τους στα πράγματα της περιοχής, όπως αναφέρθηκε και στην παρ. 10.2.

Με βάση άλλη Σύμβαση της UNESCO του 2005 για την «Προστασία και την Προώθηση της Πολυμορφίας των Πολιτιστικών Εκφράσεων», Η Ευρωπαϊκή Ένωση, ως συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση αυτή, έχει εκδώσει τον Ευρωπαϊκό Κανονισμό 1295/2013 (11 Δεκ. 2.2013) που θεσπίζει το Πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» 2014-2020. Ο Κανονισμός, μέσω των υποπρογραμμάτων του, και η Διατομεακή συνιστώσα υποστηρίζουν δράσεις στον οπτικοακουστικό τομέα (υποπρόγραμμα MEDIA) και διακρατικές, κυρίως, δράσεις μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (υποπρόγραμμα Πολιτισμός), με μηχανισμό εγγυοδοσίας για πρόσβαση στη χρηματοδότηση των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων κλπ (υποπρόγραμμα Διατομεακή Συνιστώσα).

Η εφαρμογή συντονισμένων δράσεων θα υποστηρίξει μεταξύ άλλων και την προσπάθεια του δήμου για ένταξη του Μεσολογγίου στα μνημεία της UNESCO. Αυτή η υποψηφιότητα πρέπει να στηριχθεί από έναν αξιόπιστο φάκελο, ένα σχέδιο διαχείρισης και ανάδειξης των μνημείων, άλλες παράλληλες πρωτοβουλίες αναβάθμισης θεσμών, όπως οι Εορτές Εξόδου, το Φεστιβάλ Οινιαδών, το Μουσείο “Βάσω Κατράκη”, το προοριζόμενο για αρχαιολογικό Μουσείο Ξενοκράτειο κτίριο κλπ., καθώς και στο χτίσιμο συμμαχιών με φορείς εντός και εκτός Ελλάδος, αφού το Μεσολόγγι υπήρξε και παραμένει μουσείο της φύσης, της ιστορίας αλλά και παγκόσμιο σύμβολο αλληλεγγύης μεταξύ των λαών και του αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Έτσι, μπορεί το Μεσολόγγι, μια πόλη που δεν είχε εξέλιξη και προβολή ανάλογη με την ιστορία της, την προσφορά της στον Αγώνα, τους συμβολισμούς και τα πλεονεκτήματά της, να κερδίσει μια νέα πορεία με ανάπτυξη και ποιότητα.

10.3.4 Χρηματοδότηση

Το Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ 2014-2020), όπως έχει εγκριθεί από τις υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, υιοθετεί πλήρως νέα προσέγγιση για την Ολοκληρωμένη Χωρική Ανάπτυξη, ορίζοντας ως στρατηγικούς στόχους την επίτευξη της απασχόλησης, της κοινωνικής συνοχής και της διατήρησης των πόρων, εστιάζοντας στη φέρουσα δυνατότητα και τις ιδιαίτερες ανάγκες των επί μέρους χωρικών ενοτήτων και χρησιμοποιώντας ως κινητήρες της την ανταγωνιστικότητα και την τοπική επιχειρηματικότητα. Η Ολοκληρωμένη Χωρική Ανάπτυξη επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων στο ορισμένο χωρικό επίπεδο, εκεί δηλαδή όπου εκδηλώνονται οι ανισότητες, δρουν οι μακροπρόθεσμοι παράγοντες δημιουργίας τους και υπάρχει το ενδογενές δυναμικό για την αντιστροφή τους.

Το ΕΣΠΑ ορίζει τρία βασικά «εργαλεία εφαρμογής», όπως προβλέπονται στους σχετικούς κανονισμούς:

- Τοπική Ανάπτυξη με Πρωτοβουλία Τοπικών Κοινοτήτων (ΤΑΠΤΟΚ)
- Βιώσιμη Αστική Ανάπτυξη (ΒΑΑ)
- Ολοκληρωμένες Χωρικές Επενδύσεις (ΟΧΕ)

Στο παραπάνω πλαίσιο καταρτίστηκε από την Περιφέρεια Δ.Ε., κατόπιν προτάσεων και του Δήμου, ΟΧΕ για παρέμβαση στο σύνολο της έκτασης του Δήμου Ι.Π. Μεσολογγίου με προτεινόμενες δράσεις ως εξής:

Άξονας Προτεραιότητας 1. Περιβάλλον και Ποιότητα ζωής

Μέτρο 1.1 Ποιότητα Αστικής Ζωής, Υποδομές Περιβάλλον, Επίλυση θεμάτων Χωροταξικού – Πολεοδομικού χαρακτήρα

- 1.1.1 Αναπλάσεις γειτονιών
- 1.1.2 Ολοκληρωμένη αστική ανάπλαση-αναβάθμιση του παραλίμινιου μετώπου Μεσολογγίου
- 1.1.3 Βελτίωση προστασία, αποκατάσταση και ανάδειξη φυσικού περιβάλλοντος
- 1.1.4 Διαχείριση αστικού και περιαστικού πρασίνου.
- 1.1.5 Βελτίωση, συντήρηση, κατασκευή πεζοδρομίων κοιμητηρίων και δημοτικής περιουσίας
.....
- 1.1.9 Επίλυση θεμάτων Χωροταξικού και Πολεοδομικού Σχεδιασμού
- 1.1.10 Εκσυγχρονισμός Κυκλοφοριακών μελετών
.....
- 1.1.12 Προώθηση του ποδηλάτου ως μέσου μετακίνησης και ψυχαγωγίας
- 1.1.13 Βελτίωση οδικού δικτύου

Μέτρο 1.2 Διαχείριση Αξιοποίηση των Υδάτινων Οικοσυστημάτων

- 1.2.1 Περιβαλλοντική Διαχείριση του Εθνικού Πάρκου
- 1.2.2 Περιβαλλοντική Ευαισθητοποίηση

- 1.2.3 Αναβάθμιση / αξιοποίηση εγκαταστάσεων χώρου λιμένα και μαρίνας
- 1.2.4 Δημιουργία υδατοδρομίου
- 1.2.5. Πιστοποίηση ιαματικών λουτρών

.....

Άξονας Προτεραιότητας 2: Κοινωνική Πολιτική-Υγεία-Πολιτισμός, Παιδεία-Αθλητισμός

Μέτρο 2.1 Προστασία, Προβολή και Ανάδειξη της Ιστορικής-Αρχαιολογικής-Πολιτιστικής Κληρονομιάς

- 2.1.1 Αξιοποίηση υφιστάμενων και δημιουργία νέων Πολιτιστικών Υποδομών
- 2.1.2 Αναβάθμιση εκδηλώσεων Εορτών Εξόδου
- 2.1.3 Αναβάθμιση ετήσιων τοπικών εκδηλώσεων
- 2.1.4 Αναβάθμιση του Φεστιβάλ Οινιαδών
- 2.1.5. Ανάδειξη της Πολιτιστικής Ταυτότητας του Δήμου
- 2.1.6 Ευαισθητοποίηση των πολιτών σε θέματα πολιτισμού και προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς
- 2.1.7 Δημιουργία δράσεων έκφρασης των κατοίκων και των πολιτιστικών συλλόγων

.....

Άξονας Προτεραιότητας 2.3 Παιδεία Αθλητισμός

- 2.3.6 Συνέχιση της υλοποίησης προγραμμάτων δια βίου Μάθησης

Άξονας Προτεραιότητας 3 Τοπική Οικονομία – Απασχόληση

Μέτρο 3.1 Τουριστική Αξιοποίηση

- 3.1.1 Ενίσχυση και Βελτίωση του τουριστικού προϊόντος της περιοχής
- 3.1.2 Προβολή των χαρακτηριστικών και των σημείων ενδιαφέροντος του δήμου
- 3.1.3 Τουριστική αξιοποίηση των πολιτιστικών μνημείων
- 3.1.4 Αξιοποίηση Αεροδρομίου για τουριστική χρήση
- 3.1.5 Ενίσχυση συνεργασίας με άλλους δήμους για προώθηση του τουρισμού
- 3.1.6 Προώθηση του ιαματικού τουρισμού

Μέτρο 3.2 Έξοδος στο θαλάσσιο Άξονα

- 3.2.1 Ακτοπλοϊκή σύνδεση με νησιά Ιονίου
- 3.2.2 Αξιοποίηση της μαρίνας
- 3.2.3 Αξιοποίηση ακτών και παραλιών
- 3.2.4 Προώθηση ναυταθλητικών δραστηριοτήτων

Μέτρο 3.3 Οικονομικοί τομείς και Παραγωγικότητα

- 3.3.1 Διαμόρφωση αναπτυξιακών σχεδίων για την οικονομική ανάπτυξη του δήμου σε συνεργασία με άλλους δήμους
- 3.3.2 Ενδυνάμωση της πρωτογενούς παραγωγής και προώθηση της βιολογικής γεωργίας και κτηνοτροφίας
- 3.3.4 Αξιοποίηση του ακαδημαϊκού και ερευνητικού δυναμικού της ευρύτερης περιοχής του δήμου
- 3.3.5 Συνεργασία με αναπτυξιακούς φορείς/Επιμελητήρια για ενημέρωση/υποστήριξη Επιχειρήσεων
- 3.3.6 Προώθηση τοπικών προϊόντων με Ονομασία Προέλευσης

.....

Πρόσφατα εγκρίθηκε το «Στρατηγικό Σχέδιο Ολοκληρωμένης Χωρικής Επένδυσης για άλλες χωρικές στρατηγικές στην περιοχή Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου – Αιτωλικού», συνολικού προϋπολογισμού 47.768.915 ευρώ, με χρηματοδότηση ύψους 20.530.000 από το ΠΕΠ ως εξής:

Ταμείο	Προϋπολογισμός
ΕΤΠΑ	19.850.000
ΕΚΤ	600.000
ΤΕΧΝΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	80.000
ΣΥΝΟΛΟ	20.530.000

Το σχέδιο περιλαμβάνει 33 έργα και δράσεις προϋπολογισμού 47.988.915,67 ευρώ, που θα χρηματοδοτηθούν κυρίως από το ΕΣΠΑ Δυτικής Ελλάδας, αλλά και από άλλα χρηματοδοτικά εργαλεία (ίδιοι πόροι, μόχλευση ιδιωτικών πόρων όπου συμμετέχουν ιδιώτες κ.α.).

Από αυτά, ξεχωρίζουν τα έργα που αφορούν στη λιμνοθάλασσα και τα περιβαλλοντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει, καθώς επίσης και δράσεις για την προώθηση του θαλάσσιου και εναλλακτικού τουρισμού. Ο κατάλογος περιλαμβάνει έργα που αφοροαστικές αναπλάσεων, αλλά και δράσεις για την προώθηση της επιχειρηματικότητας.

Διακρίνονται στο σχέδιο τα «Συμπληρωματικά έργα αναβάθμισης των υδατικών οικοσυστημάτων της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας» και η «Αποχέτευση – Αποστράγγιση Αντλιοστασίων D1, D2, D6 και συναφών έργων στη Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού» συνολικού προϋπολογισμού 20 εκατ. ευρώ. η «Ποδηλατική διαδρομή μέσα στη λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού, το Μουσείο Άλατος στην Τουρλίδα, η Δημιουργία Ναυταθλητικού Κέντρου, η **Αποκατάσταση του «Ξενοκράτειου»** και η μετατροπή του σε μουσείο, η Ανάδειξη Ανατολικών και Δυτικών Γεφυριών Αιτωλικού και οι αναπλάσεις της οδού Ναυπάκτου έως 2ο Λύκειο, της ανατολικής Περιμετρικής, των οδών Μουστακλή, τμήματος Σπύρου Τρικούπη και γειτονικών πλατειών, καθώς και τις αναπλάσεις στο Αιτωλικό.

Η Στρατηγική Ολοκληρωμένων Χωρικών Επενδύσεων στην περιοχή της Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου – Αιτωλικού συγκροτείται σε επτά Πυλώνες Παρέμβασης.

Πιο συγκεκριμένα:

1ος Πυλώνας «Διασφάλιση – βελτίωση ποιότητας του φυσικού περιβάλλοντος Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου – Αιτωλικού»

Ο 1ος Πυλώνας παρέμβασης σχετίζεται κυρίως με παρεμβάσεις βελτίωσης, διατήρησης και διασφάλισης της ποιότητας των υδάτων της Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου – Αιτωλικού και, ειδικότερα, περιλαμβάνει τις παρακάτω Πράξεις:

Π.1.1	Συμπληρωματικά έργα αναβάθμισης των υδατικών οικοσυστημάτων της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας	10.128.915,67€
Π.1.2	Αποχέτευση – Αποστράγγιση Αντλιοστασίων D1, D2, D6 και συναφών έργων στη Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού	10.600.000,00€
Π.1.3	Καινοτόμο Σύστημα Διαχείρισης λυματολάσπης και διαχείριση λιπάνσεων στις γεωργικές εκτάσεις του Δήμου Ι.Π. Μεσολογγίου	600.000,00€

2ος Πυλώνας «Ανάδειξη της Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου – Αιτωλικού ως αναγνωρίσιμο πόλο τουρισμού και πολιτισμού»

Ο 2ος Πυλώνας παρέμβασης σχετίζεται με δράσεις περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης και κατάρτισης, τουριστικές διαδρομές σε περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, ανάδειξη προορισμών με δραστηριότητες σχετικές με το περιβάλλον, αναβάθμισης χώρων περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, διαδρομές οικοτουριστικής ανάπτυξης και, ειδικότερα, περιλαμβάνει τις παρακάτω Πράξεις:

Π.2.1	Ποδηλατική διαδρομή μέσα στη λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού	1.000.000,00€
Π.2.2	Μουσείο Άλατος στην Τουρλίδα	350.000,00€
Π.2.3	Δράσεις ανάδειξης Φύσης – Πολιτισμού στη Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού	200.000,00€
Π.2.4	Δράσεις εξυπηρέτησης Οικοτουρισμού στη Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου – Αιτωλικού	1.050.000,00€
Π.2.5	Δημιουργία ποδηλατικής διαδρομής στον άξονα σύνδεσης του Τ.Ε.Ι. Μεσολογγίου με την ανατολική περιμετρική	1.500.000,00€
Π.2.6	Δημιουργία Ναυταθλητικού Κέντρου	250.000,00€
Π.2.7	Δημιουργία υποθαλάσσιου πάρκου	160.000,00€

3ος Πυλώνας «Προβολή – προώθηση και ανάδειξη πολιτιστικής κληρονομιάς»

Ο 3ος Πυλώνας παρέμβασης σχετίζεται με δράσεις προβολής του πολιτιστικού, ιστορικού και αρχαιολογικού υποβάθρου της περιοχής, αναδεικνύοντας τον πολιτιστικό πλούτο, την ποικιλόμορφη ιστορική ταυτότητά της, που είναι απόλυτα συνδεδεμένη με το «υδάτινο στοιχείο» και το φυσικό περιβάλλον, και, ειδικότερα, περιλαμβάνει τις παρακάτω Πράξεις:

Π.3.1	Αποκατάσταση του διατηρητέου σχολικού κτιρίου με την επωνυμία «Ξενοκράτειο» στην Ι.Π. Μεσολογγίου και μετατροπή του σε μουσειακό χώρο για τη στέγαση αρχαιολογικών συλλογών	3.800.000,00€
Π.3.2	Δημιουργία πολιτισμικής διαδρομής γύρω από την περιοχή Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου-Αιτωλικού με χρήση έξυπνων ψηφιακών εφαρμογών	250.000,00€
Π.3.3	Ανάδειξη Ανατολικών και Δυτικών Γεφυριών Αιτωλικού	500.000,00€

4ος Πυλώνας «Ανάπτυξη έξυπνων εφαρμογών ΤΠΕ για την προώθηση θεματικού τουρισμού και αναβάθμιση ηλεκτρονικών υποδομών και υπηρεσιών»

Ο 4ος Πυλώνας παρέμβασης σχετίζεται με δράσεις ανάπτυξης έξυπνων εφαρμογών και τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών για την προώθηση θεματικού τουρισμού και για την αναβάθμιση – βελτίωση των παρεχόμενων στους πολίτες και επισκέπτες υπηρεσιών και υποδομών και, ειδικότερα, περιλαμβάνει τις παρακάτω Πράξεις :

Π.4.1	Σύστημα ανάδειξης πολιτιστικής, ιστορικής, αρχαιολογικής, λαογραφικής και τουριστικής πληροφορίας για το Δήμο Ι.Π. Μεσολογγίου αξιοποιώντας mobile ψυχαγωγίας, τεχνολογίες και εφαρμογές εκπαιδευτικής	250.000,00€
Π.4.2	Αναβάθμιση – Ψηφιοποίηση Πινακοθήκης Δήμου Μεσολογγίου	350.000,00€
Π.4.3	WiFi Δήμου για Επιχειρήσεις και Δημότες	150.000,00€

5ος Πυλώνας «Ολοκληρωμένη αστική ανάπτυξη και αύξηση της ελκυστικότητας της περιοχής»

Ο 5ος Πυλώνας παρέμβασης σχετίζεται με δράσεις αναζωογόνησης και ανάπλασης αστικών περιοχών και σημείων τουριστικού και οικονομικού ενδιαφέροντος, ανάδειξης τοπικού τουριστικού αποθέματος, υποδομές πολιτιστικής και οικοτουριστικής ανάπτυξης, και, ειδικότερα, περιλαμβάνει τις παρακάτω Πράξεις:

Π.5.1	Βελτίωση προσβασιμότητας περιοχής Τουρλίδας	1.800.000,00€
Π.5.2	Βελτίωση – αναβάθμιση αστικής αρτηρίας οδού Ναυπάκτου έως 2ο Λύκειο	2.200.000,00€
Π.5.3	Ανάπλαση ανατολικής Περιμετρικής και συνδετήριας με Δυτική Περιμετρική Οδό	1.100.000,00€
Π.5.4	Ανάπλαση διαύλου πόλης και Βυρώνειο Πάρκο – Ανάπλαση οδού Κύπρου	2.700.000,00€
Π.5.5	Ανάπλαση νοτίου τμήματος Αιτωλικού	2.000.000,00€
Π.5.6	Ανάπλαση Δυτικής Περιμετρικής	700.000,00€
Π.5.7	Αναβάθμιση οδών Μουστακλή, τμήματος Σπύρου Τρικούπη και γειτονικών πλατειών	1.700.000,00€
Π.5.8	Αιτωλική Φιλοξενία «Το Σπίτι του Τουρίστα»	450.000,00€
Π.5.9	Δημιουργία κέντρου τουριστικής πληροφόρησης για το «Σπίτι του Τουρίστα»	200.000,00€

6ος Πυλώνας «Προώθηση και Ενίσχυση Επιχειρηματικότητας»

Ο 6ος Πυλώνας παρέμβασης σχετίζεται με δράσεις προώθησης επιχειρηματικότητας, ιδίως με τη διευκόλυνση της οικονομικής εκμετάλλευσης νέων ιδεών και τη στήριξη της δημιουργίας νέων επιχειρήσεων, καθώς και με δράσεις αύξησης των επενδύσεων σε επιχειρήσεις που συνδέονται με τους τομείς προτεραιότητας της περιφερειακής έξυπνης εξειδίκευσης. Ειδικότερα, περιλαμβάνονται οι παρακάτω Πράξεις :

Π.6.1	Δράσεις ενίσχυσης και στήριξης επιχειρήσεων και ειδικών μορφών επιχειρηματικότητας	2.000.000,00€
Π.6.2	Αναβάθμιση – Ανάδειξη οικοπέδου περιοχής Αγ. Νεκταρίου ως επιχειρηματικού πάρκου	1.000.000,00€

7ος Πυλώνας «Διασφάλιση και ενίσχυση συνθηκών απασχόλησης και ανθρώπινου δυναμικού»

Ο 7ος Πυλώνας παρέμβασης σχετίζεται με δράσεις υποστήριξης, κατάρτισης και βελτίωσης των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού (εργαζομένων και επιχειρήσεων) σε τομείς της τοπικής οικονομίας με συγκριτικά πλεονεκτήματα για την περιοχή που περιλαμβάνονται στην περιφερειακή στρατηγική έξυπνης εξειδίκευσης και, ειδικότερα, περιλαμβάνει τις παρακάτω Πράξεις :

Π.7.1	Δράσεις βελτίωσης των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού και ενίσχυσης της απασχόλησης	100.000,00€
Π.7.2	Δράσεις ενίσχυσης καινοτόμων επιχειρήσεων	150.000,00€
Π.7.3	Δράσεις υποστήριξης εργαζομένων και επιχειρήσεων	150.000,00€
Π.7.4	Σχεδιασμός και λειτουργία θερμοκοιτίδας Ανάπτυξης Επιχειρηματικότητας για όλους	150.000,00€
Π.7.5	Προγράμματα κατάρτισης και υποστηρικτικών αυτών δράσεων για την κοινωνική ένταξη ατόμων με αναπηρία	100.000,00€
Π.7.6	Βελτίωση – Αναβάθμιση υφιστάμενων υποδομών δημόσιων ιχθυοτροφείων	350.000,00€

Σε μία απόπειρα συνοπτικής αξιολόγησης του μέχρι τώρα εγκεκριμένου προγράμματος, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη χρηματοδότηση προβλέπει σημαντικά ποσά για τον πολιτισμό, τον τουρισμό και τις αναπλάσεις, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι αυτά επαρκούν, καθώς, προφανώς, οι ανάγκες της πόλης του Μεσολογγίου είναι πολλαπλάσιες.

Σε κάθε περίπτωση, οι αρχές –με πρώτη την τοπική αυτοδιοίκηση- πρέπει να κινηθούν προς δύο κατευθύνσεις:

1. Πρωτίστως, όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη διαχείριση των διατιθεμένων πόρων, με
 - ένταξη κρίσιμων έργων με αυστηρή ιεράρχηση και πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα
 - έλεγχο της ποιότητας των παρεμβάσεων με τη χρήση της Τεχνικής Βοήθειας που έχει εγκριθεί
 - αξιοποίηση συμμετοχής και στήριξης κοινωνικών φορέων, κοινού και, κυρίως, των εκάστοτε ειδικών.

Σημαντική κρίνεται για οποιαδήποτε πολεοδομική παρέμβαση η προηγούμενη ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού, δηλαδή των κατοίκων μίας πόλης (**οι κάτοικοι, άλλωστε, συνιστούν την πόλη**), προκειμένου να συντελεστεί ουσιαστική διαβούλευση και να επιτυγχάνεται και η «εκ των κάτω» πολεοδόμηση.

2. Δευτερογενώς, αναζήτηση πρόσθετων πόρων από χρηματοδοτικούς φορείς ή και ιδιοκτήτες (παροχή κινήτρων για επενδύσεις σε ανάπλαση ιδιόκτητων κτιρίων, με τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω στις προτάσεις). Ιδιαίτερα να ερευνηθούν οι δυνατότητες και οι όροι χρηματοδότησης από Ευρωπαϊκές πηγές (παρ. 10.3.3, σημ. 6) πέραν των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών και Επενδυτικών Ταμείων (ΕΔΕΤ), δηλ. του ΕΣΠΑ 2014-2020.

Μακροπρόθεσμα, δε, η αναπτυξιακή προσπάθεια της Ιερής Πόλης του Μεσολογγίου, στην ευρύτερη καλλικρατική εκδοχή της, θα πρέπει να καθοδηγείται από τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα και από τα πλούσια πολιτιστικά και φυσικά της αποθέματα, εναρμονιζόμενη με τη νέα εποχή, κατά την οποία πολιτισμός και περιβάλλον αναδεικνύονται σε κεντρικούς πρωταγωνιστές της βιώσιμης ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πλάτωνος Τίμαιος (ή περί φύσεως), ~421 π.Χ.
2. Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της πόλης, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2001
3. Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης, Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α., Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000
4. Σοφοκλέους Αντιγόνη (442 ή 441 π.Χ.), μετάφραση Κ. Γεωργουσόπουλος, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1994
5. Το Ελληνικό Τοπίο, επιμ. Παν. Ν. Δουκέλλης, εκδ. Εστία, 2005
6. Jacques Derrida, Χώρα, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000 (τίτλος πρωτοτύπου: *Khora, Galilée, Paris, 1993*)
7. J. Muntañola Thornberg, 'Topogenénesis, Fundamentos de una nueva arquitectura', Edicions Universitat Politecnica de Catalunya, Barcelona 2000
8. Ακακία Κορδόση, Μπάυρον, η τελευταία αγάπη, Εκδ. ΔΙΕΞΟΔΟΣ, 2007
9. Μάρω Βουγιούκα, Βασίλης Μεγαρίδης, Βάσω Μπίσσα-Σταφυλάκη, Οδωνυμικά Ι. Π. Μεσολογγίου, Εκδ. ΔΙΕΞΟΔΟΣ, 2004
10. Η φυσιογνωμία ενός τόπου, Καθ. Ι. Στεφάνου κ.α., Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000
11. "6^ο Διαπανεπιστημιακό Σεμινάριο Βιώσιμης Ανάπτυξης, Πολιτισμού και Παράδοσης / Η Ανάδειξη της Φυσιογνωμίας του Τόπου", Ινστιτούτο Σύρου, Σύρος 2016
12. UNGA Resolutions N. 65/1 (2010), 65/166 (2011), 66/208 (2012), 68/223 (2014)
13. Debate on "Culture and Sustainable Development in the Post-2015 development agenda, New York, 5.5.2014
14. UCLG, Culture 21, Agenda 21 for culture, Why must culture be at the heart of sustainable urban development?
15. Πράσινη Βίβλος Απελευθέρωση του δυναμικού των κλάδων του πολιτισμού και της δημιουργικότητας, COM(2010)183 τελικό, Βρυξέλλες, 27.4.2010
16. Ανακοίνωση της 10ης Μαΐου 2007 "Ανακοίνωση σχετικά με μια ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό σ' έναν κόσμο παγκοσμιοποίησης" - COM(2007) 242.
17. http://www.pde.gov.gr/ppxsaa/content/files/a-stadio/meleti/teychos1/02_4_PΑΡΑΔΟΤΕΟ%20ΕΔΑΦΙΚΗ%20ΣΥΝΟΧΗ.pdf
18. Paolo Paruta, *Storia della Guerra di Cipro* (1599),
19. Β. Λαμπρόπουλος, Η Ιερή Πόλη Μήτρα της Ελλάδος, Εκδ. Βασδέκης, 2003
20. Ομήρου Ιλιάδα,
21. Χρήστος Γ. Ευαγγελάτος, Ιστορία του Μεσολογγίου, 2007
22. Αν. Πορτελάνος, Οι Αιτωλικές οχυρώσεις, 1998
23. Φώτης Β. Παπαγεωργίου, «Επί χάρτου...», Εκδ. Διέξοδος, Ι.Π. Μεσολογγίου, 2004
24. Κωστής Παλαμάς, Μια Παράδοση από τη συλλογή "Καϋμοί της Λιμνοθάλασσας"
25. Εβλία Τσελεμπί, Ταξίδι στην Ελλάδα, Εκδ. ΕΚΑΤΗ
26. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821, επιμέλεια Τζελίνα Χαρλαύτη-Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, 2013
27. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (Εκδοτική Αθηνών ΑΕ)

28. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, άρθρο Δημήτρη Π. Σωτηρόπουλου για το βιβλίο του Νίκου Β. Ροτζώκου “Εθναφύπνιση και Εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία, εκδ. Βιβλιόραμα, 02.09.2007
29. Παναγιώτης Α. Κατσούλης, Μεσολόγγι 1830-1940, Η μεταμόρφωση μιας κοινωνίας, εκδ. Ασημακόπουλος, 2010
30. Νικ. Κολόμβας, Φρούριο Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου (Συνοπτικό Χρονικό), Αθήνα, 2006, Εκδοτική Α ΕΠΕ
31. Λευτέρης Σακκάς, Έξοδος, Εκδ. Ν. & Σ. Μπατσιούλας, Αθήνα, 2008
32. Κ. Παπαρρηγόπουλος, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Εκδ. Χ. Μπούρα,
33. Κωστής Παπαγιώργης, Τα καπάκια, εκδ. Καστανιώτη
34. Διονύσιος Σολωμός, ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν
35. Fitz Greene Halleck, Marco Bozzaris (1825)
36. Juste Olivier, Marcos Botzaris au mont Aracynthe (1825)
37. Victor Hugo, συλλογή “Les Orientales”
38. Γιάννης Κουφός, Ο Κήπος των Ηρώων, Εκδ. Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία, 2007
39. Κωστής Παλαμάς, Η παιδούλα στον τάφο του Μπότσαρη, ποίημα.
40. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος, Εκδ. Α. Γιαλλελής, 1976
41. Νικόλαος Κασομούλης, Στρατιωτικά Ενθυμήματα, σελ.228,229.
42. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τεύχος 68, 29-8-1825
43. Αύγουστος Φαμπρ: Η ιστορία της πολιορκίας του Μεσολογγίου, εκδ. Πολύπλευρο, 1999,
44. Μεσολόγγι, Ιερή Πόλη, Κέντρο Λόγου & Τέχνης-Μουσείο «Διέξοδος»
45. Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ, Καθ. Ι. Στεφάνου, Ιουλία Στεφάνου, Ο Χώρος των Νεκρών, Αθήνα 2000
46. Ι. Τραυλός, Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών, Εκδ. ΚΑΠΟΝ
47. Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά: Πολεοδομία στο Ελληνικό Κράτος, Παν/μιο Δυτ. Ελλάδος, 2012
48. ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ – ΤΜΗΜΑ Ν. ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ: Καταγραφή & κωδικοποίηση κτιρίων με αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, μνημείων και ιστορικών τόπων των πόλεων Μεσολογγίου και Αιτωλικού, Ομάδα εργασίας, 2008
49. Βασιλική Κοτίνη, ‘Ιερά Πόλις Μεσολογγίου’, σπουδαστική εργασία στο ΔΠΜΣ για το μάθημα ‘Η ανθρωπολογική διάσταση στην πολεοδομική σύνθεση’, Ιούνιος 2004
50. Ευθύμιος Α. Πριόβολος, Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών, Εκδ. Αιτωλοακαρνανικός Τύπος, Αθήνα, 2004
51. Ηλ. Εφημερίδα agriniopress.gr
52. Ηλ. Εφημερίδα ΑΙΧΜΗnews
53. Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης, εκδ. Αλεξάνδρεια, α’ εκδ. 2006
54. Γ. Πλουμίδης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, «ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ (17ος – 18ος αιώνας)
55. Κωνσταντίνα Μπάδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι-Αιτωλικό: ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός
56. Μ. Μποναζούντας, Δ. Καλλιδρομίτου, Φ. Περγαντής και σ/τες, Ολοκληρωμένη διαχείριση συμπλέγματος υγροτόπων Αιτωλικού – Μεσολογγίου, μελέτη ΥΠΕΧΩΔΕ
57. Β. Λαμπρόπουλος, Η Ιερή Πόλη Μήτρα της Ελλάδος, Εκδ. Βασδέκης, 2003
58. Κωνσταντίνα Μπάδα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ο κόσμος της εργασίας

59. Καλλιόπη Σπάλα, Χρονισμός των αλιευτικών ενεργειών στις παραδοσιακές ιχθυοσυλληπτικές εγκαταστάσεις της λιμνοθάλασσας της Κλείσοβας με τον ημερήσιο παλιρροιακό κύκλο, Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2007
60. Γ.Χ.Κομζιάς, Το πανηγύρι της Αγι' – Αγάθης, Αιτωλικό 1999
61. Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ, Επιμέλεια: Καθ. Ι. Στεφάνου, Ιουλία Στεφάνου, Ο Πολεοδομικός Σχεδιασμός της Ερμούπολης, Αθήνα 2003
62. Μεσολογγίτικες γεύσεις, Εκδ. Κέντρο Λόγου & Τέχνης «ΔΙΕΞΟΔΟΣ», Ι.Π. Μεσολογγίου, 2016
63. ΥΠΕΧΩΔΕ, Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Συμπλέγματος Υγροτόπων Μεσολογγίου-Αιτωλικού, Δεκ. 1999
64. International Union for the Conservation of Nature (IUCN), Red List of Threatened Species
65. ΣτΕ 3290/2009, [Παράνομη η ΚΥΑ για την ίδρυση του Εθνικού Υγροτοπικού Πάρκου Δέλτα Έβρου]
66. Travel Book, έκδοση εφημερίδας "Έθνος", τ. 32^ο, 2014
67. Γιώργος Ιω. Κοκοσούλας, «Μεσολόγγι, Ελεγεία». Εκδόσεις «Αράκυνθος», Μεσολόγγι 2008
68. Μεσολόγγι, Ιερή Πόλη, Κέντρο Λόγου & Τέχνης-Μουσείο «Διέξοδος»
69. Κολώνας Λαζ., Σταυροπούλου-Γάτση Μαρία, Σταμάτης Γεώργιος, Τα Αρχαία Θέατρα της Αιτωλοακαρνανίας, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, ΛΣΤ' ΕΠΚΑ, Διάζωμα, Εκδ. ΔΙΑΖΩΜΑ, 2009
70. Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Επιχειρησιακού Προγράμματος Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος, Μελέτη για την Εφαρμογή Ολοκληρωμένων Χωρικών Επενδύσεων (ΟΧΕ) για άλλες χωρικές στρατηγικές για το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δυτική Ελλάδα, Περιοχή Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου Αιτωλικού, Β' έκδοση, Φεβρουάριος 2016.
71. ΤΟ ΒΗΜΑ, 05.04.1998, άρθρο "Αράκυνθος Μεσολογγίου", Κ. Τσίππρας
72. Ιστοσελίδα Φορέα Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου, Δελτίο Τύπου 05.12.2014
73. Έγκριση Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις υδατοκαλλιέργειες και της στρατηγικής μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων αυτού (ΦΕΚ 2505B/04.11.2011)
74. Δημήτρης Φωτιάδης: Μεσολόγγι, εκδ. ΔΩΡΙΚΟΣ, 10η έκδοση 1984
75. Roderick Beaton, Ο πόλεμος του Μπάυρον, Ρομαντική Εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση, Εκδ, Πατάκη, 2015